

SIMPOSI

Ramon Berenguer IV i Peronella. *Unió dinàstica i projecció exterior*

BARCELONA 16–17 DE NOVEMBRE DE 2022
MUSEU D'HISTÒRIA DE CATALUNYA

LÍNIA ACADÈMICA

SIMPOSI

**Ramon Berenguer IV
i Peronella.**
*Unió dinàstica
i projecció exterior*

BARCELONA
16 – 17 DE NOVEMBRE DE 2022
MUSEU D'HISTÒRIA DE CATALUNYA

CRÈDITS

ACTES DEL SIMPOSI

Edita

Museu d'Història de Catalunya

Coordinació

Raquel Castellà

Autoria dels textos

Els autors

Disseny gràfic de la col·lecció

Pere Canals

Correcció lingüística

Núria Masdeu Traduccions

© de les fotografies

Biblioteca de Catalunya

Museu d'Història de Catalunya

Museu de Lleida / Jordi V. Pou

Museu del Prado

Concepció Peig

© d'aquesta edició

Museu d'Historia de Catalunya

Ramon Berenguer IV i Peronella.

Unió dinàstica i projecció exterior

DL: B 8264-2024

ISBN: 978-84-10144-54-5

JORNADA SIMPOSI

Organització

Museu d'Història de Catalunya

Museu Diocesà de Barcelona

Col·laboració

Ateneu Universitari Sant Pacià

Facultat Antoni Gaudí d'Història,

Arqueologia i Arts cristianes

Direcció MHC

Margarida Sala

Coordinació científica

Mn. Robert Baró / Ateneu

Universitari Sant Pacià i Museu

Diocesà de Barcelona

Antoni Virgili / Universitat

Autònoma de Barcelona i Ateneu

Universitari Sant Pacià

Coordinació tècnica

Eudald Navarro

Ponents

Robert Baró

Carme Berlabé

Stefano M. Cingolani

Josep David Garrido

Germán Navarro

Núria Pacheco

Concepció Peig

Josep M. Salrach

Ramon Sarobe

Josep Serrano

Carles Vela

Antoni Virgili

Anaïs Waag

Imatge gràfica Simposi

Joana Alarcón / Museu Diocesà
de Barcelona

Sergio Morato Domínguez

Fotografia portada

Biblioteca de Catalunya

Comunicació, premsa i mitjans digitals

Raquel Castellà

Ramon Berenguer IV i Peronella (Congrés) (2022:
Barcelona, Catalunya), autor

Ramon Berenguer IV i Peronella: unió dinàstica i projecció exterior: simposi – (Línia acadèmica)
Conté els treballs presentats al simposi del mateix nom celebrat al Museu d'Història
de Catalunya, els dies 16 i 17 de novembre de 2022 – Bibliografia
ISBN 9788410144545

I. Castellà i Perarnau, Raquel, 1987- editor literari

II. Museu d'Història de Catalunya

III. Títol

1. Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona, aproximadament 1113-1162 – Congressos

2. Peronella I, reina d'Aragó, 1136-1173. – Congressos

3. Corona Catalanoaragonesa – Història – Congressos.

929Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona(063)

929Peronella I, reina d'Aragó(063)

94(460.22/.23)"11"(063)

ISBN 978-84-10144-54-5

9 788410 144545

ÍNDEX

PRESENTACIÓ

- 5 *Ramon Berenguer IV i Peronella. Unió dinàstica i projecció exterior*
Robert Baró / *Director del Museu Diocesà i Ateneu Universitari Sant Pacià*
Antoni Virgili / *Universitat Autònoma de Barcelona i Ateneu Universitari Sant Pacià*

PONÈNCIES

- 18 *Peronella, de penyora a la cort castellanolleonesa a muller de Ramon Berenguer IV*
Josep David Garrido
- 30 *Ramir II i el matrimoni entre Peronella i Ramon Berenguer IV*
Stefano M. Cingolani / *Universitat de Barcelona*
- 39 *Les esposalles de la reina Peronella i el comte Ramon Berenguer IV en la historiografia aragonesa*
Germán Navarro / *Universidad de Zaragoza*
- 52 *Peronella, hereva i reina propietària d'Aragó*
Anaïs Waag / *University of Lincoln*
- 64 *Ramon Berenguer IV, marquès de Tortosa i Lleida*
Josep Serrano / *Universitat Internacional de Catalunya*
- 72 *Navarra: la província díscola?*
Carles Vela / *Universitat de Barcelona*
- 82 *Els vençuts en la conquesta de Tortosa i Lleida (segle XII)*
Antoni Virgili / *Universitat Autònoma de Barcelona*
- 88 *La Corona d'Aragó a Europa en temps de crisi i transformacions del poder*
Josep M. Salrach / *Universitat Pompeu Fabra*
- 100 *Ramon Berenguer IV i els templers (1130 – 1153)*
Ramon Sarobe / *Universitat Autònoma de Barcelona*
- 116 *Ramon Berenguer IV i el panteó comtal de Ripoll: disposició original del seu sepulcre i trasllats*
Concepció Peig / *Universitat Internacional de Catalunya*
- 133 *La reina Peronella i el seu enterrament a la seu de Barcelona*
Stefano M. Cingolani / *Universitat de Barcelona*
- 146 *Dones i diplomàcia en la política de Ramon Berenguer IV i Peronella*
Núria Pacheco / *Universitat Autònoma de Barcelona*
- 157 *La segregació del bisbat de Lleida i el litigi dels béns de la Franja i de Sixena: un conflicte entre Catalunya i Aragó*
Carne Berlabé / *Museu de Lleida*

Presentació

Robert Baró

Director del Museu Diocesà i Ateneu Universitari Sant Pacià

Antoni Virgili

Universitat Autònoma de Barcelona i Ateneu Universitari Sant Pacià

La televisió pública d'Aragó du a terme, des de fa ja uns quants anys, un projecte per identificar les tombes de les principals personalitats històriques aragoneses. Entre les estudiades de manera preferent destaquen els membres de la casa reial d'Aragó, enterrats principalment a San Juan de la Peña i San Pedro el Viejo de la ciutat d'Osca. Els llocs que els sobirans van escollir per ser enterrats formen part de llurs concepcions de dinastia i construcció d'un territori. Així, veiem que Peronella decideix ser enterrada a Barcelona, mentre que Ramon Berenguer IV serà el darrer comte del casal de Barcelona enterrat a Ripoll, i els seus descendents optaran preferentment per espais frontissa: Sixena, Poblet i Santes Creus.

D'aquesta dinastia aragonesa la reina Peronella (1136-1173) representa la darrera baula abans de la unió amb el comtat de Barcelona a través del matrimoni amb Ramon Berenguer IV. L'interès, per tant, és més que comprensible per poder culminar la sèrie genealògica que tanca la història d'aquesta monarquia privativa d'Aragó.

Localitzar el sepulcre de la reina no és, però, cosa evident. El seu testament és ben clar en manifestar explícitament la voluntat que les seves despulles reposin a la catedral de Barcelona. Però a la catedral romànica, que seria absorbida per l'edifici gòtic al llarg dels segles XIV i XV. És en aquest moment que diversos enterraments són traslladats; en algun cas per situar-los en un lloc de preeminència, com el del bisbe Berenguer de Palou II, en una capella de la girola o, ben al contrari, per perdre's la pista de la seva localització. De fet, l'ardiaca Desplà adquirirà algun dels sarcòfags de la galilea del temple per a la seva col·lecció particular.

En el present no hi ha cap inscripció que indiqui el lloc de repòs de les restes de Peronella; només un escut petit a la cripta amb heràldica de la dinastia aragonesa (la creu d'Iñigo de Arista), sense associar-se a la representació habitual del casal de Barcelona (les quatre barres), sembla indicar la presència d'un membre de la casa reial d'Aragó. Fa poc més de vint anys, Joan Bassegoda i Nonell, llavors arquitecte de la catedral de Barcelona, va proposar una teoria prou interessant. Al segle XVI hi devia haver hagut una confusió en la identificació de les restes que contenen dos sarcòfags situats al costat de la porta de la sagristia major. Una magnífica pintura mural del segle XVI (1545), refeta al segle XVIII (1786), diu que hi reposen les restes de Ramon Berenguer I i Almodis de la Marca, comtes promotors de la catedral romànica. Segons Bassegoda, la identificació feta per l'arxiver Francesc Tarafa no estava fonamentada en proves documentals, sinó en una deducció més aviat intuïtiva. A partir de la documentació estudiada per Bassegoda, l'arquitecte conclou que el cos que es troba al sepulcre de la dreta no és el de la comtessa Almodis sinó el de la reina Peronella. Arran de l'estudi de Bassegoda, diversos historiadors aragonesos han mostrat en els darrers anys interès per conèixer la identitat del cos

i comprovar si es tracta de la reina Peronella. Així, al mes de novembre de 2021 el cardenal Omella, arquebisbe de Barcelona, rebia la petició per part de Maria Sancho Manchón, directora general de Patrimoni Cultural de la Diputació General d'Aragó, de poder accedir al sarcòfag amb un equip interdisciplinari coordinat per Nacho Navarro (CV) per poder fer l'estudi físic i d'ADN de les restes que conté.

La catedral de Barcelona es posà immediatament en contacte amb la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya per tirar endavant el projecte i designà l'arqueòleg i professor de la UAB Josep Maria Vila per fer el seguiment de la tramitació i de les actuacions que calia fer. En aquests moments es fan les gestions per definir els darrers protocols d'actuació per obrir el sepulcre.

Aquest simposi s'ha concebut com un acte acadèmic vinculat al procés d'exhumació del sarcòfag inicialment atribuït a la comtessa Almodis de la Marca, muller de Ramon Berenguer I el Vell, comte de Barcelona. L'objectiu és, en definitiva, verificar si, efectivament, conté restes de Peronella, mitjançant la comparació de mostres d'ADN del seu pare Ramir I, dit el Monjo, inhumat a San Pedro el Viejo d'Osca. En qualsevol cas, l'anàlisi del contingut del túmul és l'única via científica per comprovar a qui corresponen. Hem cregut que aquesta és una bona ocasió per aprofundir en l'estudi de la unió dinàstica entre Ramon Berenguer IV i Peronella o, el que és el mateix, la casa comtal de Barcelona i la casa reial d'Aragó, que dona lloc al que els historiadors han denominat Corona d'Aragó.

EL CONTEXT

Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona i ja aleshores príncep d'Aragó, va conquerir les places de Tortosa (1148) i Lleida (1149) en dues campanyes que portaven el segell del papa Eugeni III, en el marc del que es coneix com la Segona Croada. Els historiadors, en general, es deixen endur pel reflex d'una perspectiva teleològica en interpretar aquest procés com la culminació de la configuració territorial de Catalunya. Ni Catalunya existia com l'essència d'un fonament remot predestinat a ser-ho, ni tampoc com un projecte nacional de futur. Ben al contrari. De la documentació es desprèn que aquestes operacions eren només les bases d'una formidable projecció exterior que tindria continuïtat. Els documents que recullen l'acord entre Ramon Berenguer IV i la república de Gènova per a la campanya de Tortosa revelen la voluntat de mantenir la col·laboració per afrontar plegats la conquesta d'al-Àndalus, al sud i a llevant en un futur.

Les taifes andalusines eren a l'horitzó dels principats cristians del nord de la Península: un camp obert a la conquesta quan no pagaven pàries. Només el breu parèntesi del domini almoràvit va aconseguir aturar les dinàmiques agressives dels regnes feudals del nord. I en aquest escenari no hi havia espais reservats per a ningú.

En la darrera dècada del segle XI, les hosts aragoneses de Pere I Sanxes assetjaven Tortosa. Amb poca diferència de temps, Ramon Berenguer III de Barcelona projectava la conquesta de Tortosa en una operació que tenia tots els components per fer-la realitat: aliances militars i previsió de repartiment, recerca de recursos financers amb la col·laboració del monestir de Sant Cugat i organització del bisbat, encomanat a l'abat d'aquest cenobi benedictí. L'any 1105, les hosts de Ramon Berenguer III, del comte d'Urgell (representades per Pedro Ansúrez de Carrión i Valladolid, avi d'Ermengol VI), amb el concurs d'Alfons I Sanxes, dit el Bataller, d'Aragó i Pamplona, prenien Balaguer. Durant les primeres dècades del segle XII, ell mateix, con-

queridor de Saraqusta, era present en diverses escomeses en el flanc dret de l'Ebre i a la ciutat de Lleida, a la vegada que també ho feia Ramon Berenguer III. I encara, el mateix rei aragonès deixava escrit en el seu testament la voluntat de prendre Tortosa amb aquestes paraules: «i si Déu em donava Tortosa, que sigui per a l'Hospital de Jerusalem». El desig dels monarques aragonesos d'obrir-se pas al mar a través de l'Ebre sembla indiscutible. Ningú, doncs, havia obtingut més drets que els seus competidors a l'hora de plantejar-se qualsevol dels objectius de conquesta.

La mort sense descendència del Bataller i la no execució del seu testament va donar pas a un període d'indecisió, poc conegut encara, però que va derivar, en el reconeixement de Ramir II Sanxes com a rei d'Aragó. De la seva unió matrimonial amb Agnès de Poitiers en va néixer la princesa Peronella. A l'agost de 1137, el rei monjo va donar la seva filla Peronella, amb el regne d'Aragó, a Ramon Berenguer IV de Barcelona, i aquest fou reconegut com a cap jeràrquic de l'aristocràcia aragonesa. Al comte príncep se li obria un repte majúscul: tancar acords amb Alfons VII de Lleó i Castella, dit l'Emperador, amb Garcia el Restaurador de Pamplona, i amb el papat i els ordes jerosolimitans per aconseguir la seva renúncia als drets sobre l'Aragó disposats en el testament d'Alfons el Bataller. La consecució d'aquest darrer objectiu passava per l'oferiment d'importants concessions territorials, circumstància que només podia satisfer la represa immediata de la conquesta d'al-Àndalus.

La noblesa catalana, aragonesa, occitana i altres aliats del comte de Barcelona, amb la benedicció papal, van configurar les hosts que van assetjar i van prendre Tortosa i Lleida quan el matrimoni del comte barceloní i la princesa Peronella encara no s'havia consumat. Però les coses havien canviat: uns i altres havien deixat de ser competidors per participar plegats, en diferents proporcions, en les campanyes del comte príncep, a la vegada que els ordes jerosolimitans del Temple, l'Hospital i el Sant Sepulcre guanyaven en compromís i presència en les operacions de conquesta, amb l'objectiu d'esmenar els perjudicis causats per la seva renúncia, forçada, al regne d'Aragó. I aquesta situació obria una nova dimensió en la política internacional.

EL SIMPOSI

La unió dinàstica entre Ramon Berenguer IV i Peronella va donar lloc al que podríem qualificar de «monarquia composta», amb tot el que suposa la significació del concepte: diversos regnes sota un mateix sobirà. El que va comportar aquest esdeveniment fou objecte de presentació, debat i síntesi en el simposi que tingué lloc al Museu d'Història de Catalunya, a Barcelona, el dies 16 i 17 de novembre de 2022. Els objectius fonamentals de la trobada eren estudiar les condicions jurídiques del matrimoni, les seves conseqüències en l'àmbit polític dels dos espais —els comtats catalans i el regne d'Aragó, a Navarra, sempre tan a prop, i la dimensió europea de l'esdeveniment. Sens dubte, fou un moment de gran projecció exterior, com demostra la incorporació de Tortosa i Lleida, concebuts com a marquesats per Ramon Berenguer IV, sense deixar de banda la diplomàcia en diversos fronts: Castella, Navarra, Occitània, el Sacre Imperi Romanogermànic i el papat, entre d'altres. I tot plegat es va abordar des de perspectives diferents: la juridicopolítica, de gènere i la representació del poder, que es manifesta en l'elecció dels llocs de sepultura i la forma de les tombes dels protagonistes. I es va fer des de plantejaments basats en la recerca i el rigor allunyats dels tòpics i de qualsevol càrrega ideològica que des del present pugui contaminar la interpretació del passat. Els diferents punts de vista manifestats i el fet de presentar-se enfocaments des de diverses perspectives no va fer altra cosa que animar el debat, aprofundir en la contrastació dels resultats i enriquir les conclusions.

El simposi es va organitzar des d'un programa limitat a ponències d'encàrrec, sense comunicacions lliures. Es va dividir en tres sessions que, en bona part, corresponien a blocs temàtics: la unió dinàstica, la projecció exterior i la representació del poder, amb quatre ponències cada una. Hom pretenia presentar un estat de la qüestió exhaustiu, així com fer noves aportacions i estimular la reflexió sobre un dels períodes més decisius de la nostra història. D'una història a voltes distorsionada i esbiaixada. Tot sovint, els interessos polítics han desviat la desitjable objectivitat científica que sempre hauria de regir la recerca històrica, a la vegada que projecten sobre el passat disputes del present. Aquesta manera de procedir es pot traduir en la presa de decisions difícils d'entendre, com ara la divisió del bisbat de Lleida, les conseqüències de la qual han desembocat en el trencament d'una unitat territorial fruit del matrimoni entre Ramon Berenguer IV i Peronella, un espai frontissa entre Aragó i Catalunya.

LA PUBLICACIÓ

Les institucions implicades en l'organització del simposi van pensar en la conveniència de publicar-ne les actes. Les aportacions dels ponents i el resultat dels debats es reflecteixen en aquest volum que suposa una actualització de les recerques, fins ara disperses, amb l'al·licient d'incorporar les noves aportacions presentades en aquestes jornades, així com apuntar perspectives d'estudi i nous enfocaments per abordar des d'ara mateix.

Els principals eixos sobre els quals graviten les ponències, com expressa el títol, són la unió dinàstica i la projecció exterior, analitzats des de molts punts de vista; per tant, tot el que gira entorn del matrimoni de Ramon Berenguer IV i Peronella, des del seu desencadenant fins a l'origen del que se n'ha dit la Corona d'Aragó. El moment coincideix amb una dinàmica d'enfortiment del poder cada cop més sòlid al voltant de la figura del príncep, un fenomen que es manifestarà en la política interna, les conquestes territorials (la Catalunya Nova i Occitània), així com en la representació simbòlica d'aquest poder que es deixa veure en els respectius panteons, com s'han encarregat de mostrar C. Peig i Stefano M. Cingolani.

Cristian Palomo, convidat perquè és un dels màxims exponents de la recerca sobre els termes juridicopolítics de l'enllaç de Ramon Berenguer i Peronella, va haver de renunciar a participar-hi per motius personals. Tampoc li fou possible redactar el text de la ponència. Vàrem considerar que es tractava d'una qüestió central, de la qual no es podia prescindir. La responsabilitat, tant de la presentació com de la redacció de la ponència, fou amablement assumida per Stefano M. Cingolani, que va haver de fer un esforç suplementari i no esperat en un espai de temps molt breu. Aquest acte de generositat, que agraïm molt especialment, ha permès omplir el que hauria estat un buit difícilment explicable en una obra com aquesta.

Els diversos ponents han tractat totes aquestes qüestions a través d'enfocaments i punts de vista diferents. Els tractats, acords i accions dels diferents agents en joc han estat analitzats per Josep D. Garrido, Stefano M. Cingolani, Josep Serrano, Carles Vela, Josep M. Salrach i Ramon Sarobe. D'una manera o altra s'ha posat l'accent en figures jurídiques, ja per reivindicar l'autoria de les conquestes, amb l'atribució del títol de marquès per part del comte, ja com a fórmules de transmissió del poder: una, vigent en el moment que tractem, com l'afillament, no s'executà en els casos que es va plantejar; l'altra, el «casamiento en casa», defensada per historiadors aragonesos i impugnada per diversos historiadors catalans pel seu anacronisme. També s'ha fet incís en les promeses de matrimoni, tant els reeixits com els frustrats; en la reacció dels grups aristocràtics dels diferents territoris davant les darreres voluntats del Bataller, o la incapacitat dels ordes jerosolimitans de gestionar un regne com el d'Aragó i, doncs, la

impossibilitat d'executar el seu testament. I tot plegat s'ha tractat des de la necessitat de prescindir del biaix ideològic que suposa una anàlisi des del present, com posen en relleu G. Navarro i C. Berlabé, bé que des d'angles molt diferents, a la vegada que ha rebut un tractament renovador des de la perspectiva de gènere per part d'Anaïs Waag i Núria Pacheco.

Els debats que van seguir el final de cada sessió van generar reflexions importants, la possibilitat de tractar aspectes poc estudiats i atendre qüestions que ajudarien a tenir un coneixement més ampli i precís del que va representar l'esdeveniment que ha estat el nostre centre d'atenció. En primer lloc, estudiar la persona d'Alfons el Bataller, amb la finalitat d'entendre què el va portar a atorgar un testament com el que va disposar. En segon lloc, es va proposar la necessitat de fer una revisió acurada dels documents dels esponsalícis entre Peronella i Ramon Berenguer IV atorgats per Ramir II el Monjo. I en darrer lloc, de reprendre el debat sobre les restes dels sarcòfags ubicats a la catedral de Barcelona, la qual cosa ha estat la palanca que ha motivat la present reunió. Les ponències ja han considerat d'una manera o altra la majoria d'aquestes qüestions, de manera que el lector podrà disposar d'arguments al seu abast.

Tanmateix, a les discussions van aflorar dos aspectes que van merèixer un tractament excessivament superficial, o no prou adequat. En primer lloc, hom va creure necessari aprofundir en la recerca sobre la reacció de l'aristocràcia aragonesa envers el testament del Bataller i analitzar els lligams que es van establir amb el nou monarca, Ramir, a mig camí entre la fidelitat i la revolta, que portaren el rei aragonès a cercar refugi en el domini del comte barceloní, i la resolució del conflicte. Fetes les gestions per omplir aquest espai, no s'ha considerat oportú perquè les recerques, ja antigues, no han tingut continuïtat des d'aquest punt de vista, i a hores d'ara és un tema ni tan sols considerat de manera col·lateral en cap dels projectes en marxa en les universitats aragoneses. Carlos Laliena, en un breu assaig titulat *La campana de Huesca*, publicat l'any 2000, dedica unes quantes pàgines a les fonts i hi presenta un succint estat de la qüestió; G. Navarro, en la seva ponència, planteja la necessitat d'una recerca en aquesta direcció. No cal dir que seria desitjable treballar en aquest camí i esperem que en un futur no massa llunyà tinguem les claus per entendre un procés tan decisiu en el desenllaç del canvi dinàstic aragonès de mitjan segle XII.

Un segon aspecte, aquest, relacionat amb la conquesta de la Catalunya Nova, només es va esmentar de passada. Ens referim a la necessitat de donar visibilitat als vençuts en les campanyes victorioses de Ramon Berenguer IV: els sarraïns. Entenem que és imprescindible que ocupin l'espai que els correspon en aquesta història. I ha estat així que hem decidit incorporar un text que no es va presentar com a ponència per posar en relleu algunes reflexions sobre l'impacte de la conquesta en la societat andalusina.

LES PONÈNCIES

La ponència de Josep David Garrido aporta detalls precisos del context geopolític dels primers anys de vida de la princesa Peronella a la cort d'Alfons VII de Lleó i Castella. El joc d'aliances entre les aristocràcies de l'Aragó, Pamplona, el comtat de Barcelona, els ordes jerosolimitans i Alfons VII van derivar vers el reconeixement de Ramon Berenguer IV, i a la seva descendència —sempre que fos legítima—, com a sobirà d'Aragó de fet i de dret. Aquest fet i el compromís de matrimoni entre el comte de Barcelona i Blanca, filla de Garcia VI de Pamplona, va precipitar els esdeveniments: Alfons VII renunciava a Peronella, una princesa sense regne, com a esposa per al seu fill Sanç. Així, a punt de complir els catorze anys, la filla de Ramir el Monjo era lliurada per tal de casar-se amb Ramon Berenguer, enllaç que va tenir lloc poc després de la con-

questa de Lleida, en una data imprecisa, quan el termini per a les noces entre el comte príncep i Blanca havia expirat. Garrido posa l'accent en el reconeixement del comte barceloní com a sobirà d'Aragó com a desencadenant final de l'afer generat pel testament del Bataller, no sense una afirmació polèmica sobre la mort de Ramir II, que situa l'any 1147, deu anys abans de la que s'accepta oficialment.

Stefano M. Cingolani, per la seva banda, tracta les condicions dels capítols matrimonials que havien de concretar-se en el futur enllaç entre Ramon Berenguer IV i Peronella, així com la figura jurídica del *casamiento* en casa, assumida per gran part de la historiografia aragonesa, des de les tesis d'Ubieto Arteta. La finalitat d'aquesta tesi no era altra que eliminar qualsevol rastre de presència catalana a l'esdeveniment que va donar lloc al que els historiadors han denominat Corona d'Aragó. Aquesta ponència va molt més enllà d'una síntesi dels autors que han tractat el tema i de posar de manifest la distorsió històrica que suposa assumir la tesi d'Ubieto. Presenta una sèrie de reflexions que giren entorn de la concepció del poder i de la seva transmissió, en concret, ajustat al comtat de Barcelona i, molt especialment, el regne d'Aragó. Posa en relleu, per exemple, que l'execució del testament del Bataller hauria pogut liquidar Aragó com a regne privatiu davant la incapacitat dels ordes jerosolimitans per gestionar-lo. En aquest sentit, subratlla que Ramir II Sanxes salva el regne, que l'aliança amb el comte de Barcelona era la millor garantia per resoldre els problemes immediats i que la cessió de la filla i el regne no estava necessàriament vinculada al casament. Es pregunta per què Alfons I Sanxes no va tenir fills, ja que haurien assegurat la transmissió, o per què Ramir traspasa el regne i la filla a Ramon Berenguer, en lloc de fer-lo hereu directe mitjançant un afillament. Amb els documents a la mà demostra com es du a terme la transmissió del regne vers el primogènit, que implica el canvi de nom del sobirà —de Ramon Berenguer a Alfons— amb la substitució del llinatge dels comtes de Barcelona pel de la dinastia Ximena i la prioritat del títol de rei per sobre de la del comte. L'autor explica, en definitiva, com els documents i les cròniques posteriors, que reflecteixen la visió de la monarquia —i no la d'un determinat territori— mostren com va tenir lloc el trànsit del poder de la sobirania a l'Aragó. Queda clara, doncs, la motivació política —o la política acadèmica— dels que recorren a l'ús d'un artifici, com el *casamiento* en casa emprat per Ubieto, Fatás i tots els que els han seguit.

En la seva ponència, Germán Navarro adverteix del risc que suposa fer una història a partir de l'avui, és a dir, jutjar el passat a partir de criteris actuals per tal de legitimar el present, i critica un procediment en la mesura que deriva en disputes identitàries. Aquesta premissa l'aplica al tractament que la historiografia aragonesa ha fet del matrimoni de Ramon Berenguer IV i Peronella, o, el que és el mateix, la unió dinàstica que va donar origen al que se n'ha dit la Corona d'Aragó. I ho fa a partir d'estudis de cas, desxifrant els vincles entre la ideologia i la producció historiogràfica. La ponència fa un repàs exhaustiu de la historiografia aragonesa, des de les cròniques medievals i els cronistes d'època moderna fins als historiadors contemporanis. Dels darrers en destaca la figura de José M. Lacarra i Antonio Ubieto. És aquest, justament, qui embolcalla la unió dinàstica en el context d'una figura jurídica molt posterior, i per tant anacrònica, de l'Alt Aragó: el *casamiento* en casa. En la ponència, posa en relleu que aquest esdeveniment no ha estat un centre d'interès per a la recerca actual, més enllà de referències ineludibles en obres de caràcter general. Ara bé, la majoria d'autors han reproduït la proposta d'Ubieto, llevat de comptades excepcions, com la del professor Carlos Laliena. Navarro proposa deixar al marge aspectes menors i posar el focus en investigacions que ajudin a entendre els condicionants que van fer possible aquella unió: un estudi prosopogràfic de les elits que van establir uns pactes que sens dubte responien a uns interessos comuns, estudis comparatius amb casos d'altres contextos, i també estudis de gènere que donin veu a la figura clau: Peronella.

La projecció exterior d'Aragó i els comtats catalans no hauria estat la mateixa, o no s'hauria dut a terme de la mateixa manera, si no s'hagués segellat la unió dinàstica. I la seva execució es va fer a través de la guerra i de la diplomàcia. Així ens ho han fet veure els diversos ponents. Josep Serrano ha explicat la conquesta de la Catalunya Nova des de la perspectiva jurídica que implica la intitulació de Ramon Berenguer IV com a marquès de Tortosa i Lleida, com mostren els diplomes emesos a partir d'aleshores. Per fer-ho, presenta una contextualització de les conquestes aragoneses sobre objectius del marge dret de l'Ebre, la immediata pèrdua d'aquestes i, tot seguit, el procés que porta a la unió dinàstica. De fet, el títol de marquès de Tortosa i Lleida no perviu a la mort del comte, ja que Alfons el Cast no l'adoptà mai. L'autor, com ja havia fet Font i Rius, no associa aquests títols a un significat polític i administratiu, sinó a una connotació de frontera, de conquesta de la marca, com havien fet alguns dels seus predecessors. Fa notar que les regions conquerides no són incorporades al comtat de Barcelona, i que vol dotar aquests espais d'un règim diferenciat de la Ciutat Comtal. És el que es desprèn del contingut jurídic de les respectives cartes de poblament que desemboquen en la composició de sengles llibres de costums a la segona meitat del segle XIII, amb escassa o nul·la incidència dels Usatges de Barcelona. Així, doncs, el comte s'avançaria vers una idea de país que ultrapassaria el marc comtal. Tanmateix, no es pot descartar que fer constar un títol associat a les seves conquestes més rellevants sigui per refermar la seva autoria i transmetre aquest mèrit a la posteritat.

Carles Vela parteix de la reclamació del tron de Navarra per part de Jaume I el Conqueridor, l'any 1274. Per explicar el perquè d'aquest acte cal retrocedir fins a una de les conseqüències del testament d'Alfons el Bataller d'Aragó: l'elecció de Garcia com a rei de Pamplona per part de la noblesa navarresa i el fracàs en l'intent d'afillament entre Ramir II d'Aragó i Garcia amb la finalitat d'un retorn a la unitat territorial, que va fracassar. El ponent analitza amb precisió quirúrgica tots els moviments que van generar els implicats en l'afer: Alfons VII de Lleó i Castella i els seus successors, Ramir II i després Ramon Berenguer IV i els seus descendents, Garcia de Navarra i els seus successors, i també els ordes jerosolimitans i el papat, sense oblidar altres agents externs, com els protagonistes de la política occitana. Moure's en aquest tauler va resultar extremadament complicat i això explicaria l'efímera caducitat dels tractats que es van signar entre les parts i la facilitat en què foren incomplerts. Paus, treves, atacs fronterers, amenaces, compromisos de repartiment i matrimonis consumats i d'altres de frustrats van marcar el ritme frenètic de la política en aquesta zona. I mentrestant Ramon Berenguer IV conqueria les places andalusines de Tortosa i Lleida. La desena llarga de tractats i acords que es van succeir, alguns dels quals havien previst el repartiment de Navarra, vista com a rebel, entre Lleó/Castella i Aragó, són minuciosament descrits i contextualitzats. Jaume I considerava intrusos els monarques navarresos des de Garcia, anomenat el Restaurador; però Navarra no va perdre la seva sobirania.

Josep M. Salrach aborda la geografia del poder a partir del fet concret de la unió dinàstica entre el comte de Barcelona i la reina d'Aragó en relació amb els poders exteriors propers, i també les crisis i les transformacions d'aquests mateixos poders que desembocaran en l'origen de l'estat. Posa en relleu els conflictes que va desencadenar el testament del Bataller: la reacció de la noblesa aragonesa, la navarresa, l'ocupació castellana de part de la vall de l'Ebre i la necessitat de negociar amb el papat i els ordes jerosolimitans. A la vegada, s'endinsa en la concepció i la percepció del poder per explicar la decisió del rei Alfons d'atorgar un testament com aquell. Reprèn la qüestió de la projecció exterior de Ramon Berenguer IV amb l'expansió cap al-Àndalus, les relacions amb Ibn Mardanix de València, les desavinences amb Navarra i els acords amb Castella, per sintetitzar el que amb encert anomena el «vesper» occità. Els casos tractats serveixen a l'autor per reflexionar sobre el poder i els abusos del seu exercici per

part de les senyories. Els enfrontaments tindran clarament damnificats: la pagesia. Però a través del dret i d'un cos de servidors del monarca, el segle XII segella el punt d'inflexió que posa les bases de l'estat. I aquest procés és ben percebut en l'entorn dels protagonistes de la unió dinàstica entre la casa comtal de Barcelona i el regne d'Aragó. El ponent ha destacat un dels espais sobre el qual es va projectar la política exterior de Ramon Berenguer IV i els seus successors: Occitània, nexa amb el Sacre Imperi Romanogermànic. En tots aquests àmbits les dones van tenir un paper decisiu en la resolució de conflictes, fins al punt d'estalviar enfrontaments armats, com també ha posat de manifest Núria Pacheco. Salrach encara ha destacat que tots aquests processos es van dur a terme en un context d'afirmació del poder de les monarquies, un fenomen que es donava arreu de l'Europa cristiana. La recepció del dret comú, la gestió centralitzada dels recursos patrimonials, la presència de la reialesa per tot el territori a través dels veguers i els batlles, els primers passos vers una administració dirigida per juristes experts al servei del monarca, així com la direcció en les campanyes militars de conquesta i en el repartiment, són manifestacions feaents d'aquesta tendència, que al seu torn es va manifestar en una nova realitat urbana amb la fundació de viles franques arreu del territori. La monarquia també va voler expressar-se simbòlicament en la representació del bon govern, com ha mostrat Concepció Peig.

Ramon Sarobe, per la seva part, detalla les primeres donacions i privilegis que el Temple va rebre a Catalunya i destaca l'impacte propagandístic que va suposar l'ingrés de Ramon Berenguer III a l'orde. Posa en relleu les conseqüències del testament del Bataller per a la Milícia i presenta una revisió acurada dels pactes que Ramon Berenguer IV va establir amb les dignitats templeres per resoldre el problema, a partir d'una anàlisi rigorosa de la documentació conservada fins a arribar a l'acord definitiu. Aborda també el debat sobre la concreció dels béns rebuts per l'orde en concepte del cinquè de les conquestes: patrimoni o rendes; en aquest sentit, aporta un document inèdit prou revelador. En qualsevol cas, atesa la impossibilitat d'executar el testament del monarca aragonès —en aquest punt coincideix amb la interpretació de Cingolani en aquest mateix volum—, el patrimoni i els drets aconseguits asseguraven importants ingressos que podien invertir en el seu objectiu essencial: finançar l'activitat que duïen a terme a Terra Santa. Finalment, qüestiona el paper de la Milícia en els processos de conquesta, així com l'atractiu que podia generar entre les nissagues de l'altra noblesa, que fou més aviat escàs. Probablement, la concessió de castells fronterers fou una fórmula per limitar el poder dels llinatges aristocràtics a la marca amb al-Àndalus. Un cop a la rereguarda, aquests districtes esdevingueren fonts de renda importants. El ponent destaca que Ramon Berenguer no esmenta l'orde en el seu testament, en el qual ni tal sols cap templer hi actua com a testimoni.

La perspectiva de gènere en el present simposi la devem a les ponències d'Anaïs Waag i Núria Pacheco, que han incidit en la importància exercida per les diverses dones en els resultats que es van derivar d'aquest esdeveniment rellevant. Anaïs Waag demostra que els estudis de gènere poden obrir noves perspectives interpretatives sobre aspectes fins ara poc discutits, com el paper de les dones en el govern dels regnes. La recerca sobre Peronella aniria en aquesta direcció. Subratlla que l'absència de la successió femenina a l'Aragó s'ha interpretat a partir del Compromís de Casp (1412), però que el dret successori durant els segles XI i XII no estava reglat per escrit, sinó determinat pels testaments reials. Cada cas refermava el dret consuetudinari, i amb el temps certs principis quedaven fixats. La base del costum era el testament de Ramir I, que va disposar sobre l'elecció del successor i l'ordre en la successió, sobre la base de la sang reial i la posterior aprovació dels nobles: així el testament no complia el requisit fixat pel costum. Aquest costum no exclouia necessàriament les dones de la successió, tot i que les relegava a la darrera instància de l'ordre successori i, en qualsevol cas, l'exercici de la sobirania

recauria en el marit. De fet, encara Alfons el Cast va incloure disposicions sobre la successió de les seves filles en fer testament. La recerca documental ha permès afirmar a la ponent que la reina Peronella va exercir el poder reial, encara que fos de manera compartida amb el seu marit. En testar i en abdicar, per exemple, renuncia als seus drets com a reina propietària d'Aragó; en definitiva, no es pot renunciar a quelcom que no es té. Altres documents que inclouen la seva signatura reforcen la idea del seu paper en l'exercici de la potestat com a reina d'Aragó, comtessa de Barcelona i, en darrer terme, involucrada també en la regència del seu fill Alfons a la mort de Ramon Berenguer IV l'any 1162.

La contribució de Núria Pacheco dona visibilitat i protagonisme a les dones presents en l'entorn polític i diplomàtic de Ramon Berenguer IV i Peronella. Les mares respectives, les germanes del comte, la seva filla Dolça i la seva neboda, Riquilda de Polònia, deixen de ser meres figures decoratives al costat de llurs marits per adquirir el protagonisme històric que realment van tenir. Certament, allò que té més visibilitat en totes elles són els vincles matrimonials que van establir, però també en destaca el paper en la transmissió del poder, així com la projecció d'aquests vincles inicials, com fou la futura relació amb Sardenya (amb els jutges d'Arborea) o amb Portugal (casament de Pere de Portugal amb Aurembiaix d'Urgell). El cercle polític del comtat de Barcelona i el regne d'Aragó passava per mantenir l'equilibri entre el Sacre Imperi Romanogermànic, el papat, el regne de Lleó-Castella, Portugal i Occitània. Així, les unions hipergàmiques van servir per reforçar el poder comtal enfront dels grans magnats. Les isogàmiques van servir a Ramon Berenguer IV per annexionar altres comtats, i les hipogàmiques van contribuir a estrènyer els vincles entre monarquies. No hi ha dubte, doncs, de la transcendència política d'aquestes dones, sense les quals la història hauria estat molt diferent, i molts dels conflictes que van contribuir a resoldre haurien derivat en enfrontaments armats. Hom demostra, en definitiva, que posant l'accent en totes aquestes dones, s'hauria bastit la mateixa història que la que ens ha arribat fins ara, construïda exclusivament a partir de les actuacions dels homes.

La ideologia i la mentalitat del poder del príncep, tants cops evocat, es representa i es reflecteix en la simbologia, tant en la vida (redacció dels «fets», de les «gestes») com en la mort, que reposa, i mai més ben dit, en la forma de les tombes i en els llocs triats per ubicar-les, com han exposat Concepció Peig i Stefano M. Cingolani. Molts dels túmuls que han estat objecte d'estudi i atenció no estan situats en els llocs on originàriament van ser instal·lats, cosa que dona lloc a debats apassionants. La primera part de la ponència de Concepció Peig gira entorn de la disposició testamentària de Ramon Berenguer IV de ser enterrat al monestir de Santa Maria de Ripoll, tot emulant el seu pare. A continuació aborda la complicada qüestió relativa a l'emplaçament de les tombes, i proposa una ubicació inicial del complex funerari a redós de la porta principal d'accés al temple. Probablement, arran de la remodelació del complex després dels terratrèmols de l'any 1428, la tomba de Ramon Berenguer IV fou traslladada a l'interior. La ponent explica amb detall les vicissituds que van afectar el sepulcre comtal, des de la intervenció francesa de finals del XVIII, fins a la devastació completa de l'any 1835, passant pels diversos llocs que ocupà el sarcòfag a causa de nombroses destruccions. La restauració del temple de finals del XIX va haver de limitar la memòria del comte a la instal·lació d'un cenotafi. La ponent destaca l'empremta de Ramon Berenguer IV, en forma de mecenatge, en les actuacions arquitectòniques i artístiques de l'edifici, i molt especialment en l'esplèndida portalada. En el seu programa iconogràfic hi interpreta notables paral·lelismes entre les gestes dels dos comtes per a la grandesa de l'església amb les del poble de Déu descrit en el llibre de l'Èxode. Així doncs, suggereix que la portalada de Ripoll fou dissenyada i executada com a rerefons de les sepultures comtals, que eren als seus peus com una forma per deixar memòria perdurable a través d'una figura central que pot ser sant Oleguer, bisbe de Barcelona i arquebisbe de Tarragona, conseller dels dos comtes.

Stefano M. Cingolani posa en relleu el caràcter polític, sobretot en el cas dels reis, en la voluntat de mantenir la memòria representada en els sepulcres i en els espais d'enterrament. Adverteix també de la dificultat d'interpretar el sistema de signes que singularitza aquesta mena d'actes i en dona les raons. Tots els membres de la casa de Barcelona foren sebollits *ad sanctus* i es pregunta què en determina la tria i si són identificables aquests espais, tenint en compte que en molts casos hi ha hagut canvis, tant en els sepulcres com en la seva ubicació. Dedicava un apartat a la seu de Barcelona com a espai d'enterrament i reflexiona sobre els testimonis escrits i les evidències materials a l'hora d'identificar qui va escollir la catedral com a lloc de repòs, i com s'han generat les atribucions dels diferents individus a cada tomba —Ramon Borrell, Ramon Berenguer I, Almodis, Sança de Castella o la mateixa Peronella— per part dels historiadors. Una tasca complexa, sens dubte, ateses les transformacions estructurals que han afectat el recinte al llarg dels segles (catedral carolíngia, romànica, gòtica) i la dispersió dels mateixos sarcòfags. Sobre la reina —i comtessa— Peronella, de la qual no es pot dubtar la seva voluntat de reposar a la catedral de Barcelona, reprèn el debat de la identificació i la situació del seu sepulcre. I finalment proposa que el lloc d'enterrament de la reina manifesta la voluntat política de traspasar la Corona aragonesa a la casa de Barcelona a través del seu marit, i després al primogènit, Alfons, i trencar la tradició dels llocs habituals d'enterrament dels membres de la casa reial d'Aragó: San Juan de la Peña, Pedro el Viejo o Santa Cruz de la Serós, pel que fa a les tombes de les reines. Aquesta mostra inequívoca en la tendència dels interessos dinàstics que reflecteix la decisió de Peronella és la que hauria de prevaldre per sobre de la voluntat política de bona part de la historiografia aragonesa d'esborrar de la memòria qualsevol presència del comte de Barcelona en el traspàs del poder a la Corona d'Aragó.

Finalment, la ponència de Carme Berlabé s'inscriu en el context d'una altra perspectiva del biaix ideològic i els interessos polítics que regeixen les conductes de determinades institucions, religioses i civils. Les decisions del Govern d'Aragó, el bisbat de Barbastro-Montsó i el municipi de Vilanova de Sixena es van concretar en un seguit de demandes judicials amb la finalitat de reclamar les obres d'art de les parròquies aragoneses que havien format part del bisbat de Lleida. I també de les que havien estat en el monestir de Sixena dipositades al Museu de Lleida i al Museu Nacional d'Art de Catalunya (Barcelona), legalment adquirides mitjançant la compra per la Generalitat. Les demandes van prosperar, malgrat la presentació de nombrosos recursos formalitzats des de Catalunya, sistemàticament rebutjats per les instàncies judicials. Finalment, es va ordenar el trasllat de les obres reclamades cap a l'Aragó en el marc, cal dir-ho, de la intervenció del Govern de la Generalitat per part de l'Estat en aplicació de l'article 155 de la Constitució espanyola, amb el ministre de Cultura, Méndez de Vigo, com a responsable de la conselleria homònima. El punt culminant fou, sens dubte, la pràctica ocupació militar del Museu de Lleida a través d'un operatiu coordinat per la Guàrdia Civil, per traslladar les obres de Sixena cap a l'Aragó l'11 de desembre de 2017, en una demostració de força humiliant. Per a arribar a aquest desenllaç, la ponent descriu amb cura de detalls els orígens i la configuració del bisbat de Lleida des del període tardoantic passant per la seva organització a partir de la conquesta cristiana de la ciutat l'any 1149 i la seva evolució al llarg dels segles, fins a la resolució de 1995, que suposava la segregació del bisbat lleidatà. Aquest esdeveniment va donar pas a un autèntic calvari en forma de demandes i processos, també explicats de manera minuciosa, amb participació de totes les instàncies possibles. El resultat fou el desmantellament del museu ilerrenc en un procés lamentable en el qual encara va contribuir la gestió de certs bisbes. A hores d'ara encara està pendent de resolució la reclamació, des de l'Aragó, de les pintures murals del monestir de Sixena exposades al Museu Nacional d'Art de Catalunya. Vistos els precedents, tot fa pensar en un dictamen en la línia dels anteriors per part del Tribunal Suprem.

PERSPECTIVES

La raó de la convocatòria del simposi fou l'obertura del sepulcre que es troba al costat de l'entrada de la sagristia de la catedral i conté les restes d'Almodis de la Marca, o de Peronella d'Aragó. Amb la valoració dels resultats de l'examen arqueològic serà possible plantejar-ne la museïtzació i, per tant, de quina manera es pot conservar i explicar.

La funció de les nostres institucions des del punt de vista cultural és fonamentalment la conservació, però també l'estudi per arribar a una difusió que permeti als visitants, als ciutadans, entendre què tenen al davant. En aquest sentit, caldrà avançar en la recerca per entendre per què el 1545 es decideix convertir en monuments els sepulcres. Són anys en què l'emperador Carles resideix sovint a Barcelona, que esdevé així diverses vegades capital imperial. Per què aquesta reivindicació de la família comtal just en aquest període? A finals del segle XVIII els sepulcres es tornen a obrir, es torna a replantejar què hi ha allà, i a refer la decoració. Amb quina motivació?

La gestió d'aquest patrimoni és un bon instrument per fer moltes preguntes; més que per donar informació concreta als visitants, per interpel·lar-los, per fer-los fer una reflexió personal davant d'aquestes persones i esdeveniments del passat que han tingut una gran influència en el que és el nostre país, tanta com per fer-nos reunir 900 anys després. Enmig d'aquesta manera de comprendre el patrimoni, sorgeix també una petició per part de Concepció Peig, compartida per molts d'altres, de veure els panteons comtals i reials de Catalunya reconeguts com un conjunt unitari que, repartit per bona part del país i amb una àmplia cronologia, pot ajudar a donar als visitants bones claus d'interpretació de la història i la geografia de Catalunya.

Cal dir, tanmateix, que en el moment de revisar la publicació de les actes del simposi, el projecte d'obertura de les tombes de la catedral de Barcelona que havia impulsat el govern d'Aragó està aturat. Desconeixem si es produirà una represa i, si és així, quan i en quines condicions tindrà lloc. Malgrat tot, en els propers anys cal continuar amb els estudis sobre la figura de Peronella, especialment des de les institucions de recerca i de docència, començant per revisar-ne la documentació. A la catedral de Barcelona s'està elaborant el diplomatarí del segle XII, continuant l'obra que van fer abans Mn. A. Fàbrega i Mn. J. Baucells; encara hi ha molta informació que no és fàcilment accessible, i no pot permetre que ens acostem a molts col·lectius que resten invisibles: sectors de la població com, evidentment, el femení (un 50 % de la població sempre vist des d'una perspectiva masculina); comunitats com la jueva, que des de fa anys hem estat estudiant des de la catedral en col·laboració amb l'Associació Mozaika, i altres col·lectius de perifèries, de personatges exclosos, de grups sencers, la memòria dels quals potser ni ens interessa. Només cal pensar, per exemple, en els esclaus, que en algun moment arriben a ser el 10 % de la població de la ciutat, els pobres, els malalts, els sarraïns... Tot de grups humans que no s'ajusten a les normes de la majoria i, per tant, gairebé no deixen rastre documental. Analitzant, publicant i compartint aquesta documentació potser podrem arribar a aquestes perifèries, a aquests col·lectius que costen tant de veure.

Estem convençuts que aquest volum serà un referent sobre el coneixement d'un dels moments més decisius de la història de l'Aragó i de Catalunya, a la vegada que un estímul per continuar les recerques. Durant segles, aquesta història es va teixir entorn de la figura d'un sobirà comú; potser només compartit, però en qualsevol cas, proper. Una proximitat que contrasta amb la llunyania a què s'ha arribat en els temps actuals.

AGRAÏMENTS

Volem expressar el nostre agraïment al conjunt de ponents per haver acceptat participar en aquestes jornades. Es tracta, sens dubte, dels millors especialistes de cada un dels aspectes seleccionats. Estem convençuts que les seves contribucions ens ajudaran a fer més intel·ligible la temàtica sobre la qual gravitava el simposi.

Agraïm també l'extraordinària acollida d'aquest projecte per part del Departament de Cultura, en concret, de la Direcció General del Patrimoni Cultural, i en especial, de la Marina Miquel, aleshores responsable de Monuments, ara sotsdirectora general de Patrimoni Arquitectònic, Arqueològic i Paleontològic. Cal subratllar, també, que estem en el millor dels escenaris possibles: el Museu d'Història de Catalunya, l'espai que sintetitza un dels components de la nostra realitat nacional: la història. La direcció del Museu, en la persona de la Margarida Sala, s'ha bolcat de ple a assumir la direcció del simposi. No cal ni dir que la realitat que ara encetem no s'hauria concebut sense el suport incondicional del Museu Diocesà de Barcelona, en especial dels membres que formen el seu equip tècnic. Gràcies, doncs, a les tres institucions per haver fet seva la proposta en el mateix instant del seu naixement. Cap objecció, cap retret, cap dubte; ans al contrari: el projecte va ser acollit amb entusiasme i totes les parts van posar els instruments a l'abast per arribar a fer-lo realitat.

El Dr. Daniel Durant i Duelt, aleshores director tècnic de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona; la Dra. Helena Kirchner, catedràtica d'Història Medieval de la Universitat Autònoma de Barcelona, i el Dr. Philip Banks, investigador i gran coneixedor de la Barcelona dels segles XI-XIII, van presidir les tres sessions, per aquest ordre, en què es va dividir el simposi, alhora que amb les seves intervencions van contribuir en la direcció dels debats. Moltes gràcies per haver acceptat participar-hi.

No voldríem acabar sense fer referència a la nombrosa assistència que confirma l'interès que suscita la figura de la reina Peronella, un personatge de fa gairebé 900 anys, per les implicacions geogràfiques, identitàries i polítiques que genera en ple segle XXI. La resposta del públic va donar relleu al simposi i va demostrar que la història interessa i que també pot ser un atractiu. La presència d'un centenar de persones, de manera presencial o a través de la realitat virtual que facilita les connexions des dels llocs més remots i simplifica els accessos siguin quines siguin les circumstàncies personals, acaba de configurar la constel·lació que va fer possible l'esdeveniment. ●

PONÈNCIES

Peronella, de penyora a la cort lleonesocastellana a muller de Ramon Berenguer IV

Josep-David Garrido i Valls
Doctor en Història

L'atzar feu que Peronella Ramires vingués al món. El seu pare, d'antuvi, mai no havia d'haver estat pare de ningú: era religiós en exercici i fou empès a la força —que ell no volia— a assumir la reialesa aragonesa, i la seva mare —ai la seva mare!— fou una noble dama peitavina que la necessitat aragonesa, més aviat d'una part que no del tot, convertí en mare de conveniència. Agnès de Peitieu, que així es deia, vingué a l'Aragó, copulà, parí i se n'anà. Del concúbit entre Ramir II, el rei aragonès sense ganes de ser-ho, i l'aristòcrata peitavina, companya de tàlem per circumstàncies, naixé una nena, Peronella, que el pare, acuitat per la necessitat —convertit en rei d'Aragó havia de fer de rei—, cedí a l'ambició d'Alfons VII de Lleó i Castella per recuperar Saragossa, ocupada pels lleonesocastellans. I vet ací que, tot just al poc de néixer, Peronella desaparegué de l'escena aragonesa, del seu país, per ser educada a la cort del rei *mesetari*. Ah! I li canviaren el nom. Peronella —com us ho diria?— era un nom de tradició angevina que no satisfieia les oïdes de la cort instal·lada a l'aspriva terra dels carpetovetònics, i Alfons VII decidí anomenar-la de manera —diguem-ne— més castissa per a ell. Li posà Urraca, com la seva mare, la filla d'Alfons VI de Lleó i Castella (aleshores Lleó per davant de Castella). Així, doncs, la filla de Ramir i Agnès deixà de ser Peronella per convertir-se en Urraca, la futura muller —així ho pretenia Alfons VII— del primogènit del rei de lleonesos i castellans, l'infant Sanç. Mentrestant, el pare de la nena, penedit del tracte, cercà l'ajut del comte Ramon Berenguer IV de Barcelona, a

qui cedí regne (bé, el que li restava de regne) i filla. El comte català, per abdicació formal de Ramir II, es convertí en sobirà —príncep— dels aragonesos. No aconseguí la filla de Ramir II, almenys de moment; no li feu falta per a governar Aragó. Quan Alfons VII comprovà la inutilitat de Peronella —vaja, Urraca— per als seus interessos, decidí que tornés al seu país, on recuperà el seu veritable nom i es casà amb Ramon Berenguer IV, a Lleida, el 1150. Ara sí, seria Peronella per sempre i reconeguda reina d'Aragó i comtessa de Barcelona, títols que heretà el seu fill Alfons.¹

La família paterna de Peronella

Sanç Ramires, Sanç el fill de Ramir (Ramir I), o Sanç I d'Aragó, territori estès fins a la Ribagorça, i Pamplona, perquè des del 1176 era també rei del regne d'origen vasco, contragué un primer matrimoni amb Isabel d'Urgell, la filla del comte urgel·lità Ermengol III, a la qual acabà repudiant. D'aquest —diguem-ne— dissortat matrimoni naixé un fill, Pere, Pere I d'Aragó i Pamplona (1094-1104), que morí sense descendència que li sobrevisqués. Sanç I d'Aragó i Pamplona s'havia casat en segones núpcies amb la noble xampanyesa

1 La història de Peronella i el seu periple vital abans del seu matrimoni amb el comte barceloní Ramon Berenguer IV, que ara detallo de manera autònoma en aquesta aportació al simposi «Ramon Berenguer IV i Peronella: unió dinàstica i projecció exterior», forma part de l'estudi que vaig dedicar a la vida i el regnat de Ramon Berenguer IV (Garrido, 2014).

Felícia de Roucy, que infantà tres fills: Ferran, Alfons i Ramir. Així, Sanç I tenia quatre fills per succeir-lo. Òbviament, l'herència recaigué en el primogènit Pere, que el succeí. Ferran i Alfons foren educats per a l'exercici de les armes, i per al darrer, Ramir, el seu pare, li escollí la carrera eclesiàstica i, encara un nen, el lliurà al monestir benedictí llenguadocià de Sant Ponç de Tomièiras. A Pere I, com ja he dit, no li sobrevisqué cap fill, i el fill gran de Sanç I i Felícia morí abans que el pare. La successió de l'extens conglomerat de territoris que des de l'extrem occidental dels Pirineus s'estenia fins a la Ribagorça anà a parar, doncs, a Alfons, Alfons I d'Aragó, Pamplona i Ribagorça, «aragonensium et pampilonensium siue ripacurcensium rex».

Alfons I era el rei «Bataller», així reconegut per la posteritat. Rei guerrer que aconseguí la gran fita de conquerir Saragossa (18 de desembre de 1118) i l'any següent Tudela i Tarassona. Prèviament a aquests triomfs, el rei Alfons VI de Lleó i Castella, abans de morir, havia pensat en ell com a successor de Lleó i Castella i casar-lo amb la seva filla Urraca, vídua de Ramon de Borgonya, el 1109. El matrimoni, però, fou un desastre i es desfeu, sense descendència i un odi a mort, el 1114. No obstant això, l'aragonès continuà mantenint la influència als estats de l'exdona, sobretot a Castella, i controlar el territori de Burgos a Sòria. Alfons I també tenia ambicions a l'altre vessant dels Pirineus i el 1131 intervingué en auxili del vescomte Gastó IV de Bearn i dels comtes Bernat I de Comenge i Roger III de Foix contra el duc Guillem X d'Aquitània. Arran d'això, a l'octubre d'aquell any Alfons I assetjà Baiona, lloc on feu testament.² Aquest document fou subscript pels nobles del seguici del rei aragonesopamplonès i està escrit per Sancho de Perarrua, «scriptor regis». Entre els nobles que signen el document hi ha el comte català Arnau Mir de Pallars Jussà (vassall aleshores d'Aragó); el seu vassall, Ramon d'Erill, i els cavallers

ribagorçans Pere Mir d'Entença i Pere Jofré (senyor de Cornudella). El comtat de Ribagorça, lingüísticament català, era part del regne d'Aragó i Pamplona des que el navarrès Sanç III el Gran se l'annexionà el 1018. Per això la *intitulatio* d'Alfons I era «aragonensium et pampilonensium siue ripacurcensium rex» (rei dels aragonesos i dels pamplonesos i fins i tot dels ribagorçans).

La darrera voluntat d'Alfons I, amb coneixement de tots els seus prohoms, llegava el regne aragonesopamplonès, «post obitum meum heredem et successorem relinquo mei», als ordes jerosolimitans del Sant Sepulcre (Sepulcrum Domini), de l'Hospital (Ospitale Pauperum) i el militaritzat del Temple (Templum Domini). En aquell moment, des de Baiona, ningú s'oposà a la decisió del monarca, si més no, que consti. Tampoc no hi hagué cap objecció quan, el 15 de juliol de 1134, tres dies abans de la batalla decisiva de Fraga, el rei d'aragonesos, pamplonesos i ribagorçans tornà a confirmar el testament. Ara bé, si en vida del rei tothom mantingué la boca tancada, no fou així tan bon punt Alfons I traspassà i s'originà la crisi dinàstica que sotragà Aragó fins al 1137.

El 17 de juliol de 1134 Alfons I fou derrotat a Fraga pels almoràvits, amb la col·laboració dels andalusins autòctons, i poc després, el 7 de setembre, morí a Poleñino (Osca). El testament del traspassat no satisfeu els més interessats, els súbdits del rei mort, i atirà la voracitat dels rivals. La primera conseqüència, la separació de Pamplona —encara no es deia Navarra— d'Aragó; i la segona, la intervenció lleonesocastellana sobre la regió, en concret sobre Saragossa, que fou ràpidament reclamada per Alfons VII, el fillastre d'Alfons I. De sobte, «l'imperi» aragonès d'Alfons I el Bataller se n'anà en orris, mentre un altre governant amb aires imperials (no debades, el 1135 s'havia autoproclamat «imperator totius Hispanie») pretenia traure'n profit.

Mort Alfons I el Bataller, a Pamplona es reuniren els magnats navarresos, encapçalats pel bisbe pamplonès Sancho de Larrosa, Ladrón (fill d'Íñigo Vélez), Guillermo Aznar de

2 Editat a l'obra d'Ignasi J. Baiges, Gaspar Feliu i Josep M. Salrach (dir.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona* (vol. 3, doc. 646, pp. 1079-1083).

Oteiza i Jimeno Aznar de Torres.³ D'aquell conclave en sortí elegit rei Garcia VI Ramires, dit el Restaurador, perquè —diguem-ne— restaurava l'antiga dinastia pamplonesa, la interrompuda per la mort violenta de Sanç IV «el de Peñalén» el 1076. Garcia VI (Garcia Ramires) era descendent de Garcia III de Pamplona per línia bastarda, però això no fou motiu per desestimar la seva candidatura a la Corona pamplonesa. Des del primer moment, la voluntat navarresa era clarament secessionista, d'abandonar la unió amb Aragó. Ara bé, Jerónimo Zurita (*Anales de la Corona de Aragón*, pp. 1-53) explica la celebració d'unes corts de pamplonesos i aragonesos a Borja, on fou postulat com a rei —d'aragonesos i pamplonesos— el senyor d'aquesta localitat, Pedro de Atarés, que era besnet de Ramir I, el primer rei privatiu d'Aragó. No reeixí la proposta per l'oposició de dos rics homes molt influents: el navarrès Pedro Tizón de Cadreita i el ribagorçà Pelegrí de Castellaçol.

Comptat i debatut, finalment, els pamplonesos triaren un rei privatiu, malgrat l'oposició aragonesa, que era incapaç de contrarestar la secessió de Pamplona. Així, amb els pamplonesos escindits i Saragossa amenaçada pels lleonesocastellans, els aragonesos estrictes decidiren, empesos per les circumstàncies, traure a la força de la vida monacal el germà del rei mort. Ramir, el fill petit de Sanç I, que des del 1130 era l'abat de Sant Pere el Vell (*Sant Per el Viello*, en l'aragonès de l'època) d'Osca i, a més a més, era el bisbe de la diòcesi de Roda i Barbastre. Ramir fou comminat a acceptar la corona que se li oferia, malgrat la impossibilitat de fer-ho pels vots eclesiàstics contrets. Sigui com vulgui, Ramir era el germà del rei difunt, qui més dret tenia a la corona, la

corona d'aragonesos i pamplonesos, contra la decisió dels segons de separar-se'n. Així les coses, com quedava el testament d'Alfons I? De moment, amb els beneficiaris tan lluny, restà paralytitzat, incomplet. Al desembre de 1134 Ramir II anà a Pamplona amb l'objectiu de salvar la qüestionada unió aragonesopamplonesa. No reeixí. La convinença pactada perquè Ramir II esdevingués pare i Garcia VI Ramires fill —una solució per eixir del pas— mai no es feu efectiva. Pamplona no renunciaria a la independència ni Garcia VI a la corona. Mentrestant, per l'absència de poder, d'algú que li ho impedís, Alfons VII de Lleó i Castellà es plantà a Saragossa per reclamar-ho absolutament tot i allà també hi trobem els comtes de Pallars (feudatari d'Aragó), Urgell, Tolosa, Foix, Comenge i —important— Barcelona, per ratificar l'ocupació lleonesocastellana de la vall de l'Ebre. I, com que ase magre, és ple de mosques, tot seguit esclatà a Aragó una guerra de faccions: partidaris i contraris del nou rei s'esbatussaren, i Ramir II, insegur, hagué de marxar d'Osca. Trobà refugi primer al castell de Montclús (Sobrarb) i després se n'anà a Catalunya.

Cal una muller per a Ramir

—Ramir II, el rei «Monjo», a causa de les disensions internes i l'amenaça exterior, hagué de fugir d'Aragó, i està documentat a Besalú el 18 d'octubre de 1135 (Balaguer, 1952, pp. 83-114).⁴ Mentrestant, Garcia VI de Pamplona i Alfons VII de Lleó i Castella s'avenien per foragitar del tron aragonès Ramir II a Pradiella (*Pradilla de Ebro* en castellà), el 27 de setembre d'aquell any. El pamplonès es feia vassall del lleonesocastellà i, a canvi, li concedia Saragossa. Ramir II tenia problemes seriosos al seu reialme, que no debades llegim al document datat a Besalú, «si Deus recuperavit me in meo regismo», i optà per anar-se'n a terres catalanes a la cerca d'ajut. Alhora l'entorn del

3 La notícia d'aquesta reunió la recull un pergami de Ramon Berenguer IV. Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Pergamins, Ramon Berenguer IV, carpeta 41, núm. 17. Editat a l'obra d' Ignasi J. Baiges, Gaspar Feliu i Josep M. Salrach (dir.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona* (vol. 3, doc. 702, pp. 1163-1165). El succés està relatat també a la *Crònica general de Pere III el Cerimoniós dita comuna-ment Crònica de Sant Joan de la Penya*, pp. 69-71.

4 La presència de Ramir II a Besalú, a partir del document exhumat per Federico Balaguer, la recullen Percy E. Schram (Schram, 1980, p. 6) i Ferran Soldevila (Soldevila, 1962, p. 150).

rei aragonès procurava cercar-li una muller escaient que li pogués donar descendència. L'elegida fou una germana del duc Guillem X d'Aquitània, Agnès de Peitieu, vídua del vescomte Eimeric V de Thouars, de qui havia infantat quatre fills abans que morís, assassinat pel seu cosí, el 1127. Amb la trentena complerta, Agnès era una noble dama, encara fèrtil i de fecunditat contrastada, imprescindible perquè Ramir aconseguís l'hereu que els aragonesos anhelaven. Però, com s'arribà a elegir Agnès?

Trobar una esposa a Ramir II no era, d'antuvi, una empresa fàcil. L'Església —atenció!— no ho tenia gens clar i Alfons VII de Lleó i Castella pressionava perquè continués sent així. Aleshores Roma vivia un cisma, car el papa Innocenci II era qüestionat per bona part de la noblesa i la plebs romana, que donava suport a un antipapa, Anaclet II.⁵ Innocenci II necessitava els diners que li proporcionava l'arquebisbe Gelmires de Compostel·la com l'aire que respirava (Robinson, 1990, p. 265) i, vet ací, Alfons VII, molt trapella, exigia que es respectés el testament del difunt Alfons I i que l'Església no consentís el matrimoni del «monjo» Ramir. Innocenci II transigí i, des de Pisa (10 de juny de 1135), envià una carta a Alfons VII, la qual coneixem perquè anà a parar a l'arxiu de Ramon Berenguer IV, en què el papa encarregava a Alfons VII i als altres «principus per Yspaniam constitutis» el compliment de la voluntat del rei aragonès mort, curiosament, l'enemic acèrrim d'Alfons VII.⁶ Ras i curt, Alfons VII havia de justificar l'intervencionisme lleonesocastellà als regnes de Pamplona i Aragó i la invasió de Sòria per «mandat» del

papa. Ja no posseïm cap altre document que demostrï la intervenció directa de la cúria romana, la de Pisa que obeïa Innocenci II, perquè Anaclet II romangué a Roma fins a la seva mort, el 25 de gener de 1138, en la resolució de l'afer de l'herència d'Alfons I el Bataller. Innocenci II també envià un legat al concili de Burgos (setembre-octubre de 1136), el cardenal diaca Guido de Sant Cosme i Sant Damià,⁷ però aquesta reunió conciliar es dugué a terme en clau lleonesocastellana. A Burgos fou ratificada l'annexió per Castella de l'actual província de Sòria i la sobirania del rei lleonesocastellà sobre el «regne» saragossà. A més a més, hi foren dissenyats els límits entre els bisbats d'Osma i Tarassona i els de Sigüenza i Saragossa; és a dir, els pares conciliaris traçaren la frontera entre Castella i Aragó que, al cap i a la fi, havia de resultar definitiva.

Com veiem, Alfons VII feia la guitza tot el que podia a Ramir II. A aquest no li restà un altre remei que acudir a Ramon Berenguer IV, i no és d'estranyar que la diplomàcia barcelonina estigués al darrere —heus ací la raó de la presència de Ramir II a Besalú— dels tractes del rei aragonès amb els peitavins. Altrament, les pressions, internes i externes, i la consciència (Ramir no es veia trencant els vots eclesiàstics), jugaven en contra dels qui havien apostat per l'entronització de Ramir. L'acord entre aragonesos i peitavins arribà, amb l'ajut ben possible català. El predecessor de Ramir II, Alfons I, s'havia enemistat amb Guillem X d'Aquitània, enfrontat amb els tolosans per l'herència de la mare del duc, Felipa de Tolosa, l'única descendent que havia sobreviscut a Guillem IV de Tolosa. Això fou motiu de disputa, a la qual calia afegir la rivalitat entre Tolosa i Barcelona, que acostaria els barcelonins als aquitans contra els tolosans (Higounet, 1951). Guillem X consentí, doncs, de grat el matrimoni de la seva germana amb el rei aragonès. Entre la fi d'octubre de 1135 i gener de 1136, potser el 13 de novembre, Ramir II i Agnès de Peitieu es casaren a Jaca

5 La pugna d'Innocenci II (el romà Guido Papareschi) i Anaclet II (el també romà Pietro Pierleoni), que gaudia de les simpaties del poble de l'urbs del Tíber, la descriu detalladament Mary Stroll (Stroll, 1987).

6 La carta, en l'obra d'Ignasi J. Baiges, Gaspar Feliu i Josep M. Salrach (dir.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona* (vol. 3, doc. 786, pp. 1286-1287), la recull Paul Kehr (Kehr, 1946, p. 156), que la data l'any 1135, puix que el document no indica l'any de redacció. En canvi, Antonio Ubieto, la data, al meu parer incorrectament, el 1136 (Ubieto, 1956).

7 El cardenal Guido està documentat absent de Roma de juny de 1135 a gener de 1137 (Kehr, 1946, p. 157).

(Vajay, 1966, p. 740).⁸ El matrimoni fou consumat i de seguida ella quedà encinta. Nou mesos després, a l'agost de 1136 nasqué el fruit d'aquell enllaç, una nena: Peronella.

Quan Peronella vingué al món

Un cop tornat de Catalunya, havent-se casat a Jaca i amb la seva muller encinta, Ramir II se sentí amb la força suficient per sufocar les discòrdies nobiliàries que l'amenaçaven. Vet ací l'episodi que més endavant serví per elaborar la llegenda de la campana d'Osca, en què el rei «monjo» (hom diu que sempre portava l'hàbit de l'orde de Sant Benet sota les vestidures reials)⁹ assassinà a sang freda, amb l'excusa de voler ensenyar-los una gran campana que havia manat fer perquè el seu so fos sentit a tot el regne, els nobles que se li havien mostrat més revoltosos.¹⁰ Després tractà de solucionar les diferències amb el pamplonès Garcia VI Ramires (establiment de la frontera entre Navarra i Aragó)¹¹ i, seguidament, pretengué resoldre la vidriosa qüestió de Saragossa, que encara romania sota el control del rei lleonesocastellà. Fou per això, per recuperar Saragossa, que Ramir II accedí a entrevistar-se amb Alfons VII a Alagó (24 d'agost de 1136),¹² vila també ocupada pel

sobirà de la Meseta. Ramir II, resignat, el serví, com explica la *Cronica Adefonsi imperatoris* (capítols 63-66),¹³ l'ensabonà fins a sadollar la vanitat de qui es creia un nou rei de reis (que «imperator totius Hispanie» feia dir-se), l'acompanyà a Saragossa com a humil vassall i —ai llas!— li cedí la filla tot just acabada de néixer.

El naixement de Peronella aviat despertà la cobejança d'Alfons VII, que la considerà un bon partit per al seu primogènit Sanç, nascut el 1134. Sembla, d'antuvi, que Ramir II i Alfons VII estigueren a punt d'entendre's. El lleonesocastellà convencé l'aragonès perquè li retés vassallatge per Saragossa. Alfons VII lliurà la ciutat a Ramir II i —atenció!— en contrapartida per la cessió, annexionà a Castella la part occidental del «reialme» saragossà: Calataiud, Alagó i Sòria. A més a més, exigí i aconseguí que, com a garantia del pacte, Peronella fos educada a Castella per convertir-se en un futur en la muller del primogènit del rei lleonesocastellà.¹⁴

I ara què? Ramir II reflexionà i es penedí del seu comportament a Alagó. Acabà tip, avorrit d'una dignitat reial que no desitjava. L'elecció de maridar la seva filla amb el comte de Barcelona es precipità arran de les exigències d'Alfons VII. No seria fàcil deslligar-se del compromís matrimonial de Peronella (convertida en Urraca) —que encara era una nena de bolquers— amb el primogènit castellà, més encara quan, des que el seu pare la lliurà a Alfons VII, residia a la cort lleonesocastellana. Ara bé, a partir d'aleshores Ramir II tingué la col·laboració decidida de la diplomàcia catalana, que es dedicà de valent a aconseguir per al seu comte sobirà la mà de la infanta

8 Cal insistir que el 18 d'octubre Ramir II era a Besalú. La data de celebració del casament, però, no s'ha aconseguit establir amb seguretat.

9 Lucio Marineo Sículo, *Crónica d'Aragón*, llibre primer, f. 13.

10 La llegenda la recull la versió aragonesa de la Crònica general de *Pere III el Cerimoniós* o *Crònica de Sant Joan de la Penya* (Orcástegui, 1985, pp. 468-469).

11 Ramir II cedí a Garcia VI les valls pirenaïques de Roncal i Sarasaz (així en aragonès; en basc és *Zaraitzu* i en castellà *Salazar*), i les viles a la ribera d'Ebre de Cadreita i Valtierra. La notícia està arrellegada en les versions catalana (Soberanas, 1961, pp. 70-71) i aragonesa (Orcástegui, 1985, p. 470) de la *Crònica General de Pere III el Cerimoniós*.

12 Aquesta entrevista la recull J. Zurita (*Anales de la Corona de Aragón*, pp. 1-56): «porque hallo que en la fiesta de sant Bartolomé deste mismo año, de la era

de mil ciento y setenta y cuatro, estuvieron en Alagón el emperador don Alonso y el rey don Ramiro».

13 La *Chronica Adefonsi imperatoris* l'edita Luis Sánchez Belda el 1950 (Sánchez Belda, 1950). Més recentment, fou editada per Antonio Maya Sánchez (Maya, 1990).

14 J. Zurita, a *Indices rerum ab Aragoniae regibus*, explica que Alfons VII prengué la nena Peronella com a garantia del pacte amb Ramir II (Zurita, 1984, p. 105).

aragonesa, a qui calia alliberar de la tutela castellana. El moment culminant de les negociacions entre aragonesos i catalans tingué lloc a Barbastre, l'11 d'agost de 1137, quan el rei d'Aragó donà la seva filla i el seu regne a Ramon Berenguer IV. Ramir II, literalment, abdicà en el comte de Barcelona. J. Zurita (*Anales de la Corona de Aragón*, pp. 1-56) explica: «teniendo cortes en Huesca declaró que su voluntad era de se volver a la religión, pues tenía heredera que sucediese en el reino; y que allí se recogió en la iglesia de sant Pedro a donde residió todo lo demás de su vida». Al novembre de 1137, Ramir II abandonà els afers polítics per sempre i es retirà entre els murs de Sant Pere el Vell d'Osca, on visqué fins a la seva mort, esdevinguda deu anys després, el 16 d'agost de 1147.

I d'Agnès, l'esposa i mare de conveniència, què se'n va fer?

Agnès de Peitieu arribà a Aragó, es casà, parí i se n'anà. La veritat és que, en la vida de Ramir II i de la seva filla Peronella, va pintar-hi ben poc. La seva estada a Aragó fou efímera i —val a dir-ho— feu el paper de mare de lloguer, amb l'aquiescència de tothom; del seu germà Guillem X i la seva neboda Elionor (la gran Elionor d'Aquitània) els primers. Cedida la seva filla al comte de Barcelona, tot i que de moment encara era —i per molt de temps seria— en poder d'Alfons VII, i amb un marit que es delia per tornar a vestir l'hàbit de Sant Benet, poc futur tenia la peitavina Agnès a l'Aragó. Llavors veïava els trenta-quatre anys d'edat. Agnès tornà a la seva pàtria, Peitieu (Poitiers), la terra on havia nascut vers el 1103. Quina altra cosa podia fer? En arribar-hi hagué de pledejar amb el seu fill Guillem I, vescomte de Thouars, per l'herència del seu primer marit. Finalment, ingressà a l'abadia de Fontevraud (Anjou), com ho havia fet la seva mare, Felipa de Tolosa. Agnès de Peitieu, reina d'Aragó, morí a Fontevraud el 8 de març de 1159. L'orde de Fontevraud, constituïda pel bretó Robert d'Arbrissel el 1101, era una congregació religiosa bastant singular: monjos i monges compartien el mateix espai cenobític. L'orde es beneficiava

de les aportacions de la casa comtal d'Anjou, que en el futur esdevingué casa ducal d'Aquitània i reial d'Anglaterra.

La peitavina Agnès se n'anà d'Aragó com —sembla— hi havia arribat: amb una discreció —diguem-ne— impecable i sense fer soroll. A primera vista, la impressió és que ni a la filla ni al gendre els interessà saber què se'n va fer, de la mare i sogra. Tanmateix, l'empremta d'Agnès restà en el nom de la seva filla, Peronella (o Petronil·la), inusual al sud dels Pirineus, però comú a les terres d'Anjou i de Poitiers, i habitual en les dones de la casa comtal d'Anjou des que Peronella —Pétronille— de Chemille fora abadessa de Fontevraud (1115-1149). El nom, Peronella o Petronil·la, no devia resultar gaire agradós a segons qui i, com explica Zurita, els lleonesocastellans l'hi canviaren quan convertiren la filla de Ramir II i Agnès en la promesa del futur Sanç III.¹⁵ Peronella fou rebatejada Urraca. Els castellans imposaren el canvi onomàstic i amb aquest nom fou coneguda, àdhuc pels catalans. Els *Gesta comitum barcinonensium* escriuen: «Urraca filia regis Aragoniae Raimiri» («Dona Urracha, filla del rey Raynimir monge», en la versió catalana); el *Llibre dels reis* diu «d'aquell matrimoni exí ·l^a· filla qui hac nom Urracha, com sa àvia» (Cingolani, 2008, p.188), però no hi ha cap àvia de Peronella anomenada així, encara que sí la mare del seu «futur», a priori, sogre; i a les *Cròniques d'Espanya* Pere Miquel Carbonell escriu «E lavors don Alfonso de Castella mudà lo nom de dona Peronella, e féu-la appellar Hurraqua» (Carbonell, 1997, p. 272). El nom propi *Peronella* no el qüestionen Pere Tomic (Tomic, 2009, p. 177) ni Berenguer de Puigpardines (Puigpardines, 2000, p. 103), que escriuen ambdós «Peyronella». A la *Crònica general de Pere III el Cerimoniós* trobem el dos noms: «la filla d'En Ramiro, rei

15 J. Zurita (*Anales de la Corona de Aragón*, pp. 1-56): «Y para mayor seguridad deste asiento se encomendó la infanta doña Petronila hija del rey don Ramiro al rey de Castilla; y entonces le mudaron allá el nombre y se llamó Urraca. Y quiso el emperador casarla con su hijo el primogénito, pero no vinieron en ello los aragoneses.»

d'Aragó, apel·lada Peronela, e après fo apellada Urraca» (Soberanas, 1961, p. 71). Gabriel Turell, tanmateix, escriu «Patronilla» (Turell, 1950, p. 71). Finalment, Peronella recuperà el seu nom, el que la seva mare li posà, però el nom, posteriorment, no tingué fortuna en la casa reial catalanoaragonesa.

Agnès s'establí a l'abadia de Fontevraud, però no renuncià a la gestió del seu patrimoni. En definitiva, era la vídua, no de Ramir II sinó d'Eimeric V de Thouars, assassinat el 1127 pel seu cosí d'igual nom, Eimeric VI, que s'apropià del vescomtat. El comte angeví Jofré de Plantagenet (pare del futur Enric II d'Anglaterra) fou qui tornà Thouars a la família d'Agnès (1139), i és possible que aleshores s'originessin les diferències entre Agnès, tornada d'Aragó, i el seu fill gran, Guillem I, que acabà excomunicat. El 1141 arribaren a un acord i Agnès cedí al seu fill Oléron, La Chaise, Argenton le Château, Sainte Hermine i Mareuil, a canvi d'Airvault. Més endavant, Guillem, quan marxà a la croada (1147), cedí a la seva mare alguns drets sobre el vescomtat (Vajay, 1966). A la mort de Guillem sense fills que el succeïssin, el 1151, el vescomtat de Thouars passà a un altre fill d'Agnès, Jofré IV de Thouars (1151-1173).

Ramon Berenguer IV de Barcelona, príncep d'Aragó

—Ramir II, el rei «Cogulla» o «Cuculla», per l'hàbit monàstic que li agradava vestir,¹⁶ no restà gens content de la trobada amb Alfons VII i cercà la manera de rescabalar-se de la humiliació soferta. Amb l'ajut del gran senescal de Barcelona, Guillem Ramon de Montcada, que actuà de mitjancer, i —important!— la pressió de la noblesa fidel originària del regne aragonès oriental o, millor dit català, encapçalada pel comte Arnau Mir de Pallars Jussà, partidària d'una solució que exigís la intervenció del comte Ramon Berenguer IV a Aragó (Garrido, 2014, p. 97). El comte barceloní es desplaçà fins a la capital del Somontano, Bar-

bastre, acompanyat del seu secretari Ponç d'Osor, i allà rebé la donació de la filla, com a futura esposa, i del reialme de Ramir II (11 d'agost de 1137):

In Dei nomine. Ego, Ranimirus, dei gracia rex aragonensis, dono tibi, Raimunde, barchinonensium comes et marchio, filiam meam in uxore, cum tocius regni aragonensis integritate, sicut pater meus Sancius rex uel fratres mei, Petrus et Illefonusus, melius umquam habuerunt uel tenerunt ipsi uel utriusque sexus homines per eos saluis usaticis et consuetunidibus quas pater meus Sancius uel frater meus Petrus habuerunt in regno suo.¹⁷

[En el nom de Déu. Jo, Ramir, per la gràcia de Déu rei dels aragonesos, dono a tu, Ramon, comte dels barcelonins i marquès, la meva filla per muller, amb tot el reialme dels aragonesos íntegre, així com el meu pare, el rei Sanç, i els meus germans, Pere i Alfons, millor que mai tingueren i dominaren per ells mateixos o per qualsevulla persona dels dos sexes, servats els usatges i els costums que el meu pare Sanç i el meu germà Pere servaren en llur regne]. (Garrido, 2014, pp. 97-100).

—Aquesta donació de filla i reialme es repetí a Ayerbe («Aierb» al document) deu dies després, el 27 d'agost,¹⁸ i, a més a més, Ramir II afegeix que des d'aquell moment no donaria ni concediria res a ningú sense el consentiment del comte barceloní (Garrido, 2014, pp. 104-106). El 13 de novembre de 1137, a Saragossa, culmina el procés de traspàs de poders amb la renúncia definitiva al tron de Ramir:

Omnibus est manifestum quod ego, Ranimirus, Dei gracia rex aragonensis, dedi filiam meam Raimundo, comiti barchino-

16 El *Llibre dels reis escriu*: «lo qual hac nom rey Cucuylla» (Cingolani, 2008, p. 188).

17 Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Pergamins, Ramon Berenguer IV, carpeta 35, núm. 86.

18 Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Pergamins, Ramon Berenguer IV, carpeta 35, núm. 87.

nensi, simul cum omni regni mei honore. Nunc ergo, spontanea voluntate ac firmo cordis affectu, volo, precor et mando cuncto homines meos, milites scilicet clericos ad pedites, quatenus castra et munitiones siue alios omnes honores, ita eundem Raimundum comitem deinceps teneant et habeant sicut per regem debent tenere et habere et ei tanquam regi in omnibus sub continua fidelitate obediunt. Et ut in hoc nullum occasionis uel pessime machinationis ingenium ab aliquo positum intellegi, totum ei dimitto, dono atque concedo quicquid retinuerant in ipsa alia carta donacionis regni quam ei antea fecerant cum filiam meam ei dedissem. Supradicta quoque omnia ego, Ranimirus, aragonensium rex, dono et firmiter laudo prephato Raimundo, comiti barchinonensi, ut hec que illi presencialiter dono et omnia alia que habebat, semper habeat ad servicium meum et fidelitatem omni tempore.¹⁹

[Sigui a tothom manifest que jo, Ramir, per la gràcia de Déu rei dels aragonesos, doní la meva filla a Ramon, comte barceloní, juntament amb tot el meu regne i el meu honor. I ara, per pròpia voluntat i afecte de cor, vull, prego i ordeno a tots els meus homes, és a dir, a cavallers, clergues i peons, que els castells, les fortaleses i qualsevol altre honor tinguem després d'això pel dit comte així com pel rei deuen tenir i mantenir, i a ell com a rei obeeixin en tot sota contínua fidelitat. I perquè no hi hagi oportunitat que algú elucubri intrigues dolentes, a ell li deixo, li dono i li concedeixo tot allò que jo retingués en l'altre document de donació fet prèviament, quan li vaig lliurar la meva filla. Oimés jo, Ramir, rei dels aragonesos, dono i fermament ratifico al dit Ramon, comte barceloní, que això, que a ell ara en persona li dono i tot el que tenia, ho tingui al meu servei i em sigui sempre fidel]. (Garrido, 2014, pp. 107-108)

Potser —així ho creia Percy E. Schramm— és el document d'abdicació més antic conservat d'un sobirà occidental (Schramm, 1980, p. 12). Des d'aquest moment Ramir II encara mantingué la dignitat reial, però es retirà al monestir d'Osca de Sant Pere el Vell, fins que morí, deu anys després, el 16 d'agost de 1147.²⁰ Morí el 1147 i no pas el 1157, que ha cregut erradament algun autor.²¹ A Sant Pere el Vell fou soterrat, amb el cerimonial propi de la seva dignitat reial que mai no perdé, en un vell sarcòfag romà reutilitzat. Segons explica J. Zurita, no tornà a vestir mai l'hàbit monacal, sinó que fins a la seva mort vestí com un rei (Zurita, 1984, p. 106).

I Peronella què? Doncs restà a la cort d'Alfons VII, una cort —atenció!— on tenia un especial protagonisme l'esposa del rei lleonesocastellà, la barcelonina Berenguera, germana de Ramon Berenguer IV. Vegeu: Ramon Berenguer IV i Alfons VII eren cunyats. Però Alfons VII, tretze són tretze, no s'avenia a tornar Peronella —per a ell Urraca— a Aragó. Tanmateix, Aragó, per voluntat del seu rei, era de Ramon Berenguer IV. El comte català era el seu «príncep», el seu «dominador». Ramon

20 El dia, el mes i l'any de la mort els recull J. Zurita (*Anales de la Corona de Aragón*, pp. 2-8): «este año de 1147 a diez y siete de agosto se nota en memorias antiguas de San Juan de La Peña que murió el rey don Ramiro, aunque en algunos anales parece que vivió hasta el año de 1154». Però Zurita, als *Indices rerum* indica el 16 d'agost (Zurita, 1984, p. 111), afirmació que coincideix amb Jerónimo Blancas (Blancas, 1588, p. 150) i Francisco Diago (Diago, 1603, p. 222).

21 En concret, Joaquín Traggia (Traggia, 1799) i Antonio Ubieto (Ubieto, 1949), a partir d'un document exhumat per Mariano Arigita (Arigita, 1900, p. 72) datat al desembre de 1157 que diu: «in anno illo quando finiuit Adefonsus imperator Hispanie et rex Ranimirus regis Aragonie». La data de 1147 és la més versemblant, puix que, un cop mort Ramir II, Ramon Berenguer IV pogué tractar descaradament el seu matrimoni amb una princesa diferent de Peronella, com així succeí, l'1 de juliol de 1149, i veurem més endavant, quan concertà el seu casament amb Blanca de Pamplona, filla de Garcia VI.

19 Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Pergamins, Ramon Berenguer IV, carpeta 35, núm. 85.

Berenguer IV s'intitulà «príncep» d'Aragó i, encara que no tan sovint, també utilitzà les fórmules «regni dominator aragonensis» (dominador del regne dels aragonesos) i «aragonensium regni inclitus dominator» (inclit dominador del regne aragonès). Ara bé, realment Ramir II, de dret, era el rei dels aragonesos? La mateixa pregunta caldria fer-la-hi a Garcia VI de Pamplona. Ni Ramir ni Garcia havien respectat el testament d'Alfons I el Bataller, un document no oblidat que encara cuejava. Què feu Ramon Berenguer IV per solucionar l'afer? Doncs negociar amb els beneficiaris del testament, els ordes jerosolimitans.

De qui partí la iniciativa, de la banda jerosolimitana o de la catalana, no podem precisar-ho, però el cert és que el patriarca llatí de Jerusalem, l'anglès Guillem de Malines, envià a Catalunya un representant amb plens poders per acordar un tracte que inclogués els ordes del Sant Sepulcre i de l'Hospital, aleshores encara no militaritzats. Raymond du Puy de Provence era l'emissari enviat en representació del seu orde, l'Hospital, i del Sant Sepulcre. L'acompanyaven, del seu orde, els priors «espanyols» Martí i Caxal, mentre que del Sant Sepulcre hi eren presents els també priors Guillermo (Castella) i Alexandre (Logronyo). El 16 de setembre de 1140 se signà l'acord: dos documents, un per a l'Hospital i un altre per al Sant Sepulcre.²² A canvi de la cessió de les dues parts que els corresponien del testament d'Alfons I el Bataller, els ordes obtingueren possessions a Jaca, Osca, Barbastro, Saragossa, Calataiud i Daroca. La cessió era fonamentada jurídicament sobre la idoneïtat del beneficiari de la donació, per la qual Raymond, en representació dels ordes i amb el consell dels cavallers aragonesos, reconegué que Ramon Berenguer IV era útil i necessari —el millor— per a la defensa i el regiment de la terra: «quem utilem ac necessarium ad regendam ac defendendam terram cognouit». No hi ha cap referència a Ramir II

ni a Peronella al document. La transmissió la fan, «consilio et assensu nobilium militum aragonensis regni» (amb el consell i el consentiment dels nobles cavallers del regne aragonès), els hereus del rei mort, els ordes jerosolimitans, directament al comte de Barcelona: «tibi supramemorato comiti damus et confirmamus et de nostro iure in tuam potestatem tradimus et homines a iuramento nobis facto absoluimus et in tua fidelitate et seucio summitimus» (a tu, comte esmentat, t'ho donem i confirmem, i del nostre dret ho lliurem a la teva potestat, i absolem els homes que ens han fet jurament i els posem en la teva fidelitat i el teu servei). D'aquesta manera, el comte barceloní es convertí en sobirà d'Aragó per la legitimitat derivada del testament d'Alfons I el Bataller. Mancava el Temple, amb el qual negocià poc després o bé coincidint en el temps amb la presència de Raymond du Puy de Provence a Catalunya-Aragó, el 1140. Un document sense data eixit de la cancelleria de Ramon Berenguer IV,²³ en què el comte català demana cavallers del Temple perquè serveixin a Catalunya i Aragó i als quals es compromet a cedir Belchite, Huesa i Cutanda, sembla que demostra l'existència de les negociacions. A canvi de cessions territorials, el Temple reconegué que Ramon Berenguer IV era «el millor» per regir Aragó (Garrido, 2014, pp. 158-159).

Obtingut el reconeixement dels ordes jerosolimitans, acceptat pel patriarca de Jerusalem,²⁴ Ramon Berenguer IV es convertí en el sobirà dels aragonesos de fet i de dret. Si volia, fins i tot podia renunciar a casar-se amb Peronella, que romania a Castella, i continuar sent el «príncep» dels aragonesos. Els ordes jerosolimitans donaven les seves parts corresponents del testament d'Alfons I el Bataller a Ramon Berenguer IV i a la seva descendèn-

22 Baiges, I. J., Feliu, G., i Salrach, J.M. (Dir.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona* (Vol. 3, doc. 774, pp. 1270-1272 [Sant Sepulcre], i doc. 775, pp. 1272-1274 [Hospital]).

23 Baiges, I. J., Feliu, G., i Salrach, J.M. (Dir.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona* (Vol. 3, doc. 820, pp. 1131-1133).

24 La confirmació del patriarca Guillem de Malines és del 29 d'agost de 1141 (J. Zurita, *Anales de la Corona d'Aragó*, pp. 2-4). La data l'accepta Paul F. Kehr (Kehr, 1946, pp. 158).

cia, però —compte!— a la descendència legítima, mai a la bastarda, puix que en cas de fills il·legítims la cessió revertiria al donant. L'esperit que inspirà aquesta clàusula es mantingué vigent durant tota la història de la Corona catalanoaragonesa i quan hi hagué la crisi de l'interregne (1410-1412), fet que impedí que el fill bastard de Martí el Jove i net de Martí I l'Humà, Frederic, heretés la corona del seu avi (Garrido, 2014, p. 149).

El retorn de Peronella

—El temps se succeïa i Peronella anà creixent. Entrà en la pubertat i aviat compliria, a l'agost de 1150, els catorze anys, l'edat permesa per l'Església per mantindre relacions sexuals i, doncs, poder casar-se. Amb qui ho faria? Reclosa a la cort lleonesocastellana, sembla que seria amb el nuvi que Alfons VII li havia preparat, ni més ni menys que l'hereu de Castella, Sanç. Però, de sobte, els esdeveniments es capgiraren.—A Osca, entre els murs de Sant Pere el Vell, traspasà sense pena ni glòria el rei titular d'Aragó, Ramir II, el 16 d'agost de 1147, tot coincidint amb l'expedició contra Almeria de Ramon Berenguer IV. La mort de Ramir II, d'antuvi, no degué preocupar gaire el comte príncep catalanoaragonès, reconegut com el legítim sobirà d'Aragó. La notícia degué arribar també a les oïdes d'Alfons VII, que encara tenia la jove Peronella (Urraca) sota el seu poder. El contenciós entre els dos cunyats encara no s'havia solucionat, però el català confiava en la seva germana Berenguera, la muller del rei lleonesocastellà, perquè Alfons VII s'avingués a lliurar-li la filla de Ramir II. Tanmateix, quan Berenguera morí, al gener de 1149, l'afer prengué un gir inesperat. Ramon Berenguer IV degué exigir el lliurament de Peronella, però la manca de resposta del lleonesocastellà l'obligà a cercar una alternativa. Amb vora trenta-set anys, Ramon Berenguer IV necessitava una esposa i hereus legítims que li asseguressin la successió. El 1150 Peronella assoliria l'edat núbil i era ell, per cessió del pare de la noia, a qui li corresponia casar-se amb ella.

Mentrestant, continuava l'enemistat entre Ramon Berenguer IV i Garcia VI. El pamplonès

mai no s'havia fet reconèixer pels hereus —els ordes jerosolimitans— d'Alfons I el Bataller, i tant per a Ramon Berenguer IV com per a Ramir II, era un governant il·legítim. Mentre el comte príncep assetjava Tortosa (1148), el pamplonès ho aprofità per envestir la frontera aragonesa i conquerir Taüst (Tauste) i Los Fayos (Zurita, *Anales de la Corona de Aragón*, pp. 2-8). Un cop enllestida la campanya contra Tortosa i en preparació la de Lleida, Ramon Berenguer IV cercà una entesa amb Garcia VI. El comte de Barcelona trameté a Pamplona Ramon de Puig-alt i Bertran de Castellet, amb instruccions precises sobre un possible enllaç matrimonial amb la filla gran del pamplonès, Blanca. Els ambaixadors catalans, l'1 de juliol de 1149, quan el seu sobirà era al setge de Lleida, conclogueren un tractat amb Garcia VI, representat per Simeón Aznar, Guillermo Aznar i Rodrigo de Azagra.²⁵ Les noces havien de celebrar-se abans del 29 de setembre de 1150 i el pamplonès es comprometia, com a part del dot de la núvia, a lliurar els castells de Taüst, Pradilla de Ebro, Los Fayos i Petilla de Aragón; a canvi, Ramon Berenguer IV havia de lliurar Carcastillo a Garcia VI.

Per al sobirà catalanoaragonès, contraure matrimoni amb la filla de Garcia VI ofería la possibilitat de posar fi, de moment, a les disputes territorials i també a mantenir les ambicions sobre el regne pamplonès, que era, en definitiva, una part escindida d'Aragó. Ara bé, hi ha també qui ha vist en aquest pacte la intenció de Garcia VI de dinamitar la unió catalanoaragonesa (Schramm, 1980, p. 30), encara que aleshores, a Aragó, ningú qüestionava la donació de Ramir II, ja traspasat, ni dubtava de l'autoritat de Ramon Berenguer IV sobre el reialme, tant si es casava amb Peronella com si no. De seguida ho comprengué el lleonesocastellà Alfons VII, quan li arribà la notícia de l'entesa entre el rei pamplonès i el comte príncep catalanoaragonès: de què servia, doncs, Peronella sense un reialme per aconseguir? A més a més, hi havia el risc que l'aliança de

25 Baiges, I. J., Feliu, G., i Salrach, J.M. (Dir.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona* (Vol. 3, doc. 884, pp. 1425-1427).

pamplonesos i catalanoaragonesos tard o d'hora s'adrecés contra Castella. La jugada diplomàtica de Ramon Berenguer IV era —val a dir-ho— arriscada i la feu a esquena dels aragonesos (els dos ambaixadors tramesos a Pamplona eren catalans), però no era forassenyada. Obligava Alfons VII a moure fitxa i ell, finalment, decidí desfer-se de la filla de Ramir II i a reconduir les seves relacions amb el rei navarrès: Blanca de Pamplona era ara la noia triada com a esposa del seu primogènit Sanç.

Alfons VII lliurà Peronella a Ramon Berenguer IV després de la conquesta de Lleida (24 d'octubre de 1149), ciutat a la qual arribà la filla de Ramir II en una data que encara no podem precisar. El comte de Barcelona, amb Peronella en el seu poder, esperà la conclusió del termini fixat en l'acord amb Garcia VI per celebrar el matrimoni amb la princesa pamplonesa. El tractat de 1149 establia que les noces del comte príncep i Blanca s'havien de celebrar abans del dia de Sant Miquel de 1150. El text del tractat no diu res sobre què passaria després del 29 de setembre si no eren celebrades les noces, però, òbviament, si no hi havia casori no hi hauria lliurament de castells d'una part i l'altra, i també restaria sense efecte el primer repartiment de conquestes sobre Alandalús acordat entre dos estats cristians que coneixem, el qual establia el repartiment de les conquestes fetes per l'un o l'altre al sud d'una línia geogràfica que, des de Calataiud fins a l'oest, passava per Daroca i s'allargava fins a Morella i Orpesa a l'est (Garrido, 2014, p. 238).

Blanca fou lliurada pel seu pare a Alfons VII el mateix 29 de setembre (J. Zurita, *Anales de la Corona de Aragón*, pp. 2-10). Potser aqueix mateix dia, o poc després, Ramon Berenguer IV i Peronella Ramires contragueren matrimoni a Lleida. Per la transcendència de l'esdeveniment, devia de ser digne de ser recordat, per això sobta que no en tinguem notícies precises, la qual cosa ha donat origen a especulacions.²⁶ Sigui com vulgui, posà fi a

un —diguem-ne— segrest d'estat, perquè Peronella, convertida en Urraca, havia estat retinuda a Lleó-Castella contra la voluntat del seu pare, una penyora com a garantia del compliment d'un pacte, el qual Ramir II l'abominà al cap de poc d'haver-lo signat. Costà Déu i ajuda que Peronella retornés a la seva pàtria i recuperés la dignitat reial, que el seu espòs català li respectà i que conservà fins a la seva mort, esdevinguda a Barcelona, a l'octubre de 1173, amb trenta-set anys d'edat i després d'haver infantat cinc fills mascles i dos de femelles. ●

Bibliografia

- Arigita y Lasa, M. (1900). *Colección de documentos inéditos para la historia de Navarra* (Vol. 1). Imprenta Provincial.
- Baiges, I. J., Feliu, G. i Salrach, J.M. (Dir.). (2010). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV* (Vol. 3 i 4). Fundació Noguera.
- Balaguer Sánchez, F. (1945). Noticias históricas sobre Ramiro el Monje antes de su exaltación al trono. *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 5, 327-333.
- Balaguer Sánchez, F. (1947-1948). Notas documentales sobre el reinado de Ramiro II. *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 3, 29-54.
- Balaguer Sánchez, F. (1950a). El obispo de Huesca-Jaca y la elevación al trono de Ramiro II. *Argensola*, 1, 3-26.
- Balaguer Sánchez, F. (1950b). La ciudad de Barbastro y las negociaciones diplomáticas de Ramiro II. *Argensola*, 1, 133-158.
- Balaguer Sánchez, F. (1952). La vizcondesa de Bearn doña Talesa y la rebelión contra Ramiro II en 1136. *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 5, 83-114.
- de Blancas, J. (1588). *Aragonensium rerum comentarii*. Laurentium Robles et Didacum, fratres, Aragonii Regni typographos.

26 Antonio Ubieto (Ubieto, 1987), sense aportar cap prova documental, afirma que les noces foren celebrades a l'agost de 1150. Percy E. Schramm

(Schramm, 1980, pp. 30) indica que Ramon Berenguer IV i Peronella contragueren matrimoni a la tardor d'aquell any, i Ferran Soldevila que a l'agost o setembre (Soldevila, 1962, pp. 193).

- Carbonell, P. M. (1997). *Cròniques d'Espanya*. Edició a cura d'Agustí Alcoberro. Barcino.
- Cingolani, S. M. (Ed.). (2008). *Libre dels reis*. Universitat de València.
- de Vajay, S. (1966). Ramire II le Moine, roi d'Aragon et Agnes de Poitou dans l'histoire et la légende. *Mélanges offerts à René Crozet*, 2, 727-750. Société d'Études Médiévales.
- Diago, F. (1603). *Historia de los victoriosísimos antiguos condes de Barcelona*. Sebastián de Cormellas. Reedició facsímil de 2011. Maxtor.
- Garrido i Valls, J. D. (2014). *Ramon Berenguer IV*. Rafael Dalmau, Editor.
- Higounet, C. (1951). Un grand chapitre de l'histoire du XIIe siècle: La rivalité des maisons de Toulouse et de Barcelone pour la prépondérance méridionale. *Mélanges d'histoire du moyen âge dédiés à la mémoire de Louis Halphen*, 313-322. Presses Universitaires de France.
- Kehr, P. (1931). *El Papat i el Principat de Catalunya fins a la unió amb Aragó*. Fundació Patxot.
- Kehr, P. (1946). El papado y los reinos de Navarra y Aragón hasta mediados del siglo XII. *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 2, 74-186.
- Maya Sánchez, A. (Ed.). (1990). *Chronica Adefonsi Imperatoris (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, 71)*. Brepols.
- Orcástegui Gros, C. (Ed.). (1985). Crónica de San Juan de la Peña (versión aragonesa). *Cuadernos de historia Jerónimo Zurita*. 51-52, 419-569.
- de Puigpardines, B. (2000). *Sumari d'Espanya*. Edició a cura de Joan Iborra. Universitat de València.
- Robinson, I. S. (1990). *The Papacy (1073-1198)*. Cambridge University Press.
- Sánchez Belda, L. (Ed.). (1950). *Chronica Adefonsi Imperatoris*. CSIC.
- Schramm, P. E. (1980). Ramon Berenguer IV. Dins E. Bagué, J. Cabestany, E. Percy i P. E. Schramm. *Els primers comtes-reis* (pp. 1-53). Vicens-Vives. [Traducció catalana de «Die Entstehung eines Doppelreiches: Die Vereinigung von Aragon und Barcelona durch Ramón Berenguer IV (1137-1162)». Dins H. Kreezschmar (Ed.). (1956). *Vom Mittelalter zur Neuzeit. Zum 65. Geburtstag von Heinrich Sproemberg*, 19-50. Rütten & Loening].
- Sículo, L. M. (1974). *Crónica d'Aragón*. Edició facsímil de la traducció castellana de Juan de Molina. El Albir.
- Soberanas I Lleó, A. J. (Ed.). (1961). *Crònica General de Pere III el Cerimoniós dita comunament Crònica de Sant Joan de la Penya*. Transcripció, prefaci i notes per Amadeu J. Soberanas i Lleó. Alpha.
- Soldevila, F. (1962). *Història de Catalunya* (Vol. 1). Alpha.
- Stroll, M. (1987). *The Jewish Pope. Ideology and Politics in the Papal Schism of 1130*. Brill.
- Tomic, P. (2009). *Històries e conquestes del Realme d'Aragó e Principat de Catalunya*. Edició a cura de Joan Iborra. Afers.
- Traggia, J. (1779). Ilustración del reinado de D. Ramiro II. *Memorias de la Real Academia de la Historia*. 3, 469-562. Sancha.
- Turell, G. (1950). *Recort*. Edició a cura d'Enric Bagué. Barcino.
- Ubieto Arteta, A. (1949). La fecha de la muerte de Ramiro II de Aragón. *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 3, 474-475.
- Ubieto Arteta, A. (1956). Navarra-Aragón y la idea imperial de Alfonso VII de Castilla. *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 6, 41-82.
- Ubieto Arteta, A. (1987). *Los esponsales de la reina Petronila y la creación de la Corona de Aragón*. Diputación General de Aragón.
- Zurita, J. (1967). *Anales de la Corona de Aragón*. Edició preparada per Àngel Canellas López amb el títol *Anales de Aragón* (Vol. 1). Institución Fernando el Católico.
- Zurita, J. (1984). *Gestas de los reyes de Aragón* (Vol. 1). Traducció castellana d'*Indices rerum ab Aragoniae regibus gestarum*, a cura d'Àngel Canellas López. Institución Fernando el Católico. ●

Ramir II i el matrimoni entre Peronella i Ramon Berenguer IV*

Stefano M. Cingolani

Universitat de Barcelona - FBG

El matrimoni entre Peronella d'Aragó i el comte de Barcelona Ramon Berenguer IV, les circumstàncies en què es va dur a terme l'enllaç i la seva (pseudo)interpretació legal han originat estudis en què alguns historiadors aragonesos, en especial Antonio Ubieto Arteta (1987a i 1987b) i Guillermo Fatás Cabeza (2014), han esmerçat el seu saber d'historiadors per intentar eliminar del tot la presència catalana en el passatge del regne d'Aragó al fill de Peronella, Alfons I el Cast, i en la creació d'aquella formació estatal que s'acostuma a dir Corona d'Aragó. Les formes en què Ubieto Arteta ha forçat i manipulat la documentació per tal de fer-la encabir en la institució jurídica del *casamiento en casa* ja han estat analitzades a bastament per part de Cristian Palomo, així que no repetiré els seus arguments (Palomo, 2018), tot i que, en reprendre el tema, afegiré algunes consideracions que els complementen. Al mateix temps, en aquest mateix volum, Germán Navarro fa un repàs de la historiografia aragonesa per mostrar com aquesta teoria encaixa, o no, en els seus corrents, contribució a la qual remeto per a més detalls.

D'entrada, em sembla el cas de posar una mica en context els esdeveniments de l'estiu-tardor de 1137, que formalitzen els acords entre el rei d'Aragó Ramir II Sánchez i el comte de Barcelona Ramon Berenguer IV, sobre-

tot fent referència al testament del germà del rei Ramir, Alfons Sánchez. Les seves darreres voluntats han generat diverses interpretacions a causa del caràcter extraordinari que presenten, sense que els historiadors, tanmateix, hagin proporcionat encara una interpretació clara i acceptable.¹ Sempre s'ha destacat l'aspecte de croat de les darreres voluntats del rei Bataïler, tot i subratllar la incapacitat el 1134 —el testament va ser dictat a Baiona el 1131 i referendat el 1134—² per part de els ordes militars de Terra Santa de fer-se càrrec d'una estructura complexa com és un regne, ja que es trobaven encara en plena definició pel que fa a l'organització i el propòsits, a més del fet que el Sant Sepulcre tampoc no era un orde militar. Tanmateix, almenys fins allà on sé, diré que s'ha obviat destacar-ne un aspecte que em sembla determinant, tant en les possibles intencions del monarca com en les conseqüències futures. Perquè, si s'hagués complert la darrera voluntat del rei Alfons, s'hauria assistit al naixement d'una mena d'estat tricèfal comparable —menys en aquest aspecte— als dominis dels cavallers teutònics, amb un segle aproximadament d'antelació. Una diferència fonamental és que l'estat teutònic era el producte de les conquestes d'un orde cavalleresc militar sobre poblacions encara «paganes», mentre

* Aquest text correspon grosso modo al que vaig llegir en ocasió de les jornades, en què a última hora vaig haver de substituir Cristian Palomo, que no hi va poder participar; això n'explica parcialment la brevetat.

1 Per a les darreres interpretacions, vegeu les contribucions de Lema Pueyo (2008, pp. 340-350), Lapeña Paúl (2008, pp. 89-105) i Jaspert (2018).

2 Vegeu l'obra dirigida per Ferrer i Riu (2018, doc. 6 i 7).

que el «nou» regne d'Aragó seria el producte de la cessió d'un territori que ja tenia gairebé cent anys d'existència, força ben constituït en la seva simbologia monàrquica, tradicions o aparat administratiu, entre altres aspectes.³ Amb el compliment d'aquest absurd idealista —una de les moltes absurditats, si la considerem des d'un punt de vista contemporani i desapassionat, conseqüència de la primera croada—, el tan celebrat rei Bataller hauria anul·lat un segle d'història. Com a tal, el regne privatiu d'Aragó hauria deixat d'existir.

Per què Alfons no es va preocupar de tenir fills? Sembla que aquesta mai va ser, al contrari de tot costum bàsic monàrquic i nobiliari medieval, una prioritat seva: engendrar un hereu que assegurés la continuïtat de la família reial i de la monarquia aragonesa. Perquè no hi hagués possibilitat d'absorció per part de Castella, en el cas que el fill hagués estat el producte del matrimoni amb la reina Urraca? O per quin altre motiu? Sigui quina sigui la raó, sembla ser una idea que venia de lluny, i no una ocurrència d'última hora. Un cop morta la reina Urraca, el 8 de març de 1126, de la qual no va tenir descendència,⁴ al contrari del que es farà amb el seu germà Ramir o, gairebé tres segles més tard, amb Martí I, un cop difunt el seu hereu Martí el Jove, rei de Sicília, no hi ha cap intenció de contraure un nou matrimoni per tal d'assegurar la continuïtat de la dinastia (Cingolani, 2022), només guerres i més guerres, amb la insistència gairebé d'una persona addicta, sense menystenir les seves indubtables capacitats com a cabdill militar, fins al fatal desenllaç conseqüència de les ferides patides al setge de Fraga (Lema Pueyo, 2008, pp. 358-388).

Sobre aquest aspecte hi haurien de reflexionar tots aquells —i, en general, tots els historiadors— que només s'han preocupat d'exaltar la figura militar del Bataller, que sens dubte destaca per les seves capacitats estratègiques i tàctiques, i, sobretot, eliminar la

presència catalana en el passatge de la corona reial d'una nissaga a una altra— a més de confondre, de manera conscient o no, però generalitzada, *regne privatiu d'Aragó* amb *Corona d'Aragó*.

Posem-nos en un context encara més immediat: l'impossible compliment del testament del rei difunt (que es diria que ningú en el regne pensava acatar); l'elecció apressada de Ramir II, amb tots els dubtes legals i la incertesa respecte a la seva validesa a causa de la seva condició d'eclesiàstic, i la separació de Navarra i l'escomesa del rei Alfons VII sobre el *regnum Cesaraugustanum* (Lapeña Paúl, 2008, pp. 107-141). Afegim-hi també una situació d'instabilitat, causada també per dissensions internes, que el principi del regnat de Ramir tampoc aconsegueix assegurar del tot.⁵ Tot i això, malgrat el perill encara imminent, almenys una cosa van aconseguir el rei Ramir i els barons que el seguien, que és justament salvar l'existència autònoma del regne, tot i que mutilat per la separació de Navarra, en contra de la voluntat del germà difunt.

Una aliança amb el comte de Barcelona es mostrava com la millor garantia de seguretat, a més de l'ajuda que proporcionaria per gestionar les qüestions diplomàtiques amb Castella i els ordes militars, sense perdre el *regnum*. I un cop nascuda la filla de Ramir i Agnès de Poitiers, el matrimoni entre ella i Ramon Berenguer era l'opció més lògica, tot i que, com es veurà, la cessió del regne no anava directament vinculada al casament entre el comte i Peronella.

El *casamiento en casa*, i la seva institució, que en cap cas, com ha estat demostrat, es pot retrodatar fins al segle XII (Serrano Daura, 1997 i 1998), així com les manipulacions i incongruències de la teoria d'Ubieto Arteta (Palomo, 2018), han estat analitzades en profunditat, així que no cal que em repeteixi. Normalment ha estat acceptada, per exemple per Ana Isabel Lapeña Paúl (2008, pp. 183-198), però sense totes les conseqüències ex-

3 Vegeu les obres de Laliena (1996) i Lema Pueyo (1997).

4 Sobre les relacions entre Alfons i Urraca, vegeu l'obra de Lema Pueyo del 2008, pp. 247-326.

5 Vegeu les aportacions de Lapeña Paúl (2008, pp. 165-181) i Laliena (2003) pel que fa a la llegenda de les campanes d'Osca.

tremes implícites en la teoria d'Ubieto represa per Fatás. Això la fa completament inútil, perquè la finalitat d'Ubieto era demostrar que el comte de Barcelona era senzillament usufructuari i administrador del patrimoni de la seva esposa en favor del fill venidor, i que la línia de transmissió anava directament de l'avi i la mare al fill, sense cap interferència, podríem dir, o aportació biològica per part del pare, situació que comportaria l'extinció del llinatge dels comtes de Barcelona assumit a l'interior del dels reis d'Aragó. Aquesta teoria ha portat a títols de llibres tan absurds històricament com el *Linaje del Rey Monje*,⁶ en què es fa començar el regnat d'Alfons el Cast el 1164, data del segon testament de la reina, amb el qual cedeix els seus drets al regne al fill Alfons, i no el 1162, que és quan mor Ramon Berenguer IV, com si entre aquestes dues dates fos ella l'única regent de la Corona. Es veurà com la historiografia medieval va tenir una percepció molt diferent. El comportament d'historiadors com Ana Isabel Lapeña Paúl mostra senzillament com ningú no s'ha molestat de discutir-la des de la mateixa historiografia aragonesa, per motius que semblen que depenen més de la política i de la política acadèmica, que no pas de raons científiques.

De totes maneres, tota la teoria del *casamiento en casa* falla —a part de les contradiccions i contorsions dels arguments d'Ubieto, revelades i discutides per Josep Serrano i més extensament per Cristian Palomo—, perquè el fet mateix i les seves implicacions són contràries als usos i al pensament medievals.

Tornem a veure breument què en diuen els documents, abans d'ampliar el discurs amb altres arguments històrics. El llenguatge present als acords entre el rei Ramir i el comte Ramon Berenguer potser no és sempre tan clar i inequívoc per a nosaltres, però havia de ser-ho prou a l'època, malgrat els canvis i matisos, per no haver engendrat cap dubte o confusió.

El primer document, el que és fonamental, és de l'11 agost, possiblement redactat a Barbastre,⁷ i diu:

Ego Ranimirus, Dei gratia rex Aragonensis, dono tibi Raimunde, Barchinonensium comes et marchio, filiam meam in uxorem cum tocus regni Aragonensis integritate [...], ut sint tibi fideles de omni regno pretitulato [...] salva fidelitate mei et filie mee. [...] Hec autem omnia superius scripta ego [...] taliter facio tibi [...] ut si filia mea mortua fuerit prephata, te superstite donacione prephati regni libere et immutabiliter habeas absque alicuius impedimento post mortem meam.

Si no volem forçar i pervertir les paraules que empra el document, resulta evident que Ramir dona a Ramon Berenguer la seva filla amb (*cum*) tot el regne d'Aragó. Que les dues accions són paral·leles però no depenen l'una de l'altra, donació del regne condicionada al matrimoni, i que Peronella hagi tingut l'hereu esperat, com aclareix el document del 27 de novembre (*simul cum*), resulta evident de la clàusula en què Ramir afegeix que la donació es farà efectiva també en cas de la mort de la seva filla, al moment de la seva pròpia defunció. I cal fer notar que no es parla de fills, és a dir, que es preveu una mort de la infanta en edat jove, abans encara d'haver-se consumat el casament.⁸ Això que també resulta evident és que els súbdits deuen una fidelitat superior a Ramir, en tant que rei, títol que es reserva mentre visqui, com a Peronella, en tant que la filla del rei, i que qualsevol acció del comte no pot anar en contra d'aquesta fidelitat.

El segon document és del 27 agost, datat a Barbastre.⁹ En el fons és un matís en què

10; i els extensos comentaris en l'article de Palomo del 2018, pp. 26-57.

8 Aquests sí que entren en joc en l'obra de Ferrer i Riu (dir.), del 2018, doc. 11, que, com argumenta de manera convincent, Palomo (obra de 2018, pp. 28-29), l'hem de considerar un fals; de fet, és l'únic que no es conserva en còpia coetània, potser del temps acords amb Sanç VII de Navarra? Reforça encara més aquesta visió el fet que més tard el comte projectés casar-se amb la filla del rei de Navarra, com explica Carles Vela en aquest mateix volum.

9 Vegeu l'obra dirigida per Ferrer i Riu (2018, doc. 12).

6 Vegeu l'obra dirigida per Mínguez (2018).

7 Vegeu l'obra dirigida per Ferrer i Riu el 2018, doc.

declara que a partir d'aquest dia, qualsevol donatiu o concessió que faci Ramir («ab odierna die in antea nichil unquam alicui donet vel laudet») no l'ha podrà fer sense el consentiment del comte, decisió que el rei pren «consilio et voluntate suorum nobilium hominum subscriptorum».

Finalment, mesos més tard, el 13 novembre, ara a Saragossa, Ramir, recordant que «dedi filiam meam Raimundo, comiti Barchinonensi, simul cum omni regni mei honore», ordena als súbdits que tinguin les seves possessions per al comte de Barcelona: «teneant et habeant sicut per regem debent tenere et habere, et ei tanquam regi in omnibus sub continua fidelitate obediant». Tanmateix, el comte sempre «habeat ad servicium meum et fidelitatem omni tempore».

Ramon Berenguer no esdevé rei, perquè ho és Ramir, que conservarà el títol fins a la seva mort, tot i que ha de ser considerat *tanquam regi*, i per això agafarà el títol de príncep, que no deixarà ni a la mort del sogre. Ens trobem davant la paradoxa d'un príncep sense principat, així com al segle XIV tindrem un principat sense príncep. Que Ramon Berenguer IV utilitzi el títol de príncep a l'Aragó, no sols depèn del fet que Ramir II manté el títol de rei fins a la seva mort l'any 1157, sinó també l'haurem de veure en paral·lel a l'aparició del concepte romanista de *princeps* als *Usatici Barchinone*, en els nous articles que es remunten a aquesta època.¹⁰

Tot i que fins a aquesta conjuntura ni a l'Aragó ni a Catalunya es presentés l'ocasió d'una successió femenina, no hi ha cap prova que el dret aragonès la preveïés. El dret de la Corona d'Aragó, tot i que el 1137 encara no podem dir que existeixi, i que és la summa dels drets dels diferents territoris, cadascú amb el seu codi, usos i costums, no acceptava la successió femenina, i es pot comprovar com, al moment del nomenament de la infanta Constança com a hereva per part de Pere III, les protestes més vibrants venen justament dels «regnes» d'Aragó i de València, amb sublevació militar. Les dones només podien passar les

terres heretades als marits, i més als fills, o no hauríem tingut el Compromís de Casp.¹¹ Perquè Jaume II d'Urgell no és candidat al tron en tant que espòs de la infanta Isabel, filla del Cerimoniós i de Sibil·la de Fortià, sinó en tant que descendent del rei Alfons III.

El que ens podem preguntar és: per què Ramir decideix traspassar a Ramon Berenguer IV el regne d'Aragó i la seva filla, en lloc de fer-ne el seu hereu directe amb un acte d'afillament? Especular sempre és arriscat; tanmateix, es pot pensar que escollir l'opció que el comte rebés el regne juntament amb la filla del rei, la qual, mentre visqués, en podria ser reina, potser va ser la conseqüència de la voluntat dels barons de casar Ramir perquè tingués un hereu, i havia de ser més acceptable el matrimoni amb la donació del regne, tot i la definició que hem vist a la documentació, que les dues coses separades, justament perquè entrava en un costum més normal, més que no pas un afillament, com ja s'havia intentat entre Ramir i Garcia Ramírez de Navarra, a primers de 1135, solució que havia fracassat (Lapeña Paúl 2018, pp. 124-125).

També hem de considerar l'absurditat antihistòrica de la teoria del *casamiento en casa* en relació amb el pensament de l'època referent a la constitució dels llinatges, a la transmissió patrilínea, i del pare al primogènit, del patrimoni que havia anat definint-se al llarg del segle XI a bona part d'Europa.¹² La sang masculina era fonamental, i els dominis es passen de primogènit a primogènit, si no hi ha morts prematures —i s'ha de destacar que l'hereu sempre és dit primogènit, tant si el seu germà gran ha mort, com pot ser el cas de l'infant Pere, fill de Jaume I, a la mort del seu mig germà l'infant Alfons; com en el cas de l'infant Alfons, fill de Jaume II, al moment de la renúncia del seu germà l'infant Jaume. El que aporten les mares, com és el cas de Dolça i el comtat de Provença, segons el cas es pot passar al secundogènit, per establir així una nova línia

11 Vegeu l'obra de García Gallo del 1966.

12 És evident com, abans de la introducció de la llei sàlica amb els Borbons, a la Corona de Castella i Lleó no regia aquest principi.

10 Vegeu l'obra d'Abadal del 1987, pp. 63-80.

comtal. Però no va ser el cas, ni era possible pensar-lo, al moment de repartir l'heretat del comte Ramon Berenguer i de la reina Peronella, és a dir, passar el comtat de Barcelona a Alfons, i el regne, en tant que adquisició per via matrilineal, al seu germà Ramon Berenguer (que de fet serà comte de Provença).

Que el fill primogènit ha de ser l'hereu de tot el conjunt, en especial del regne d'Aragó, és reafirmat pel canvi de nom, segurament degut a la mateixa Peronella, des de Ramon Berenguer, com es deia al principi, a Alfons. Aquesta és la intervenció simbòlica que havia de substituir, d'alguna manera, el llinatge dels comtes de Barcelona —que no té res a veure amb la seva «extinció» com vol la teoria d'Ubieto—, amb el seu patrimoni onomàstic, per connectar de manera més estreta la nova realitat política com a continuació amb la dinastia Ximena dels reis d'Aragó, sobretot mostrant la prioritat del títol de rei sobre el de comte. Aquest fet marcarà la desaparició de l'onomàstica comtal barcelonesa, amb l'excepció gairebé arqueològica del darrer fill de Jaume II, el comte Ramon Berenguer, abans de les Muntanyes de Prades i, després de 1342, d'Empúries, amb la prevalença del patrimoni onomàstic reial, només interrompuda per la introducció del nou nom Jaume, i, més endavant Joan, que tenia un precedent, el tercer fill de Jaume II, i Martí. Em sembla també digne de fer notar, tot i que no en sé donar una explicació, com dels noms de la dinastia reial aragonesa, *Ramir*, *Sanç*, *Pere* i *Alfons*, només aquests dos triomfen, i són els dels dos reis sense descendència i gens típics del patrimoni navarrès del qual prové la dinastia, mentre que dels més característics, *Sanç* perviu breument i de manera secundària amb el comte *Sanç de Rosselló*, oncle de Jaume I, i amb el seu fill *Sanç*, arquebisbe de Toledo, i encara més endavant amb un fill, mort nen, d'Alfons III i Teresa d'Entença. I el més típic, *Ramir*, de fet l'únic repetit, el del fundador i del darrer rei, els dos amb descendència, desapareix completament.

Quan Peronella, el 1164, cedeix els seus drets sobre el regne al fill Alfons, era evident que ell seria l'hereu del conjunt regne comtat,

com ja havia establert el mateix comte Ramon Berenguer IV al testament,¹³ perquè el regne havia arribat al comte per donació directa del rei Ramir, i no per la seva condició d'espòs de Peronella, així que no podia ser considerat com una adquisició per via materna. Això que fa Peronella és cedir els seus drets sobre el regne. No sols, doncs, no hi ha extinció del casal de Barcelona en el sentit que vol Ubieto Arteta i qui el segueix, sinó que és un malabarisme conceptual sostenir, en contra del que afirmen els documents esmentats, i tots els altres en els quals el comte negocia amb els ordes militars, per exemple,¹⁴ que Ramon Berenguer no regna a Aragó, com si hagués estat, al masculí, un ventre de lloguer.

Sobre aquest aspecte, assumpció del comtat dins del regne i extinció del casal de Barcelona, la historiografia medieval pot aportar un testimoni que val la pena analitzar amb certa atenció. Tot i que es pot pensar que les cròniques dels segles XII-XIV, pel fet de ser produïdes a Catalunya, reflecteixin la visió «cata-

13 Al seu primer testament, datat el 4 d'abril de 1152, la reina, temerosa pels perills del part, deixa al fill que està a punt de néixer «totum regnum Aragonense», a condició, però, que el seu marit «teneat et possideat integriter et potenter sub imperio et dominatione sua totum predictum regnum cum omni sibi pertinente honore omni tempore vie sue» (doc. 26 de l'obra dirigida per Ferrer i Riu, 2018); al segon testament, dictat el 18 de juny de 1164, on es titula reina aragonesa i comtessa barcelonesa, deixa al seu fill Alfons, que al testament del seu marit es deia Ramon, i a la seva posteritat «omne regnum Aragonis integriter» així com l'havien posseït el seu avi (Sanç Ramírez) i besavi (Ramir I Sánchez) (id., doc. 37); al seu testament sacramental, es diu que Ramon Berenguer «dimisit filio suo maiori Raymundo omnem suum honorem de Aragone et Barchinona» (recollit a l'obra editada per Udina, 2001, doc. 13), el comte havia mort el 6 d'agost de 1162, i a un document del mateix agost emès a Saragossa, Alfons ja es titulava «Dei gratia rex Aragonensis» i el 27 de setembre hi afegia també comte de Barcelona (vegeu l'obra editada per Sánchez el 1995, doc. 1 i 4).

14 Recollit a l'obra dirigida per Ferrer i Riu el 2018, doc. 15-20 i 24.

lana» dels esdeveniments, no deixen de ser una producció oficial, o com a mínim escrites d'acord amb la voluntat reial, així que el seu punt de vista serà el de la monarquia, i no la concepció esbiaixada d'un sol territori.

A la versió més antiga de les *Gesta comitum Barchinonensium* (GCB I) que es comença a redactar cap al 1180-1182, només trobem dos esments al tema:

[IX,1] Nam adhuc valde iuvenis regnum Aragonense cum filia Ranimiri regis Urracha optinuit, anno scilicet Domini M^oCXXXVII.

[IX,9] Regnum Aragonense ac comitatum Barchinonensem filius eius Ildefonsus videlicet dictus rex habendum suscepit.

El text és clar: el comte va obtenir el regne i Urraca, filla del rei Ramir, i el fill de la parella, Alfons, succeeix els pares en els dos territoris. Degut al lloc on es va compondre el text, el monestir de Santa Maria de Ripoll, amb les seves tradicions historiogràfiques i les seves possibilitats d'adquirir informació, juntament amb el fet que, tot i que sigui més que probable l'impuls donat per part del rei a la iniciativa, no sabem si també va proporcionar directrius sobre com enfocar el text. El que és evident és que es tracta d'una crònica genealògica dels comtes catalans, centrada en els de Barcelona, en què la unió amb el regne d'Aragó, tot i ser més important, és tractada com altres annexions als dominis del casal de Barcelona, com les del Rosselló, del Pallars o de Provença. En el fons, aquest mateix plantejament, però al revés, es troba rere la composició de les cròniques aragoneses a finals del segle XV i tot al llarg del XVI.

Dit això, passem a les *Gestes dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó* (GCB II), la segona versió de la crònica traduïda al català. Així com vaig argumentar al seu moment, hem de veure el rei Jaume rere d'aquesta traducció i la seva posterior difusió a partir de còpies dipositades a la Cancelleria Reial i a les oficines del consell municipal de Barcelona, el Consell de Cent. També s'ha de fer notar que no hi ha, ni es va pensar fer, una versió paral·lela en

aragonès. El títol, tal vegada per estar en línia amb l'ordre argumental, *Cronica comitum Barchinone et regum Aragonum*, al contrari de la titulació oficial dels monarques, posa abans el de comte de Barcelona que el de rei d'Aragó. El pròleg és ja bastant explícit des d'aquest punt de vista:

[I] Aquest libre mostra veritat del primer comte de Barcelona e de tots los altres qui són venguts après d'ell; e de l'ordonament de tots los comtats qui són en Catalunya; e ls noms e ls temps d'aquells qui ho han tengut, los uns après dels altres; e l regisme d'Aragó con vench e fo ajustat al comtat de Barcelona; e dels fets recaptosos, e grans e nobles que han estats fets per reys e per comtes en lur temps.

S'ha de destacar, al contrari de les teories aragonesistes d'Ubieto Arteta, que el text estableix clarament que el regne d'Aragó «fo ajustat» al comtat de Barcelona, i no al revés. El moment en què el text ha de parlar de Ramon Berenguer IV i del seu matrimoni amb Peronella, a qui sempre li diuen Urraca, és igual al text de la versió primitiva de les *Gestas comitum*, amb la novetat, però, que consisteix en el fet que ara incorpora una breu història dels reis d'Aragó, introduïda i acabada amb les paraules següents:

[XX,1] Fenides e passades les successions del comtat de Barcelona en la persona del senyor rey Ildefons, e ajustats lo regne d'Aragó e l comtat de Barcelona, dels quals fo rey e comte Ildefons davant dit, és mester de saber lo comensament del regisme d'Aragó e d'aquells qui l tengren ans que fos ajustat ab lo comtat de Barcelona.

[XX,7] Del començament del regne d'Aragó entrò a l'ajustament del regne e del comtat de Barcelona foren ·CIII· anys.

Els conceptes i la visió històrica són molt clars: amb Alfons el Cast acaben les successions al comtat de Barcelona, en tant que entitat políti-

ca autònoma, és a dir solament comtes de Barcelona —res a veure, però, si no volem retorçar el significat dels mots, amb l'extinció del llinatge tal com volia la teoria aragonesista més estreta—, i implícitament també al regne d'Aragó, ja que es diu que va durar 104 anys, fins al matrimoni de Ramon Berenguer i Peronella. La qual cosa vol dir que el regne cessa de ser una entitat autònoma, però no cessa de ser regne, ja que continua tenint rei amb totes les seves peculiaritats. És a dir que, tot i que no ho expressi clarament, així com acaben les successions al comtat, acaben també al regne. Deixen d'existir, s'extingeixen, les dues cases com a entitats familiars autònomes. I, a partir d'aquest moment, amb el nou rei-comte, comença alguna cosa relacionada amb el que és precedent, que es percep com a acabat, i es defineix com a nova i que representa un nou principi.

La versió definitiva de les *Gesta comitum* (GCB III) repeteix gairebé a la lletra el contingut de la segona redacció, amb un petit afegit al pròleg, que em sembla molt significatiu, per evitar dubtes: «qualiter regnum Aragonum primum venit, et qualiter fuit unitum comitatu Barchinone» [I,2]. Després que el primer regne d'Aragó s'unís al comtat de Barcelona, amb Alfons comença allò que podríem dir el segon regne d'Aragó, ja que hi ha una nova dinastia i una nova forma política. Respecte d'això, és interessant la diferent formulació relativa al accés al tron d'Alfons, el qual «patri et matri succedens, suscepit scepra regni et comitatus» [XXV,1], ja que es fa explícit el dret que tenia la reina, com s'ha vist al seu segon testament.¹⁵

És evident que el títol reial en la jerarquia de rangs és més important que el de comte,

per això la titulació oficial sempre comença amb «rex Aragonum», a la qual es van succeint els altres, fins al punt de que amb l'acumulació (València, Mallorca, Sardenya i Còrsega, etc.), el títol de comte de Barcelona acaba sempre més lluny del nom del rei. Aquest fet porta a formulacions com *corona nostra Aragonum*, o *Aragonie*, i a parlar de casa d'Aragó també per a familiars del monarca, tant de la rama peninsular com de la siciliana. Així mateix, la concepció de la transmissió patrilínea du a considerar la línia del llinatge comtal de Barcelona per damunt de la del reial d'Aragó, a més perquè és una dona qui va passar el regne, i la unió del regne al comtat al mateix nivell, com ja s'ha vist per la versió primitiva i es manté així en el títol de les diferents versions de les *Gesta comitum*.

La *Crònica general* de Pere III ofereix el mateix text tant en la versió aragonesa com en la catalana, i després de parlar dels reis d'Aragó diu: «Aquí femos fin et término a los reyes de Aragón; et por tal como el dito regno en defallimiento de herederos masclos pervino a conte de Barchinona por ajustamiento matrimonial, veamos qui fue conte primo de Barchinona» (cap. 21).¹⁶ És a dir que, tot i considerar la reorganització de la narració respecte a les *Gesta comitum*, que comporta presentar els comtes descendents de Guifré el Pilós després dels reis d'Aragó,¹⁷ la visió que es dona coincideix en el fons amb allò que escriuen les diferents versions de les *Gesta comitum*, tot i normalitzar la formulació, es podria dir, perquè diuen que el regne d'Aragó va arribar al comte de Barcelona «por ajustamiento matrimonial», és a dir que s'ha d'entendre que el matrimoni entre Peronella i Ramon Berenguer és el que va causar el passatge de corona, així com era costum. La historiografia, doncs, coneixedora dels esdeveniments pretèrits,

15 El *Libre dels reis*, amb moltes confusions de noms, manté bona part del text de les GCB II; allò que canvia radicalment la perspectiva és que es tracta d'una crònica universal que enllaça els comtes de Barcelona amb els troians i els reis francs, fet que atorga encara més protagonisme als comtes de Barcelona pel fet de ser el llinatge més antic i més noble que el dels reis d'Aragó, ja que el seu regne va existir només per 104 anys i no tenen ascendents tan il·lustres.

16 El text de la versió catalana és idèntic (cap. 32) mentre que el de la versió llatina és lleugerament diferent: «Regum Aragonum tractau (sic) hic finem imponimus. Et quia regnum Aragonum deficiente in eo herede masculino, per contractum matrimonii, peruenit ad comite Barchinone» (pp. 99-100).

17 Vegeu l'obra de Cingolani del 2007, pp. 205-223.

simplifica i racionalitza els fets, i obvia les possibles ambigüitats dels acords signats entre Ramir i Ramon Berenguer més de dos segles abans.

Què serà de la reina Peronella no toca parlar-ne aquí, ja que és objecte del capítol d'Anaïs Waag, i el significat de les seves voluntats testamentàries relativament al lloc d'enterrament també es veurà en un altre capítol. A tall de conclusió, es pot dir que, com és evident a tothom, les conseqüències de les decisions del rei Ramir van ser de transcendental importància per a la història tant del regne privatiu d'Aragó com del comtat de Barcelona; que les tesis reduccionistes, de marcat caràcter nacionalista aragonès i anticatalà, si hagués fet falta, han quedat encara més desmentides per absolutament antihistòriques; i que, si bé els acords entre el rei d'Aragó i el comte de Barcelona parlessin de cessió del regne i de matrimoni entre Peronella i Ramon Berenguer com de dos fets paral·lels, i no d'un, cessió, conseqüència de l'altre, matrimoni, amb el temps la versió que en donaren les cròniques fou la de, diguem-ne, normalitzar la qüestió respecte a el que és més comú, i, de totes maneres, interpreten que és el regne que és afegit al comtat, en tant que és el comte qui governa, i, a la mort del rei, rebrà el regne, i no el contrari, amb l'assumpció del comtat, per extinció del casal comtal, al regne. ●

Bibliografia

- d'Abadal, R. (1987). *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*. Ed. 62.
- Cingolani, S. M. (2007). *La memòria dels reis. Les quatre grans cròniques i la historiografia catalana des del segle x al xiv*. Base i Enciclopèdia Catalana.
- Cingolani, S. M. (2022). «La reina consort. El fugaç regnat de Margarida de Prades (1409-1410)». Dins E. Juncosa Bonet i A. Jordà Fernández (Ed.), *Margarida de Prades: regnat breu, vida intensa* (pp. 213-241). Ube i URV.
- Fatás Cabeza, G. (2014). *Prontuario aragonés del Reino y la Corona de Aragón*. Cortes de Aragón.
- Ferrer i Mallol, M. T. i Riu i Riu, M. (Dir.). (2018). *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana* (Vol. 1.2). Institut d'Estudis Catalans.
- García Gallo, A. (1966). El derecho de sucesión del trono en la Corona de Aragón. *Anuario de Historia del Derecho Español*, 36, 5-187.
- GCB I] *Les Gesta comitum Barchinonensium (versió primitiva), la Brevis Historia i altres textos de Ripoll* (Edició a cura de S. M. Cingolani). Servei de Publicacions de la Universitat de València, 2012.
- GCB II] *Gestes dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó* (Edició a cura de S. M. Cingolani). Servei de Publicacions de la Universitat de València, 2008.
- GCB III] *Gesta comitum Barchinone et regum Aragonie* (S. M. Cingolani, Ed., R. Álvarez Masalias, Trad.). Obrador Edendum, 2012.
- Jaspert, N. (2018). El testament d'Alfons I d'Aragó i les negociacions amb les institucions eclesiàstiques del regne llatí de Jerusalem. Dins M. T. Ferrer i M. Riu (Dir.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana* (Vol. 1.2, pp. 9-18).
- Laliena Corbera, C. (1996). *La formación del Estado feudal. Aragón y Navarra en la época de Pedro I*. Diputación de Huesca.
- Laliena Corbera, C. (2003). La apropiación mítica del pasado: poder real, legitimación y memorias de clase en Navarra y Aragón en el siglo XIII. Dins J. I. de la Iglesia Duarte i J. L. Martín Rodríguez (Coord.), *Memoria, mito y realidad en la historia medieval. XIII Semana de Estudios Medievales* (pp. 61-84). Instituto de Estudios Riojanos/Gobierno de la Rioja.
- Lapeña Paúl, A. I. (2008). *Ramiro II de Aragón el rey monje (1134-1137)*. Trea.
- Lema Pueyo, J. Á. (1997). *Instituciones políticas del reinado de Alfonso I el Batallador, rey de Aragón y Pamplona (1104-1134)*. Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Lema Pueyo, J. Á. (2008). *Alfonso I el Batallador rey de Aragón y Pamplona (1104-1134)*. Trea.
- Libre dels reis* (S. M. Cingolani, Ed.) (2008). Servei de Publicacions de la Universitat de València.
- Mínguez, V. (Dir.). (2018). *El linaje del Rey Monje. La configuración cultural e iconográfica de la Corona aragonensis (1164-1516)*. Universitat Jaume I.
- Palomo, C. (2018). A propòsit de les teories de la creació de la Corona d'Aragó mitjançant el *casamiento en casa* i l'extinció del llinatge barceloní el 1137. *Revista de Dret Històric Català*, 17, 11-58.

- Pere III. *Crònica general* [Versió en català: Soberanas i Lleó, A. J. (Ed.). (1961). *Crònica general de Pere III el Cerimoniós dita comunament Crònica de Sant Joan de la Penya*. Alpha; versió en aragonès: Orcaístegui Gros, C. (D.). (1986). *Crónica de San Juan de la Peña*. Institución Fernando el Católico; versió en llatí: Ubieto Arteta, A. (Ed.). (1961). *Crónica de San Juan de la Peña*. Anubar].
- Sánchez Casabón, A. I. (Ed.). (1995). *Alfonso II Rey de Aragón, Conde de Barcelona y Marqués de Provenza. Documentos (1162-1196)*. Institución Fernando el Católico.
- Serrano Daura, J. (1997). La donació de Ramir II d'Aragó a Ramon Berenguer IV de Barcelona de 1137 i la institució del «casamiento en casa». *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, 15, 7-14.
- Serrano Daura, J. (1998). La donación de Ramiro II de Aragón a Ramón Berenguer IV de Barcelona, de 1137, y la institución del «casamiento en casa». *Hidalguía. La Revista de Genealogía, Nobleza y Armas*, 270, 709-719.
- Ubieto Arteta, A. (1987a). *Los esponsales de la reina Petronila y la creación de la Corona de Aragón*. Gobierno de Aragón.
- Ubieto Arteta, A. (1987b). *Historia de Aragón. Creación y desarrollo de la Corona de Aragón*. Anubar.
- Udina i Abelló, A. M. (2001). *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó. De Guifré Borrell a Joan II*. Fundació Noguera. ●

Les esposalles de la reina Peronella i el comte Ramon Berenguer IV en la historiografia aragonesa

Germán Navarro Espinach
Universitat de Saragossa

Introducció

No és la primera vegada que rebo l'encàrrec d'analitzar el debat historiogràfic existent al voltant d'un esdeveniment important de la Corona d'Aragó. Amb motiu del 600è aniversari del Compromís de Casp ja vaig tenir ocasió de mostrar com les disputes polítiques dels darrers dos segles van desviar el focus d'atenció d'alguns estudis cap al terreny del presentisme (Navarro, 2011). Jutjar el passat a partir de criteris actuals per legitimar el present ens impedeix entendre'l en tota la seva complexitat. En aquesta ocasió he d'explicar la perspectiva amb què la historiografia aragonesa ha interpretat l'altra gran crisi successòria que hi ha en l'origen de la mateixa Corona d'Aragó, resolta mitjançant la unió dinàstica entre la reina Peronella i el comte Ramon Berenguer IV de Barcelona. En el medievalisme aragonès, hi ha una posició homogènia o diverses tendències d'anàlisi? Es repeteixen idees que provenen de les cròniques antigues del regne? Els interessos polítics actuals han influït en les interpretacions existents? A més, es durà a terme el procés d'exhumació de les restes d'un sarcòfag a la catedral de Barcelona per iniciativa del Govern d'Aragó per verificar si pertanyen a la reina Peronella, i es compararan les seves mostres d'ADN amb les del seu pare, el rei Ramir II. L'ocasió és idònia per renovar els estudis sobre aquesta reina oblidada per la historiografia, que, tanmateix, va ser la figura clau per aconseguir aquesta unió dinàstica.

Partiré d'una premissa clara. Qualsevol temptativa de balanç sobre els autors arago-

nesos i les seves publicacions s'ha d'executar des de la metodologia d'estudis de cas per desxifrar els vincles entre ideologia i producció historiogràfica en línia amb propostes com la del diccionari d'historiadors espanyols contemporanis del període 1840-1980 (Pasamar i Peiró, 2002). Erudits, polítics i ciutadans veuen en l'edat mitjana en general no només l'origen de les seves identitats col·lectives, sinó també el dels conflictes nacionals que s'han projectat des de llavors fins ara. És evident que els governs i les institucions han buscat la seva pròpia legitimació en aquest passat remot, però també hem de reconèixer que tots els historiadors treballem, en l'àmbit individual, condicionats per la nostra ideologia i per les circumstàncies en què vivim. La temptació de manipular la memòria és tan gran a títol personal com pot succeir en l'àmbit institucional. Malgrat tot, en el món acadèmic tenim la responsabilitat no tan sols d'evitar-ho, sinó també de denunciar-ho (Viciano, 1995; de la Iglesia i Martín [coord.], 2003). Cal revelar les arrels ideològiques que s'amaguen darrere de les nostres diferents postures interpretatives, i assumir, a més, el fet positiu que el pensament únic no existeix. És enriquidor interpretar els processos històrics des de perspectives ideològiques diferents, i plantejar hipòtesis diverses que donin prioritat a uns problemes d'anàlisi respecte d'altres, contrastant arguments entre si, però mai falsificar o ocultar documentació.

La historiografia aragonesa aquí es concep com una realitat intel·lectual de llarga durada que sorgeix amb les primeres cròniques

Retrat de Ramir II d'Aragó pel pintor Felipe Ariosto (1586), Museu del Prado.

Retrat de la reina Peronella d'Aragó i el comte Ramon Berenguer IV de Barcelona pel pintor Felipe Ariosto (1586), Museu del Prado.

medievals i es manté amb els cronistes oficials del regne fins que se n'aboleix el càrrec a principis del segle XVIII. Tota aquesta tradició prèvia després va ser recollida per la historiografia liberal del segle XIX, que va veure néixer el regionalisme i el nacionalisme a Aragó (Peiró i Pinilla, 1981), fins que va cristal·litzar en un consens acadèmic més o menys uniforme a l'escola de medievalistes de la Universitat de Saragossa des del segle XX fins a l'actualitat (Sarasa, 1990; Sesma i Falcón, 2006). A mitjans del segle XIX, l'aragonesisme polític havia començat a construir una identitat col·lectiva nítida que evocava amb nostàl-

gia el passat foral i que era concebuda majoritàriament com a part integrant del discurs nacionalista espanyol. No oblidem que, més enllà de les institucions medievals del regne, els noms de les quals perviuen en la comunitat autònoma (Diputació General, Corts, el Justícia), l'aragonès també va existir com a llengua romanç independent del segle XIII al segle XV, singularitzada respecte del català i el castellà (Tomás, 2020). Tot i això, les propostes estrictament nacionalistes i rupturistes respecte a l'Estat espanyol sempre han estat minoritàries a Aragó (Navarro i Tomás, 2018).

El que narren les cròniques medievals d'Aragó

La primera crònica en aragonès de què tenim notícia és el *Liber regum*, a principis del segle XIII. El seu relat presta atenció a la crisi successòria que es va desencadenar arran de la mort del rei Alfons I el Bataller, sense fills. Segons aquesta versió dels fets, els aragonesos es van comportar amb gran lleialtat: van treure de la mongia el seu germà Ramir, al qual van fer rei per mantenir la successió en el llinatge i li van donar una dona, amb la qual va tenir una filla, de nom Perona, a la qual casaren amb el comte de Barcelona, que tingué des de llavors el regne d'Aragó, de manera que el rei Ramir va poder tornar al monestir. Per tant, els promotors d'aquesta solució a la crisi van ser els nobles aragonesos. A més, aquesta narració és coincident amb el que diu la breu crònica del *Linaje de los reyes de España*, que es conserva al final d'un dels manuscrits del Fur general de Navarra (Utrilla, 2004, pp. 93-97). Antany era evident que no van ser decisions individuals les que van prendre les regnes del procés, sinó acords negociats a través de decisions polítiques col·legiades entre les elits feudals aragoneses i catalanes.

Més enllà de les quatre grans cròniques de la Corona d'Aragó escrites en català (Jaume I, Desclot, Muntaner i Pere IV), vull cridar l'atenció sobre la versió aragonesa de la crònica de Sant Joan de la Penya, redactada per encàrrec de l'esmentat rei Pere IV a la segona meitat del segle XIV. Aquesta crònica encarna el primer exemple del que va ser la historiografia nacionalista del regne d'Aragó a l'edat mitjana. El capítol 32 porta per títol «De cómo don Remón Belenguer fue rey de Aragón et comte de Barcelona» i explica: «Aquesti muyt noble varón prisso por muller la filla de don Remiro, rey de Aragón, nombrada Peronella et después fue nombrada Urracha, con la qual priso el dito regno en axuar en el anno de Nuestro Sennyor MCXXXVII.» I afegeix més endavant que «se clamava príncep de Aragón et conte de Barçelona, que non quisieron consentir los aragoneses que se clamasse rey». A més, en començar el capítol següent qualifica

sense pal·liatius de monarca el «dito compte e príncep Remón Belenguer, que fue rey de Aragón et comte de Barcelona» (Orcástegui [ed.], 1986, pp. 74 i 77). En síntesi, deduïm, per tant, que el comte va prendre el regne d'Aragó com a «dot» pel seu enllaç amb Peronella i es va convertir en rei d'Aragó, però els nobles aragonesos no van voler que es digués així, sinó príncep. A diferència del *Liber regum*, la crònica de Sant Joan de la Penya planteja per primera vegada aquest punt de discòrdia en l'acord que havien aconseguit ambdues parts en l'àmbit complicat que tenien les relacions catalanoaragoneses d'aquella època, com posa de manifest en general la historiografia del segle XI al segle XIII (Cingolani, 2009). No s'ha de perdre de vista que el regne d'Aragó i el comtat de Barcelona no eren espais fronterers entre si i competien des de feia dècades per conquerir terres respecte de l'Islam. A partir de l'acord matrimonial de 1137 van haver d'acceptar, per tant, la unió dinàstica i entendre's en la mesura del possible amb totes les conseqüències.

El relat dels cronistes oficials del regne: Vagad, Zurita i Blancas

La cimera del nacionalisme aragonès entès com una ideologia política pròpia de les elits del regne a finals de l'edat mitjana s'assoleix amb l'obra de fra Gauberto Fabricio de Vagad, monjo del monestir de Santa Fe. La seva *Coronica de Aragón* la va realitzar per encàrrec dels diputats del regne, tal com recullen les actes de les seves deliberacions l'any 1496, i es va publicar a la impremta de l'alemany Pablo Hurus a Saragossa el 1499 (Orcástegui [ed.], 1996). Sobre això, Vagad va difondre una imatge mítica del regne d'Aragó i dels seus monarques, que també va traslladar a l'enllaç entre Peronella i Ramon Berenguer. Al capítol dedicat al rei Ramir II insereix la traducció literal del llatí al castellà del pacte d'agost de 1137, en què indica que el monarca va donar al comte «mi reyno de Aragon con mi fija, todo por entero» i especifica després, a continuació de la descripció dels límits del territori, «y como quier que el reyno te entre-

go, mi dignidad yo nunca la pierdo» (f. LII). Al capítol següent Vagad també introdueix una història del llinatge dels comtes de Barcelona (f. LIIIv-LVIr), que serveix de preàmbul al capítol «Del XV Rey de Sobrarbe y sexto Rey de Aragon, y decimo conde de Barcelona don Ramon Beringuel» (f. LVIr-LXIIr). És aquí on Vagad assenyala el noble català Guillem Ramon de Montcada com l'encarregat de negociar amb els aragonesos perquè escollissin el comte de Barcelona com a espòs de Peronella. També reproduïx les tres condicions principals que incloïa l'acord, a saber: que mai no s'anomenés rei; que es digués primer príncep d'Aragó i després comte de Barcelona per qüestió jeràrquica, i, finalment, que quan entrés en batalla ho fes amb alferes aragonesos i no català. La competència entre aragonesos i catalans en perspectiva feudal seguia viva, sense tenir res a veure amb els paràmetres nacionalistes actuals.

Mig segle després de la crònica de Vagad, Jerónimo Zurita es va convertir en el primer cronista oficial del regne per nomenament de les corts d'Aragó el 1548, amb la seva obra magna *Anales de la Corona de Aragón*, la primera edició de la qual és de 1562 i la segona de 1585 (Canellas [ed.], 1967-1977). Zurita pren com a referent el que explica la crònica de Sant Joan de la Penya, però també repeteix la idea de Vagad sobre Guillem Ramon de Montcada com a negociador principal de l'acord matrimonial per guanyar el favor del comte de Barcelona, que l'havia desterrat anys abans (*Anales*, llib. 1, cap. 56). Explica amb molt de detall la donació que va fer el rei Ramir II al comte de Barcelona per lliurar-li el regne i la filla en matrimoni. És interessant quan justifica els motius d'aquesta decisió:

La elección que el rey don Ramiro hizo del conde de Barcelona para que sucediese en el reino de Aragón fue muy conviniente para lo que tocaba a la paz y sosiego del reino, porque allende de juntarse con Cataluña con la cual se continuaba y acrecentaba su señorío, por ser el conde cuñado del emperador don Alonso había esperanza que libraría el reino de Zaragoza y los

otros lugares que el emperador tenía ocupados y serían restituidos a la corona.

En un altre capítol posterior, Zurita també subratlla que el comte va prendre títol de príncep, mentre que la seva dona va assumir el de reina d'Aragó (llib. 2, cap. 1). La decisió de l'acord recau en aquest cas tant en els nobles implicats com en el mateix rei Ramir II, al qual en relats anteriors es presentava, tanmateix, com un actor secundari dels fets.

Després de la mort de Zurita el 1580, les corts d'Aragó van nomenar com a cronista oficial del regne Jerónimo de Blancas, que havia ajudat en la supervisió de la segona edició dels *Anales* del seu predecessor. L'obra fonamental d'aquest cronista va ser *Aragonensium rerum comentarii*, impresa el 1588. No obstant això, dos anys abans, va ser el mentor de tot el programa decoratiu i de les semblances que van acompanyar els retrats dels reis d'Aragó que les corts del regne van encarregar el 1586 al pintor Felipe Ariosto. En el text corresponent al retrat del rei Ramir II (vegeu la figura núm. 1), va escriure això sobre l'acord previ que hi va haver amb l'emperador Alfons VII per casar la infanta Peronella amb el seu primogènit:

Mas los aragoneses desintiendo de este casamiento, y deseando darle esposo que fuese de mayor conveniencia a la utilidad, consistencia, y acrecentamiento suyo, valiendose del medio de representar, que la princesa se hallava mal dispuesta, y con poca salud fuera de su patria, consiguieron el bolverla a ella, y con esto el deseo de casarla, como se hizo, mediante esponsales por ser de poca edad, con el conde de Barcelona don Ramon Berenguer, con calidad, que durante la vida del rey don Ramiro, tuviese el conde el gobierno del reyno de baxo de su fe y obediencia, llamandose solamente Principe de Aragon, dexando el titulo de Reyna para su esposa, en cuya conformidad lo governo.

I, a continuació, repeteix les mateixes paraules de Zurita sobre els motius que va tenir el rei Ramir II per triar el comte com a successor

seu al regne mitjançant matrimoni amb la infanta Peronella (Lapeña, 2008, pp. 343-347). També és interessant el retrat de la reina d'Aragó amb el comte de Barcelona que va pintar l'esmentat artista Felipe Ariosto (vegeu la figura núm. 2).

L'abolició dels furs d'Aragó i la desaparició del regne com a entitat política independent a causa dels decrets de Nova Planta del rei Felip V a principis del segle XVIII també van significar la supressió del càrrec de cronista juntament amb la resta d'oficis del regne. Després de la mort de Blancas, hi va haver altres cronistes oficials: Juan Costa, Lupercio i Bartolomé Leonardo de Argensola, Juan Francisco Andrés de Uztároz, Francisco Diego de Sayas i Diego José Dormer, entre d'altres, fins a l'últim, Pedro Miguel de Samper, després de la mort del qual el 1711 aquest càrrec va quedar vacant definitivament. A més, a aquest ofici designat per la Diputació General d'Aragó des del 1548 s'hi va afegir, a partir del 1599, el càrrec de cronista de la Corona d'Aragó de nomenament reial. Aquest últim va ser ocupat per autors de diversos territoris, entre els quals aragonesos, com els germans Argensola, Dormer o José Pellicer. Conèixer en profunditat quina versió van donar tots i cadascun sobre la unió dinàstica entre Aragó i Catalunya desbordaria aquestes pàgines, i això sense tenir en compte altres autors aragonesos que no van ser cronistes oficials, però que també van escriure sobre la història del regne a títol individual o per encàrrec d'altres institucions. Tots són, en conjunt, estudis imprescindibles per conèixer bé la historiografia aragonesa dels segles XVI i XVII (Gascón, 2003; Solano, 2013).

Els historiadors liberals del segle XIX: Foz i Lasala

La conformació d'una historiografia nacional aragonesa que va entrar en controvèrsia amb la historiografia catalana sobre la unió dinàstica entre tots dos territoris va tenir lloc al segle XIX i no abans (Peiró, 2003). Sens dubte, el detonant de la polèmica va ser l'obra *Los condes de Barcelona vindicados*, de l'autor català Pròsper de Bofarull i Mascaró (1777-1859),

director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (de Bofarull, 1836). El primer autor aragonès a qüestionar, per exemple, la llista successòria que plantejava a la seva obra va ser Braulio Foz i Burgués (1791-1865), catedràtic de grec de la Universitat de Saragossa i autor de la *Historia de Aragón* en cinc volums. En aquesta obra dedica diverses pàgines del tom segon a parlar de Peronella com a «Reina XIX» d'Aragó i de Ramon com una mena de regent a qui retreu, entre altres coses, el vassallatge que va prestar al seu cunyat, l'emperador Alfons VII. Amb tot, la memòria de la figura del comte resulta «agradable» als aragonesos segons aquest autor per la unió d'aquestes dues «nacions» que han estat Aragó i Catalunya, tan fermes en la seva amistat en temps posteriors (Foz, 1848, vol. 2, pp. 13-23). El cas de Foz és interessant perquè abans de l'edició de la seva *Historia de Aragón* va publicar un drama original en cinc actes i en vers titulat *El testamento de don Alonso el Batallador* (Foz, 1840), així com una novel·la anomenada *Vida de Pedro Saputo* (Foz, 1844), en què recrea les aventures d'un jove d'Almudévar que rememora la història del regne d'Aragó. En el seu cas, ficció i divulgació erudita es retroalimentaven.

Més combatiu es mostra el jurista aragonès Manuel Lasala y Ximénez de Bailo (1803-1874) en la seva *Reseña histórico-política del antiguo reino de Aragón*, publicada el 1865. Acusa Bofarull de generar desconcert respecte a la donació del regne que va establir el rei Ramir II al comte Ramon Berenguer, la regència del qual com a marit de la reina «breve fué pero gloriosa». També atribueix a Bofarull la temptativa de «desceñir las sienes de Doña Petronila de la corona aragonesa, para colocarla en las del Conde de Barcelona». El protagonisme polític que Lasala atribueix a la reina el porta a afirmar que Alfons II no va rebre el tron aragonès per la mort del seu pare, sinó per la renúncia de la seva mare (Lasala, 1865, pp. 71-72 i 76). En el fons, tant Bofarull com Foz o Lasala van concebre la història medieval des del seu sistema de valors del segle XIX, i van crear suspicàcies i rivalitats entre catalans i aragonesos que, si n'hi havia al

segle XII, van tenir més a veure amb la mentalitat feudal que amb els sentiments nacionalistes de l'època contemporània. Com es veu, la unió dinàstica va esdevenir, fet i fet, un contingut més del descobriment de la identitat històrica d'Aragó per part d'un grup d'intel·lectuals de l'antic regne que van mirar cap a l'edat mitjana a la recerca de tot el que trobaven a faltar en el present com a projecte col·lectiu (Sesma i Irazo [coord.], 1994, p. 5).

La història acadèmica del segle XX: Giménez Soler, Lacarra i Ubieto

Els anys següents, Saragossa i la seva universitat es van convertir en el principal focus d'estudi sobre la història oficial del regne. L'aragonesisme conservador dels temps de la Restauració borbònica (1874-1931) ni va qüestionar l'ordre establert ni va deixar de traslladar els seus valors coetanis al passat remot de l'edat mitjana. Bona prova d'això la constitueix el llibre *La edad media en la Corona de Aragón*, obra d'Andrés Giménez Soler (1969-1938), catedràtic d'història i rector de la Universitat de Saragossa. Aquesta obra disposa d'una primera edició del 1930 i d'una segona revisada el 1944. Aquest autor planteja que hi va haver una «espècie de conjura» per aconseguir el regne d'Aragó planejada pels comtes Ramon Berenguer IV de Barcelona i Ermengol II d'Urgell darrere del pacte aconseguït amb el rei Ramir II. El lliurament de la seva filla i el seu regne al comte va ser una mica instigat per ambdós senyors, moguts pel risc de perdre Lleida. Qui fos amo de Saragossa ho hauria de ser, inevitablement, de la ciutat catalana. En les seves ments, segons Giménez Soler, hi havia realment el desig ocult de salvar la «nacionalitat pirinenca» francocatalana (Giménez, 1944, pp.106-197).

Amb el professor José María Lacarra (1907-1987), catedràtic d'història medieval de la Universitat de Saragossa des dels anys quaranta del segle XX, hi haurà un canvi de paradigma important a favor d'una historiografia d'alta qualitat que eviti caure en el presentisme en la mesura del possible. De fet, en cap de les seves publicacions Lacarra va aprofun-

dir en els pactes que van precedir la unió dinàstica del 1137. N'és una bona prova el seu conegut llibre *Aragón en el pasado*, en què escriu: «Ramiro el Monje transmitió a su hija Petronila los derechos que tenía a la herencia de su hermano, derechos que eran ejercidos en nombre de ella por su esposo el conde Ramón Berenguer IV de Barcelona, quien tomó el título de príncipe y gobernador de Aragón» (Lacarra, 1972, p. 59). I més endavant ens ofereix la seva interpretació personal dels fets:

El mismo Ramón Berenguer, que ostenta los títulos de «conde de Barcelona, príncipe de Aragón, duque de Lérida y marqués de Tortosa», declara «reinar en Zaragoza y en Aragón, en Sobrarbe y en Ribagorza, en toda Barcelona, en Provenza y en Tortosa, juntamente con Zaragoza, Tarazona y Calatayud». No puede darse una proclamación más precisa de que la unión de Aragón y Cataluña, tal como nosotros la vemos con una perspectiva histórica, escapaba totalmente a los contemporáneos. No obstante esta fragmentación territorial, la nueva conciencia nacional aragonesa está a punto de fraguarse. (Lacarra, 1972, p. 75-76)

Durant les primeres dècades en què Lacarra exercia el seu magisteri al capdavant de l'escola de medievalistes de Saragossa no hi va haver autors aragonesos que investiguessin en concret sobre les esposalles de la reina Peronella i el comte Ramon Berenguer. Sí que hi va haver, per exemple, diversos articles que tractaven altres qüestions sobre el regnat de Ramir II a la revista que Lacarra va fundar i va dirigir en el període 1945-1975 amb el nom d'*Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* (Villanueva, 2015). Amb el temps, però, el successor de Lacarra a la càtedra d'història medieval de Saragossa, el seu deixeble Antonio Ubieto Arteta (1923-1990), va abordar de manera monogràfica el significat jurídic de l'enllaç entre la reina i el comte i va plantejar la idea que l'acord matrimonial que va fonamentar la unió dinàstica responia al model de «casament a casa» propi del dret consuetudinari

aragonès. La seva monografia més coneguda és, sens dubte, *Los esponsales de la reina Peironila y la creación de la Corona de Aragón*, publicada amb motiu del 850è aniversari d'aquest pacte de 1137 (Ubieto, 1987).

En realitat, aquesta hipòtesi del «casament a casa» ja l'havia formulada en publicacions anteriors. Per exemple, al capítol sobre l'edat mitjana d'aquell famós manual *Introducción a la historia de España* que Ubieto va escriure amb Joan Reglà, José María Jover i Carlos Seco a principis dels anys seixanta del segle passat, on ja afirmava que el matrimoni s'havia celebrat d'acord amb el dret consuetudinari aragonès (Ubieto, Reglà, Jover i Seco, 1963, p. 179). Fins i tot deu anys abans del llibre que va publicar el 1987 sobre les esposalles de la reina Peronella, va treure a la llum un assaig breu de divulgació a la col·lecció «Alcorces» de la seva pròpia editorial Anubar titulat *La creación de la Corona de Aragón*, en què afirmava que la propietària del regne va continuar sent Peronella «en cumplimiento del derecho navarro-aragonés coetáneo de transmitir al hijo todo cuanto se heredó de los padres, sin poder disgregarlo». És aquí on per primera vegada es pot llegir amb molt detall la seva hipòtesi sobre el «casament a casa», traslladant a l'edat mitjana els costums de l'Alt Aragó contemporani. A més, insistia en el fet que Ramon Berenguer IV no era de sang real, assumint més aviat la funció del que avui anomenem un «príncep consort» (Ubieto, 1977, pp. 15 i 17). A la *Historia de Aragón* que va publicar també a l'editorial Anubar en diversos toms a la dècada dels anys vuitanta repeteix de nou la mateixa hipòtesi formulada a principis dels seixanta en el tom corresponent a la creació i evolució de la Corona d'Aragó, editat, per cert, el mateix any 1987, en què va veure la llum el seu llibre sobre les esposalles amb motiu del 850è aniversari de l'acord matrimonial del 1137 (Ubieto, 1981-1989).

Al meu parer, aquesta idea del «casament a casa» tan sols és una qüestió erudita menor que no hauria de protagonitzar el debat. Estem davant d'una de les maneres possibles de veure les coses des de la tendència historiogràfica institucionalista pròpia d'Ubieto.

Més enllà de mostrar Aragó com una entitat de més categoria jeràrquica pel simple fet de ser regne davant de Barcelona, que era comtat, amb la hipòtesi d'Ubieto s'afegeix la preeminència del dret aragonès sobre el català a l'hora d'establir els acords matrimonials en el procés de la unió dinàstica. Al marge d'aquesta qüestió, els meus interessos de recerca se centren, per descomptat, en altres problemes historiogràfics diferents. Alguns autors encara continuen rebatent recentment aquest concepte del «casament a casa» d'Ubieto, i el qualifiquen d'anacrònic, ja que, entre altres raons, aquesta expressió no és pròpia del vocabulari de l'edat mitjana (Serrano, 1998; Palomo, 2018). Finalment, vegem què n'ha dit el medievalisme acadèmic d'Aragó.

Els medievalistes de la Universitat de Saragossa al segle XXI

Al 70è aniversari de la revista *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* vaig tenir ocasió de coordinar un dossier amb diverses ressenyes acadèmiques sobre alguns dels deixebles de José María Lacarra, completades posteriorment amb una altra més per una nova jubilació d'un d'ells (Navarro, 2015; Rodrigo, Navarro i Villanueva, 2019). Estem davant d'una generació coincident en la seva vida laboral amb els quaranta anys de la revista *Aragón en la Edad Media*, fundada el 1977 per ells mateixos en jubilar-se Lacarra (Rodrigo, 2017). Els índexs d'aquesta publicació sumen la xifra de 636 articles en quatre dècades (Tarancón, 2017). Cap no ha tornat a tractar el tema de les esposalles de la reina Peronella i el comte Ramon Berenguer IV. Tampoc no hi ha estudis respecte al tema en els darrers volums de la revista entre el 2018 i el 2021. Els projectes de recerca engegats en l'àrea d'història medieval de Saragossa no han aprofundit en el tema després dels estudis d'Ubieto. Les preferències són unes altres. De totes maneres, algunes obres de síntesi del medievalisme aragonès al segle XXI han abordat el tema, com ara veurem.

En *La Corona de Aragón. Una introducción crítica*, José Ángel Sesma, deixeble de

Lacarra, va escriure les paraules següents sobre aquesta qüestió:

Ha sido Antonio Ubieto, quien con una paciente recogida de documentación y un minucioso análisis de las fuentes, ha llegado a resolver convenientemente las claves jurídicas e históricas que llevaron al matrimonio de Ramón Berenguer IV, conde de Barcelona, y Petronila, hija y heredera del rey Ramiro II de Aragón, y a la unión de los dos patrimonios para formar la Corona de Aragón. La fórmula pactada, que quedó plasmada en las capitulaciones matrimoniales firmadas en agosto de 1137, fue la denominada en el derecho pirenaico tradicional del *casamiento en casa*, completada con la regulación del uso de la *potestas regia*.

Sense rebre mai el títol de rei, el comte de Barcelona com a príncep d'Aragó sí que va tenir capacitat d'exercir aquesta potestat, encara que Ramir II conservés la seva dignitat real (Sesma, 2000, pp. 39-40). Aquests comentaris no deixen de ser una cosa puntual en comparació amb els problemes historiogràfics més importants que planteja Sesma en la seva obra, posant en primer pla categories d'anàlisi com feudalisme o estat, entre d'altres, amb una terminologia i unes preocupacions historiogràfiques que van estar absents, per descomptat, en les línies d'estudi que va practicar Ubieto.

Esteban Sarasa, deixeble de Lacarra, recordava al seu llibre *La Corona de Aragón en la Edad Media* l'opinió manifestada per Thomas N. Bisson a *The Medieval Crown of Aragon. A short history*, del 1986, quan deia que la Corona d'Aragó no ha estat la més memorable de les federacions dinàstiques que hi va haver a l'Europa medieval, com és el cas dels Plantagenet o dels Hohenstaufen, per exemple. En aquest sentit, Sarasa posava sobre la taula la necessitat de comparar el que va passar en la unió dinàstica entre Aragó i Catalunya amb situacions similars viscudes per altres grans monarquies feudals. I també insistia en el fet que «difícilmente se puede pen-

sar que por entonces se tuviera una conciencia clara de estabilidad definitiva y de perduración de la unidad dinástica y personal antes de la confluencia en Alfonso II de Aragón» (Sarasa, 2001, pp.12 i 46-47). Malgrat tot, quan Sarasa va redactar l'entrada corresponent a la reina Peronella per al *Diccionario biográfico* de la Reial Acadèmia de la Història sí que va tenir present la hipòtesi d'Ubieto com a argument acceptable:

Matrimonio que se llevó a cabo según la institución del llamado «matrimonio en casa», por la que Petronila estaba obligada a mantener la herencia patrimonial y familiar, de manera que si no engendraba descendencia, a su muerte, su cónyuge, el conde barcelonés, recibiría la plena potestad sobre la herencia aragonesa. (Sarasa, 2018)

Juan Fernando Utrilla és un altre dels deixebles de Lacarra l'opinió del qual porto a col·lació. Una de les seves obres de síntesi més destacades és el llibre *La dinámica política*, juntament amb María del Pilar Rábade i Eloísa Ramírez al tom 7 de la *Historia de España* de l'editorial Istmo, on aborda, com és lògic, la creació de la Corona d'Aragó, i assenyala sobre això:

Los esponsales, estudiados por A. Ubieto, se realizaron siguiendo el viejo derecho consuetudinario aragonés del «matrimonio en casa», fórmula que aún hoy subsiste y por la que el último miembro de una familia, hombre o mujer, puede transmitir a su cónyuge el patrimonio de «la casa», aun en el caso de que no haya descendencia; el cónyuge puede volver a casarse y transmitir a su vez el patrimonio heredado; se pierde el vínculo de sangre, pero no la «casa». (Utrilla, 2005, p. 366)

En conseqüència, Ramon Berenguer IV va actuar indistintament com a amo i senyor d'aragonesos i catalans tant per la condició de comte de Barcelona pel llinatge propi com pel fet de ser príncep d'Aragó a causa del seu

matrimoni. En aquesta ocasió, els plantejaments historiogràfics d'Utrilla també van molt més enllà d'una simple perspectiva institucional per entrar de ple en la història econòmica, social i cultural del segle XII, igual que passa en els casos anteriors de Sesma i Sarasa.

Per la seva banda, Carlos Laliena no recull l'expressió «casament a casa» en la part dedicada a l'edat mitjana que va escriure per a la *Historia de Aragón* dirigida per Eloy Fernández Clemente, la síntesi més recent de totes les esmentades. Ell diu que s'ha exagerat l'originalitat del pacte de Barbastre de l'agost del 1137 i que també s'han sobredimensionat moltes perspectives anacròniques:

Entre ellas, la frecuente expresión «Confederación catalano-aragonesa» refleja bien un punto de vista que hace de los territorios, naciones, de las naciones, estados; y de los estados, entidades autónomas abstractas, que funcionan ajenas a los grupos humanos y sus intereses, como manifestación del espíritu de un pueblo. Tiene poco sentido repetir —ha sido dicho hasta la saciedad— que las imágenes identitarias que dominan los discursos actuales apenas se remontan al siglo XIX y que, sin duda, se pueden encontrar signos precursores de ellas desde mucho antes, incluso en el período bajomedieval, pero son perfectamente extrañas a las sociedades del siglo XII. (Laliena, 2007, p. 194)

La temàtica clau en la seva anàlisi és la formació de l'estat feudal encarnat per la monarquia. A més, subratlla que les decisions preses a la recerca d'acords entre aragonesos i catalans van ser col·legiades, perquè els sobirans van comptar en tot moment amb el parer dels senyors dels seus territoris, com demostren els diferents juraments d'homenatge que es van prestar al comte de Barcelona per part dels nobles i homes lliures del regne. Com hem vist, les cròniques medievals ja subratllaven el protagonisme dels nobles aragonesos i catalans en la presa de decisions col·lectives més enllà de la decisió personal del rei Ramir II o del comte Ramon Berenguer IV. Grups de

magnats marcaven quina havia de ser la política general del regne; per tant, el veritable repte per a la investigació és realitzar la prosopografia dels seus llinatges per descobrir les aliances i les xarxes de relacions sobre les quals van assentar la seva posició política hegemònica (Laliena, 2007, p. 198).

Les obres de divulgació sobre la Corona d'Aragó coordinades per José Luis Corral Lafuente han mostrat crítiques davant de la historiografia nacionalista catalana. Al seu llibre *¿Qué fue la Corona de Aragón?* també accepta el concepte de «matrimoni a casa» com la institució del dret privat aragonès en què es va basar l'acord matrimonial del 1137 (Corral [coord.], 2010, p. 14). En una altra de les seves obres de divulgació titulada *La Corona de Aragón*, José Luis Corral va dedicar un capítol sencer a la unió dinàstica, i hi va reproduir una traducció literal de l'acord que es va assolir el 1137; al final va insistir en aquest fet:

En algunas publicaciones se le ha dado el título de rey a Ramón Berenguer IV, al que historiadores poco rigurosos han llamado incluso con el falso nombre de «rey de Cataluña». Nunca lo fue. Los aragoneses exigieron que en todo momento se cumpliera lo acordado. En la *Crónica de San Juan de la Peña* se lee que «No quisieron los aragoneses que se llamara rey», en referencia al conde de Barcelona. (Corral [coord.] 2018, pp. 63 i 65)

La mitificació i la manipulació del mateix concepte de Corona d'Aragó han centrat igualment l'atenció de Corral en un assaig específic en què criticava la invenció de conceptes com «Confederació Catalanoaragonesa», «Corona Catalanoaragonesa», «comtes reis» o «reis de Catalunya» en al·lusió clara a l'ús d'aquestes expressions per part de la historiografia catalana (Corral, 2014).

Resulta interessant la visió historiogràfica que es desprèn d'una de les darreres novel·les de José Luis Corral dedicada precisament a Peronella amb el títol *La reina olvidada* (Corral, 2021). Encara que sigui una obra de ficció, aquest llibre adopta per primera vegada la

perspectiva de gènere per reivindicar que la reina no va ser una mera figura ornamental, cosa que ja va posar de manifest fa segles el cronista Jerónimo Zurita als seus *Anales de Aragón*, quan va escriure sobre el que la reina ordenava pel que fa a la successió de la seva corona, les corts que va convocar a Osca o la donació que va fer del regne al seu fill, l'infant Alfons (llib. 2, cap. 12, 20 i 23). I és que l'obsessió per incidir en el significat jurídic de les esposalles ha amagat una qüestió que em sembla molt transcendent: les dones no podien regnar a Aragó, però sí que podien transmetre la sang reial i la potestat règia. La successió al tron era cosa d'homes. Com va transcórrer la vida de Peronella des de l'acord del 1137 fins a la celebració del casament als catorze anys? Què va passar amb la seva mare, la reina Agnès? Quin paper va tenir la cunyada Berenguera de Barcelona en la seva formació durant l'estada que va fer a la cort de Lleó fins al seu retorn a Aragó? Preocupats pels temes jurídics i polítics, hem oblidat l'aspecte social i, al final, la narrativa de ficció s'ha tornat a avançar a la recerca històrica. Quan tindrem una biografia científica de la reina Peronella, peça clau fonamental de la unió dinàstica? Per ara només disposem de ressenyes molt breus (Sánchez Usón, 1993; Sarasa, 2018).

Finalitzo amb l'obra de divulgació més recent que s'ha publicat en l'àmbit de la historiografia aragonesa sobre aquest període de temps que ens ocupa. Es tracta del llibre *Ramiro II de Aragón, el rey monje* (1134-1137), l'autora del qual és Ana Isabel Lapeña Paúl, doctora i antiga professora d'història medieval de la Universitat de Saragossa (Lapeña, 2008). Estem davant d'una obra publicada vint anys després que Ubieto edités la col·lecció documental del regnat de Ramir II (Ubieto, 1988). L'autora posa en evidència que Peronella va ser absolutament fonamental per a la continuïtat del llinatge reial i que, tanmateix, no va gaudir ni ha gaudit mai d'un paper destacat en la història. La historiografia actual continua elevant al quadrat la discriminació que com a dona va haver de patir d'aquell costum aragonès que li va impedir regnar. Lla-

vors tampoc no hi havia lleis escrites per a aquesta qüestió particular. Es prenien com a referent el que va estipular en el seu testament Ramir I, el primer monarca del regne (Lapeña, 2008, p. 184). Finalment, Ana Isabel Lapeña reconeix que s'han escrit centenars de pàgines des de diverses òptiques en relació amb el compromís nupcial dut a terme a Barbastre a mitjans d'agost del 1137. La seva posició és clara. Confirma la tantes vegades repetida hipòtesi d'Ubieto sobre el «casament a casa» i fins i tot la reforça amb arguments propis (Lapeña, 2008, pp. 190-198).

Conclusions

Projectar les disputes identitàries del present sobre el passat és aixecar cortines de fum sobre el coneixement científic i dificultar-ne l'avenç. Els cronistes del regne d'Aragó als segles *xvi* i *xvii* van mitificar l'edat mitjana a la seva manera, però no van entrar en controvèrsies amb la historiografia de Catalunya respecte a les implicacions polítiques que van poder tenir les esposalles de Peronella i Ramon Berenguer IV. Van ser Braulio Foz o Manuel Lasala a mitjans del segle *xix* els primers autors aragonesos que van reaccionar contra els arguments que va esgrimir Bofarull a *Los condes de Barcelona vindicados* (1836). Alguns medievalistes posteriors com Giménez Soler van mantenir viu aquest debat, fins que la hipòtesi d'Ubieto sobre el «casament a casa» va prendre tot el protagonisme en les discussions entre historiadors, juristes i erudits. La majoria absoluta dels medievalistes actuals a la Universitat de Saragossa assumeixen com a vàlida aquesta hipòtesi, que, d'altra banda, no deixa de ser això, una manera d'interpretar les condicions jurídiques del matrimoni que va donar origen a la unió dinàstica d'Aragó i Barcelona. Torno a repetir-ho fins a la sacietat: el pensament únic no existeix. Per aquesta mateixa raó, hi ha una llarga tradició acadèmica a Catalunya que es remunta al segle *xix* i que aplica conceptes que no es van utilitzar a l'edat mitjana (confederació, comtes reis, etc.). Tampoc no existeix l'expressió escrita «casament a casa» a la

documentació del segle XII i, tanmateix, Ubieto i altres autors aragonesos la utilitzen per analogia amb el dret alt aragonès modern. La investigació científica al segle XXI ha de superar totes aquestes qüestions erudites una vegada per totes i centrar-se en objectius historiogràfics més ambiciosos.

Un dels aspectes més interessants de la unió dinàstica del 1137 va ser que les elits feudals aragoneses i catalanes es van mostrar concordes davant l'acord assolit, perquè els pactes establerts beneficiaven els interessos col·lectius dels uns i dels altres. No es progressarà adequadament en la historiografia mentre no hi hagi un projecte de recerca que abordi la prosopografia d'aquests grups dirigents que van viure unes dècades tan decisives per a l'origen i els primers passos de la història de la Corona d'Aragó, per molts problemes que plantegin les fonts disponibles sobre això. La comparació amb unions dinàstiques similars que hi va haver en altres territoris d'Europa també ajudarà a relativitzar, per fi, el que va passar aquí. A més, resulta imprescindible aplicar una perspectiva de gènere per aprofundir en la història de Peronella, peça clau de l'acord, en relació amb les altres dones poderoses del seu entorn familiar i cortesà des de la infància (mare, cunyada, filles, nora, reines coetànies com la seva cosina Elinor d'Aquitània, senyores de la noblesa de l'època, dones religioses, etc.). En conclusió, em sembla interessant que es determini amb proves d'ADN si les restes que es conserven en un sarcòfag de la catedral de Barcelona es corresponen amb les del rei Ramir II per concloure que pertanyen a la reina Peronella o no. Si es confirma que sí, l'impacte institucional serà considerable i el seu possible trasllat a Aragó constituiria un espectacle extraordinari per als mitjans de comunicació. Tanmateix, al marge d'això, espero que serveixi almenys per confeccionar, per fi, una biografia històrica de la reina a l'altura de les circumstàncies, perquè, altrament, un tema de recerca científica clau com aquest acabarà una altra vegada eclipsat per cortines de fum, disputes àrides o excomunions historiogràfiques en totes direccions que al final no porten enlloc. ●

Bibliografia

- Blancas, J. (1588). *Aragonensium rerum comentarii*. Lorenzo y Diego Robles, hermanos, tipógrafos del reino de Aragón.
- de Bofarull i Mascaró, P. (1836). *Los condes de Barcelona vindicados, y cronología y genealogía de los reyes de España considerados como soberanos independientes de su marca*. J. Oliveres y Monmany.
- Canellas López, A. (Ed.). (1967-1977). *Anales de Aragón de Jerónimo Zurita*. Institución Fernando el Católico. Edició electrònica de 2003 a càrrec de José Javier Iso (Coord.), María Isabel Yagüe i Pilar Rivero.
- Cingolani, S. M. (2009). Tradiciones e idiosincrasias. Las relaciones entre Cataluña y Aragón en la historiografía (siglos XI-XIII). Dins J. Á. Sesma Muñoz (Coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1258. La monarquía aragonesa y los reinos de la Corona*. Gobierno de Aragón (pp. 219-252).
- Corral Lafuente, J. L. (Coord.). (2010). *¿Qué fue la Corona de Aragón?* El Periódico de Aragón.
- Corral Lafuente, J. L. (2014). *La Corona de Aragón. Manipulación, mito e historia*. Editorial Doce Robles.
- Corral Lafuente, J. L. (Coord.). (2018). *La Corona de Aragón*. El Periódico de Aragón.
- Corral Lafuente, J. L. (2021). *La reina olvidada*. Editorial Doce Robles.
- Foz, B. (1840). *El testamento de don Alonso el Batallador. Drama original en cinco actos y en verso*. Imprenta de Roque Gallifa.
- Foz, B. (1844). *Vida de Pedro Saputo, natural de Almuzevar, hijo de una muger, ojos de vista clara y padre de la agudeza*. Imprenta de Roque Gallifa.
- Foz, B. (1848). *Historia de Aragón*. Imprenta y Librería de Roque Gallifa. (Edició facsímil de 2003 a càrrec de la Diputació de Saragossa).
- Gascón Pérez, J. (2003). El ideario político de los cronistas aragoneses. Dins *Actes del XVII Congrés d'Història de la Corona de Aragó* (Vol. 2, pp. 705-716). Universitat de Barcelona.
- Giménez Soler, A. (1944). *La Edad Media en la Corona de Aragón*. Editorial Labor. (Segona edició revisada de l'original de 1930) de la Iglesia Duarte, J. I. i Martín Rodríguez, J. L. (Coord.). (2003). *Memoria, mito y realidad en la historia medieval*. Actas de la XIII Semana de Estudios Medievales de Nájera (29 julio-2 agosto 2002). Instituto de Estudios Riojanos.
- Lacarra, J. M. (1972). *Aragón en el pasado*. Espasa-Calpe.
- Laliena Corbera, C. (2007). *La Edad Media*. Dins E.

- Fernández Clemente (Dir.), *Historia de Aragón* (pp. 121-378). La Esfera de los Libros.
- Lapeña Paúl, A. I. (2008). *Ramiro II de Aragón, el rey monje (1134-1137)*. Ediciones Trea.
- Lasala, M. (1865). *Reseña histórico-política del antiguo reino de Aragón*. Imprenta y Librería de Roque Gallifa.
- Navarro Espinach, G. (2011). La historiografía moderna sobre el Compromiso de Caspe. Dins J. Á. Sesma Muñoz (Coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458. El Interregno y el Compromiso de Caspe* (pp. 41-59). Gobierno de Aragón.
- Navarro Espinach, G. (2015). Cinco biografías académicas en el 70 aniversario de la revista *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*. *Aragón en la Edad Media*, 26, 7-12.
- Navarro Espinach, G. i Tomás Faci, G. (en premsa). La Edad Media y la identidad nacional aragonesa desde la segunda mitad del siglo XIX. Dins *La Veu del Regne. Representació política, recursos públics i construcció de l'Estat. 600 anys de la Generalitat Valenciana*. Congrés Internacional organitzat a València, Morella i Alacant del 21 al 28 d'octubre del 2018.
- Orcástegui Gros, M. C. (Ed.). (1986). *Crónica de San Juan de la Peña (versión aragonesa)*. Edición crítica. Institución Fernando el Católico.
- Orcástegui Gros, M. C. (Ed.). (1996). *Corónica de Aragón*. Edició facsímil de l'obra escrita per Gauberto Fabricio de Vagad. Cortes de Aragón.
- Palomo, C. (2018). A propòsit de les teories de la creació de la Corona d'Aragó mitjançant el *casamiento en casa* i l'extinció del llinatge barceloní el 1137. *Revista de Dret Històric Català*, 17, 11-58.
- Pasamar Alzuria, G. i Peiró Martín, I. (2002). *Diccionario Akal de historiadores españoles contemporáneos (1840-1980)*. Ediciones Akal.
- Peiró Arroyo, A. (2003). *La «Historia de Aragón» de Braulio Foz y la construcción de una historiografía nacional aragonesa*. Diputación de Zaragoza.
- Peiró Arroyo, A. i Pinilla Navarro, B. (1981). *Nacionalismo y regionalismo en Aragón (1868-1942)*. Unali Ensayo.
- Rodrigo Estevan, M. L. (2017). Cuarenta años de *Aragón en la Edad Media (1977-2017)*. *Aragón en la Edad Media*, 28, 7-11.
- Rodrigo Estevan, M. L., Navarro Espinach, G. i Villanueva Morte, C. (2019). A Juan Fernando Utrilla Utrilla en su jubilación académica: una vida dedicada a la docencia y la investigación. *Aragón en la Edad Media*, 30, 7-21.
- Sánchez Usón, M. J. (1993). Petronila. Dins *Los Reyes de Aragón* (pp. 59-66). Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón.
- Sarasa Sánchez, E. (1990). Cincuenta años de historia medieval de Aragón (1940-1989). *Hispania*, 175, 701-717.
- Sarasa Sánchez, E. (2001). *La Corona de Aragón en la Edad Media*. Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón.
- Sarasa Sánchez, E. (2018). Petronila de Aragón. Dins *Diccionario biográfico electrónico*. <https://dbe.rah.es/biografias/9338/petronila-de-aragon>
- Serrano Daura, J. (1998). La donación de Ramiro II de Aragón a Ramón Berenguer IV de Barcelona, de 1137, y la institución del «*casamiento en casa*». *Hidalguía*, 270, 709-719.
- Sesma Muñoz, J. Á. (2000). *La Corona de Aragón. Una introducción crítica*. Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón.
- Sesma Muñoz, J. Á. i Falcón Pérez, M. I. (2006). La escuela de medievalismo de Zaragoza. *Medievalismo*, 16, 257-268.
- Sesma Muñoz, J. Á. i Iranzo Muñio, M. T. (Coord.). (1994). *El descubrimiento de una identidad: Aragón y la historiografía aragonesa (1870-1930)*. Instituto Bibliográfico Aragonés.
- Solano Camón, E. (2013). Los últimos cronistas de Aragón: una construcción literaria entre la permanencia y el cambio. *Revista d'Història Jerónimo Zurita*, 88, 145-170.
- Tarancón de Francisco, G. (2017). 1977-2017: Cuarenta años de *Aragón en la Edad Media*. Sumarios de la revista e índice de autores. *Aragón en la Edad Media*, 28, 317-376.
- Tomás Faci, G. (2020). *El aragonés medieval. Lengua y estado en el reino de Aragón*. Prensas de la Universidad de Zaragoza.
- Ubieto, A., Reglá, J., Jover, J. M. i Seco, C. (1963). *Introducción a la historia de España*. Editorial Teide.
- Ubieto Arteta, A. (1977). *La creación de la Corona de Aragón*. Anubar Ediciones.
- Ubieto Arteta, A. (1981-1989). *Historia de Aragón*. Anubar Ediciones.
- Ubieto Arteta, A. (1987). *Los esponsales de la reina Petronila y la creación de la Corona de Aragón*. Diputación General de Aragón.
- Ubieto Arteta, A. (1988). *Documentos de Ramiro II de*

Aragón. Anubar Ediciones.

Utrilla Utrilla, J. F. (2004). Historia y ficción en las crónicas aragonesas: cronistas y propaganda política en la Edad Media. *Aragón en la Edad Media*, 18, 83-116.

Utrilla Utrilla, J. F. (2005). La creación de la Corona de Aragón (1137-1213). Dins M. P. Rábade, E. Ramírez Vaquero i J. F. Utrilla Utrilla, *La dinámica política* (Vol. 7 de *Historia de España*, pp. 365-398). Ediciones Istmo.

Viciano Navarro, P. (1995). *La temptació de la memòria*. Eliseu Climent.

Villanueva Morte, C. (2015). Índices de la revista *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*. *Aragón en la Edad Media*, 26, 157-165. ●

Peronella, hereva i reina propietària d'Aragó*

Anaïs Waag

Leverhulme Early Career Fellow, Universitat de Lincoln (Regne Unit)

La reina Peronella és, paradoxalment, una figura àmpliament reconeguda com a reina d'Aragó però alhora una figura política poc analitzada, inclús en l'àmbit dels estudis de la reginalitat, de les dones, i del gènere. La transferència del poder i del govern d'Aragó del pare de Peronella al seu futur marit és un tema extensament investigat. En aquests estudis, Peronella és reconeguda amb freqüència com el vincle dinàstic entre el seu pare, Ramir el Monjo; el seu marit, Ramon Berenguer IV, i el seu fill, Alfons el Trobador, però generalment se li nega qualsevol altre paper. Això és, en part, degut a la seva limitada presència documental —una presència no tan limitada, com veurem més endavant. Però és sobretot a causa de l'acceptació generalitzada que la llei successòria aragonesa no permetia a les dones exercir la *potestas* reial. Per tant, dedicaré la meua atenció a la llei successòria aragonesa i a la successió femenina al tron aragonès, a partir de l'examen dels documents emesos en nom de Peronella, i dels documents emesos en nom del seu marit i el seu fill que porten el *signum* de la reina, per tal de ressaltar el rol polític que Peronella va exercir en el govern del regne d'Aragó.

La successió femenina al tron aragonès: un replantejament de la qüestió

La successió femenina al tron aragonès s'ha considerat principalment a partir del resultat del Compromís de Casp: la resolució de la crisi successòria que va sorgir després de la mort de Martí l'Humà sense hereu legítim el 1410. El dret de successió aragonès era bastant singular, reglat no per llei escrita sinó per testaments reials, en els quals el rei o governant dictava en la seva última voluntat qui el succeiria en el tron i qui podria ser cridat en el seu lloc en cas de premoriència. Aquesta designació havia de comptar amb l'aprovació dels nobles i s'havia d'ajustar al costum aragonès. Cada testament reial només regulava la successió del governant que l'emetia, i no totes les successions venidores. No obstant això, cada testament successiu establia i refermava el dret consuetudinari mitjançant, tant la introducció de noves normes, com l'afirmació de les que ja estaven establertes. D'aquesta manera, amb el temps, certs principis van quedar fixats (Mora, 1999). En identificar només candidats masculins —incloent-hi dos fills de princeses aragoneses, una de les quals encara vivia—¹ i en proclamar Ferran d'Antequera com a Ferran I, el resultat del Compromís de Casp va confirmar

* Aquest article es basa en el meu projecte de recerca *Female royal rulership in theory and practice: queens regnant, 1109-1328*, finançat per una beca Leverhulme Early Career Fellowship. Agraïixo a la Leverhulme Trust el seu suport.

1 Lluís d'Anjou, fill de Violant d'Aragó (m. 1442), filla de Joan el Caçador, i Ferran d'Antequera, fill d'Elionor d'Aragó (m. 1382), filla de Pere el Cerimoniós. Encara era viva Isabel d'Aragó (m. 1424), comtessa d'Urgell, filla de Pere el Cerimoniós, que es presentava com a candidata, però va ser descartada.

el principi imperant (però encara no provat) que les infantes aragoneses podien transmetre les pretensions dinàstiques als seus fills, però no podien reclamar el tron per dret propi o juntament amb el seu marit.

El context en què Peronella va succeir al tron aragonès al segle XII difereix en gran mesura del context del Compromís de Casp del segle XV. Al segle XII, Aragó era un regne jove i el dret successori aragonès estava encara en un estat de canvi relatiu. Aquests fets s'acostumen a obviar en les discussions sobre la successió femenina al tron aragonès, i sobretot en discussions sobre Peronella com a hereva i reina propietària. Més aviat, el dret successori aragonès es presenta com a estàtic, amb la incapacitat de les dones per exercir la *potestas* reial definitivament establerta en el regnat de Peronella. Aquesta interpretació ha estat modelada per l'important article d'Alfonso García-Gallo del 1966 «El derecho de sucesión del trono en la Corona de Aragon», que analitza les normes que regulaven la successió al tron en la Corona d'Aragó, qui era elegible per succeir al tron, i l'ordre de successió. El testament del fundador del regne, Ramir I (m. 1063), va establir les bases dels principis rectoris que feien elegible un pretendent: la sang reial i la legitimitat de naixement. Aquests principis es van establir ràpidament com a dret consuetudinari, com ho demostra el rebuig dels nobles aragonesos a acceptar el testament d'Alfons el Bataller i la posterior elecció de Ramir el Monjo com a rei —fill legítim d'un rei anterior. El testament de Ramir I també va assentar les bases de la successió femenina: si bé permetia la successió de la seva filla al tron, ella només el podia succeir si tots els seus germans morien abans que ella i cap d'ells tingués fills mascles; a més, estipulava que havia de ser el seu marit, i no ella, qui havia d'exercir la *potestas* reial i dirigir el regne.

En parlar de Peronella com a hereva i reina, García-Gallo assenyalava aquest precedent establert pel testament de Ramir I abans d'argumentar que «conforme al tenor literal del documento», la donació de Ramir el Monjo a Ramon Berenguer el 1137 representava l'elecció d'un marit per a la seva filla, a qui lliurava el regne i el poder reial directament. Així doncs,

segons García-Gallo, la condició jurídica de Ramon Berenguer com a governant a Aragó no es basava en la seva posició com a marit de Peronella, sinó en la donació que va rebre del pare d'ella. Pel que fa a la mateixa Peronella, si bé és cert que ostentava el títol de «reina de los Aragoneses», en realitat quedava «completamente desposeída del reino». García-Gallo continua argumentant que, tot i que el testament de Peronella emès el 1152 i la seva abdicació, el 1164, podrien suggerir que no va ser el cas que es quedés desposseïda, aquests documents són en realitat meres confirmacions d'un acte anterior, és a dir, de la donació del rei Ramir el Monjo al seu futur gendre.

Aquest estudi de García-Gallo ha dominat la historiografia posterior. Tot i que alguns estudis han argumentat que els documents que es conserven de la reina Peronella demostren que no va ser desposseïda completament del regne d'Aragó, cap ha qüestionat la interpretació de García-Gallo per la qual l'exclusió «total y absoluta» de les dones de la successió al tron es va establir en el regnat de Peronella (Brander, 2021; Hirel-Wouts, 2015; Mora, 1999; Stalls, 1993). Malgrat aquest domini historiogràfic, hi ha elements de l'estudi de García-Gallo que requereixen un examen més detallat i crític. En primer lloc, es tracta principalment d'un estudi de la teoria del dret successori aragonès que, segons admet el mateix autor, s'analitza de manera aïllada de «las circunstancias históricas o de las vicisitudes políticas de cualquier cuestión sucesoria del trono, en cuanto no guarden relación con las normas jurídicas que la regulan». Però cal recordar que el que es planteja en la teoria no sempre s'aplica a la pràctica —sobretot en el cas del govern femení, i més encara al segle XII, un segle en què set dones van reclamar hereditàriament els trons dels regnes de Lleó, Jerusalem, Anglaterra, Aragó i Sicília (Waag, 2022).² Atès que no es pot oferir un estudi exhaustiu del dret

2 En ordre cronològic, van ser: Urraca I (m. 1126) a Lleó; Melisenda (m. 1161) a Jerusalem; Matilde (m. 1167) a Anglaterra; Peronella a Aragó; Sibila (m. 1190) a Jerusalem; Isabel I (m. 1205) a Jerusalem, i Constança I (m. 1198) a Sicília.

successori sense haver investigat com s'aplicava aquest dret a la pràctica, la conclusió de García-Gallo que les dones estaven absolutament excloses de l'exercici del poder no es pot aplicar de manera acrítica en l'experiència de Peronella com a reina propietària al segle XII. Això no vol dir que l'estudi de García-Gallo no s'hagi de continuar utilitzant com a punt de partida per comprendre els pilars jurídics sobre els quals es fonamenta la successió femenina a Aragó. Però sí que vol dir que s'ha de reconèixer que la seva interpretació, pel que fa a la successió femenina, és fal·lible.

En segon lloc, García-Gallo subratlla la fluïdesa del dret successori aragonès —perquè es determinava per la successió testamentària i no per la llei escrita— alhora que afirma que l'exclusió de les dones va ser fixada per la mateixa Peronella el 1152. Aquest comentari sobre la confirmació de l'exclusió de les dones va seguir de l'afirmació de García-Gallo segons la qual el fill de Peronella, Alfons el Trobador, va incloure disposicions per a la successió de les seves filles en la seva pròpia successió, cosa que va permetre una vegada més que les dones poguessin ser successores en absència de descendència masculina. En realitat, no va ser fins a l'últim testament de Jaume I, emès gairebé un segle més tard, el 1272, que les dones no van tornar a ser-ne excloses explícitament, tot i que se'ls va permetre transmetre les pretensions dinàstiques als seus fills. Aquesta exclusió la varen continuar gairebé tots els successors de Jaume I. Tot i això, aquesta exclusió no es va posar a prova fins al segle XV, quan els pretendents al tron que es van considerar eren tots homes, malgrat que les filles de dos monarques anteriors continuaven vives: la infanta Isabel d'Aragó, comtessa d'Urgell i filla de Pere el Cerimoniós, i la infanta Violant d'Aragó, reina titular de Nàpols, comtessa de Provença, i filla de Joan el Caçador. De fet, arran del seu matrimoni amb Lluís II d'Anjou, Violant va ser obligada a renunciar públicament els seus drets a la Corona d'Aragó. El fet que se l'obligués a renunciar aquests drets i que se'n conservés la renúncia indica la preocupació contemporània que més tard pogués intentar

reclamar el tron, cosa que en si mateixa suggereix que l'exclusió de les dones es considerava més teòrica que definitiva.

Hi va haver una excepció a aquesta exclusió de les dones entre l'últim testament de Jaume I i el Compromís de Casp: el 1347, Pere el Cerimoniós va intentar que la seva filla primogènita Constança fos reconeguda com la seva hereva, per davant del seu germà Jaume, comte d'Urgell, i dels seus germanastres, els infants Ferran i Joan. Els nobles li van rebutjar aquesta designació. Però si bé el rebuig posa de manifest una actitud imperant envers el govern femení, la situació no era la mateixa que quan Peronella va succeir al tron més de dos segles abans. Principalment perquè Constança no era el darrer membre de la dinastia, ja que el Cerimoniós encara tenia germans vius. Per tant, la seva designació com a hereva anava en contra del costum establert, és a dir, que una filla podria succeir al tron, però només en absència de successors masculins. Però la situació el 1347 també era diferent de la del 1137, perquè el Cerimoniós es trobava enmig d'un conflicte cada vegada més antagònic amb els seus germans i amb els seus nobles aragonesos i valencians. El seu intent de designar hereva la seva filla per davant dels seus germans era un intent més d'imposar la seva voluntat reial, i el rebuig d'aquesta designació també s'ha d'entendre en el context polític més ampli del regnat del Cerimoniós.

A l'últim, retornant a l'estudi de García-Gallo, la desestimació per part d'aquest historiador dels testaments de la reina Peronella i de la seva renúncia com a meres confirmacions d'una donació anterior, és problemàtica, més encara tenint en compte que ell mateix apunta que, en l'últim testament de la Peronella, es refereix a l'Aragó com a *suum regnum*. En descartar aquests documents com a simples confirmacions, García-Gallo passa per alt el fet que l'acte mateix de corroborar la donació d'un governant anterior és un exercici del poder reial. A més, cap d'aquests tres documents pretén ratificar res, sinó que són explícits en detallar la voluntat de Peronella de resoldre la successió al tron. Aquesta voluntat de la reina

Peronella bé pot alinear-se amb la del seu pare o el seu marit, però això no vol dir que no sigui també la seva pròpia voluntat. Sens dubte, Peronella devia estar tan compromesa en la reeixida unió dinàstica del regne d'Aragó i el comtat de Barcelona en la persona i el regne del seu fill i hereu, com ho estava Ramon Berenguer. En desestimar en lloc d'examinar aquests documents, García-Gallo acaba passant per alt el fet que aquests mateixos documents podrien demostrar que la reina Peronella va exercir poder reial com a reina propietària d'Aragó.

La reina Peronella i l'exercici del poder reial: estudi documental

Dirigim la nostra atenció a aquests tres documents descartats. El primer és un testament emès l'any 1152, quan Peronella estava a punt de donar a llum el seu primer fill (apènd. 1). En aquest document, la reina Peronella declara que si neix un nen, l'ha de succeir al tron aragonès, però estipula que només n'ha d'heretar el regne a la mort de Ramon Berenguer. Si neix una nena, deixa el regne completament al marit, excloent-ne la filla, i estipula únicament que ell concerta a la filla un pacte matrimonial honorable. L'exclusió de la seva futura filla per part de Peronella s'assenyala sovint com la prova definitiva que a les dones reials aragoneses se'ls negava el dret a governar. Aquesta interpretació és problemàtica perquè sembla ignorar (deliberadament) el fet que, com ja hem observat, els reis d'Aragó immediatament posteriors a la reina Peronella van preveure la successió femenina en els seus testaments, inclòs el seu fill Alfons el Trobador, a qui van sobreviure tres fills i quatre filles. A més a més, nega la fluïdesa inherent al dret successori aragonès, fluïdesa que aquests mateixos historiadors subratllen en altres instants. Però el més important és que aquesta interpretació no aprecia que, en prendre aquesta decisió, Peronella resolva la seva pròpia successió de la mateixa manera que els seus predecessors havien resolt les seves, és a dir, de la manera que ella considerava més apropiada per a la generació següent (Mora, 1999). Paradoxalment, amb aquesta

interpretació es nega el valor inherent de sobirania en l'acte successori dictat per Peronella, i, alhora, a aquest mateix acte s'esgrimeix com a justificació de l'exclusió definitiva de les dones per a l'exercici del poder.

Dos anys després de la mort de Ramon Berenguer, Peronella va emetre el document en què fa la donació del regne d'Aragó al seu fill i hereu, Alfons (apènd. 2). Perquè ell mateix va ser reconegut com a rei immediatament després de la mort del seu pare, i perquè Peronella declara explícitament que confirma la successió del regne tal com es va establir al testament de Ramon Berenguer, l'atorgació de Peronella és sovint desestimada com una formalitat i com una prova més que ella no tenia dret al poder dins del regne. Una vegada més, no s'aprecia que, amb l'acte mateix d'atorgar, la reina Peronella exerceix poder i autoritat independent. Una lectura atenta del document i de les paraules escollides posa encara més en relleu que Peronella va mantenir la propietat i el poder del regne d'Aragó: no només «dona i aprova i concedeix» el regne d'Aragó, sinó que «dono a tu, el meu dit fill el rei Alfons, i tota la teva posteritat, ... [el regne d'Aragó] amb tota la seva integritat, sense que jo hi retingui cap veu ni cap altre poder». Aquesta renúncia de la seva veu i altres poders dona a entendre que fins aquell moment aquesta reina propietària d'Aragó sí que tenia veu i poder. El fet que amb aquest document confirmi la voluntat del seu marit no disminueix la importància de l'acte en si mateix; de fet, no només confirma aquesta voluntat, sinó que la reitera. Com ja hem observat, és lògic suposar que Peronella tenia la mateixa visió dinàstica que el seu marit. El fet que aquesta renúncia fos registrada i conservada indica que aquest acte es va considerar necessari.

La reina Peronella va reiterar la donació del regne al seu fill en l'últim document que es conserva en nom seu, el seu testament final, fet oralment en els dies abans de la seva mort (apènd. 3). Es tracta d'un document breu en què es limita a atorgar «al senyor Alfons, el seu fill, rei d'Aragó, tot el seu regne d'Aragó en la seva totalitat». Sembla que, malgrat que Alfons ja era rei des de feia una dècada, es va

considerar necessari confirmar l'atorgació de Peronella a la seva mort. Sobre això, és útil consultar els documents en què es pactava el matrimoni de Peronella amb Ramon Berenguer i on es detallava la transferència de poder de Ramir el Monjo al comte de Barcelona. Encara que no es conserva el testament del rei Monjo, hi ha una clàusula útil en el document emès l'11 d'agost del 1137: s'hi assenyala que, en cas que Peronella morís sense descendència, Ramon Berenguer dirigiria el regne lliurement i sense impediment «després de la mort de Ramir»³. Sembla que, malgrat les seves abdicacions, tant Ramir el Monjo com Peronella van conservar drets sobre el regne d'Aragó, als quals només van renunciar plenament en morir, per disposició successòria.

El *signum* de la reina Peronella

El corpus documental de la reina Peronella s'estén més enllà dels tres documents examinats. Hi ha un quart document emès en el seu nom: una donació a la catedral de Santa Maria de Tortosa, probablement emès en la seva condició de comtessa de Barcelona, més que de reina d'Aragó. Trobem també el seu *signum* en almenys deu documents emesos, tant en nom del marit com del fill.⁴ Encara que aquests documents no estiguin emesos al seu nom, la presència del seu *signum* certament reforça el reconeixement que Peronella tenia un paper polític per exercir com a reina propietària i que conservava cert grau de sobirania sobre el regne d'Aragó al llarg de la seva vida. Aquesta presència també posa en relleu que Peronella va participar políticament com a comtessa de Barcelona, una intervenció que generalment no se li atribueix.

Quatre dels documents emesos en nom de Ramon Berenguer que porten el *signum* de

Peronella tenen a veure amb la donació, alineació, o intercanvi de territoris o recursos aragonesos. La presència del *signum* de Peronella juntament amb el de Ramon Berenguer en aquests documents indica que es considerava igualment necessari, i que potser s'entenia com a complementari al de Ramon Berenguer, almenys pel que fa a l'alienació d'aquests territoris i recursos aragonesos. En dos d'aquests documents, la formulació del *signum* és en tercera persona. Al maig de 1152, Ramon Berenguer va donar el castell aragonès d'«Estericum», juntament amb les seves propietats, a l'abadia de Santa Maria de la Grassa (Occitània).⁵ El *signum* de Peronella apareix immediatament després del de Ramon Berenguer: «*signum* de la seva esposa, reina d'Aragó». Entre 1157-59, Ramon Berenguer va donar diversos establiments eclesiàstics aragonesos i catalans a l'abadia de Sant Ruf d'Avinyó.⁶ El document està validat, en primer lloc, pels *signa* dels principals eclesiàstics d'Aragó i de Catalunya; segueixen el *signum* de Ramon Berenguer, el de Peronella, que diu «*signum* de la senyora reina d'Aragó i comtessa de Barcelona», i finalment els *signa* d'onze nobles aragonesos i catalans. L'ús de la tercera persona en els dos *signa* de Peronella suggereix certa passivitat, i és possible que actués simplement com a testimoni. Però la presència del seu *signum* en els documents, juntament amb la seva col·locació immediatament després del de Ramon Berenguer, suggereix que va contribuir a la solemnitat i la validesa d'aquests actes.

Tanmateix, són els documents restants els que són molt més reveladors de la participació política de Peronella. El tercer, emès el 1151, és un acord entre Ramon Berenguer i els templers, en què Ramon Berenguer concedeix els castells aragonesos d'Ambell i Albrerite a canvi dels castells aragonesos de Borja i Magalló, castells llegats als templers per Pere d'Atarés en el seu testament.⁷ Al

3 ACA, Cancelleria, perg. Ramon Berenguer IV, carp. 5, núm. 86. Stefano M. Cingolani discuteix aquest document en el seu capítol.

4 Aquest estudi documental es basa en els documents de la reina Peronella ja editats. És possible que hagin sobreviscut més documents que encara no s'han localitzat.

5 BNF, coll. Doat, fol. 277.

6 AHCT I-135 (còpia coetània).

7 ACA, Cancelleria, perg. Ramon Berenguer IV, carp. 38, núm. 236 tripl.

signum de Ramon Berenguer es llegeix simplement «Ramon comte»; al de Peronella es llegeix «*Signum* Peronella, reina d'Aragó, que ho aprova i confirma». El quart document, emès el 1160, registra la donació de Ramon Berenguer a Pedro, bisbe de Saragossa, i als seus successors, del castell aragonès de Juslibol.⁸ Un cop més, al *signum* de Ramon Berenguer es llegeix «*Signum* Ramon comte», mentre que al de Peronella es llegeix «*Signum* Peronella, reina d'Aragó i comtessa de Barcelona, que ho concedeix, aprova i confirma». L'aprovació i la confirmació d'aquests actes per part de Peronella suggereix que la seva validació es considerava crucial.

Un cinquè i darrer document relatiu al regnant de Ramon Berenguer és la confirmació pública del seu testament sacramental a les corts d'Aragó a Osca l'octubre de 1162.⁹ Al document es van afegir un total de 43 *signa*, entre els quals el de Peronella. Però ella és l'única que, a més, valida el document amb la seva confirmació: al seu *signum* es llegeix «*Signum* Peronella, reina d'Aragó i comtessa de Barcelona, muller del dict comte, que [això] aprovo i confirmo i corroboro amb la meva pròpia mà». El fet que Peronella confirmés el testament, i el fet que ho fes a Osca, la tradicional seu del poder reial aragonès, deixa clares dues coses: en primer lloc, que aquesta confirmació s'aplicava específicament a la successió d'Alfons al tron aragonès (independentment de la seva successió al comtat de Barcelona); i en segon lloc, que Peronella, com a reina propietària d'Aragó, va tenir un paper crucial en la validació d'aquesta successió —les seves accions es van considerar necessàries per validar legalment la successió d'Alfons al tron aragonès, encara que fos Ramon Berenguer qui dictés la successió en el seu testament.

És important subratllar que, mentre tres dels quatre documents emesos per la mateixa Peronella es refereixen al regne d'Aragó, els

documents que tan sols porten el seu *signum* fan referència tant al regne d'Aragó com al comtat de Barcelona. Els cinc documents restants encara no examinats pertanyen a la segona categoria. Dit això, el primer és una donació de castells i heretats tant aragoneses com catalanes. Emès per Ramon Berenguer el 1157, és una donació a favor dels hospitalers, als quals també promet una desena part de les terres conquerides al regne musulmà de València.¹⁰ El *signum* de Peronella diu «*Signum* Peronella, reina d'Aragó i comtessa de Barcelona» i apareix un cop més immediatament després del de Ramon Berenguer. La seva presència és presumiblement perquè la donació incloïa propietats aragoneses i suggereix novament que afegia solemnitat i validesa a la donació.

Dos dels quatre documents restants van ser emesos en nom de Ramon Berenguer. Són una donació (1152)¹¹ i la confirmació d'una donació (1155)¹² del que sembla que eren terres que pertanyien al comte de Barcelona: és a dir, Moià i un lloc que el document anomena Dues Aquas o Villasalva, conegut més tard com Montblanc. La inclusió del *signum* de Peronella en aquests documents podria apuntar que aquestes terres formaven part de les seves arres com a comtessa de Barcelona. Si bé es tracta d'una especulació, ja que no es conserva cap document que indiqui si Ramon Berenguer va assignar terres, castells o viles concrets a Peronella amb motiu del seu casament, el fet que Moià i Montblanc fossin assignades posteriorment per Alfons a la seva esposa Sança de Castella com a arres després del seu matrimoni el 1174, és certament suggeridor.

Els últims dos documents on apareix el *signum* de Peronella van ser emesos en nom d'Alfons. En el primer, Alfons encarrega un trasllat a Pere Berenguer de Vilafranca —la mateixa persona a qui Ramon Berenguer va

8 ACA, Cancelleria, perg. Ramon Berenguer IV, carp. 40, núm. 342 (transferència del 1307).

9 ACA, perg. Alfons I-II, carp. 42, núm. 1 (còpia coetània).

10 Arxiu Municipal de Sant Mateu, Llibre I de Privilegis, f. 98r. (còpia simple de començaments del s. xv).

11 ACA, Cancelleria, perg. Ramon Berenguer IV, carp. 39, núm. 253 (transferència del 1178).

12 AHN (transferència del 20 de juliol del 1238).

fer la ja esmentada donació el 1155 del lloc anomenat Dues Aques o Villaselva, donació que portava també el *signum* de Peronella. És en aquest document d'Alfons que es canvia el nom del lloc de *Villasalva* a *Montblanc*.¹³ El *signum* de Peronella en aquest document probablement es deu a la presència d'aquest en la donació original de Ramon Berenguer. Però el fet que el document hagi estat emès al mes de febrer del 1163 i que no estigui directament relacionat amb Aragó, podria també suggerir que Peronella va estar involucrada en la regència d'Alfons, tal com afirmava el cronista Zurita. No obstant això, la seva absència en els documents importants atorgats en els mesos posteriors a la mort de Ramon Berenguer probablement indica que aquesta possible participació devia estar força limitada. El segon document és un enfranquiment de censos i usos, fet el 1168 per Alfons a favor del monestir de Valldaura, d'unes quantes cases situades a la cort comtal de Barcelona.¹⁴ En el document, immediatament després del *signum* d'Alfons, es llegeix «*Signum* <> reina d'Aragó, comtessa de Barcelona». Aquesta reina només pot ser Peronella, la primera i única comtessa de Barcelona que també va ser reina d'Aragó, fins a l'any 1174. La presència del seu *signum* es deu probablement al fet que el monestir (conegut més tard com a Santes Creus) estava sota la protecció de la família reial comtal, així doncs, sota la protecció de Peronella, del seu marit i del seu fill. Si bé la presència documental de Peronella quant al comtat de Barcelona és mínima, n'hi ha prou per suggerir un grau de participació o implicació política més elevat del que generalment se li concedeix.

Conclusió

A Osca, al gener de l'any 1194, Alfons el Trobador va emetre un document en el qual estableix, juntament amb el mestre dels templers, una permuta mitjançant la qual el monarca canviava el delme d'un hort i una vinya pel

delme dels obradors del mercat de Barcelona. Alfons especifica que aquest hort i aquesta vinya, localitzats a Osca, havien estat donats al monestir de Santes Creus (prèviament dit Valldaura) per la reina Peronella, la seva mare. Aquesta referència a un document presumiblement perdut indica que la producció documental de Peronella va ser més gran del que suggereix la supervivència actual.

La reina Peronella és un cas d'estudi ideal per destacar la necessitat d'incorporar perspectives de gènere en la investigació històrica i per subratllar la importància de no interpretar una absència de fonts primàries com una absència de poder. Peronella va exercir poder, encara que no ho fes de la mateixa manera que ho van fer les seves contemporànies, és a dir, les reines Urraca de Lleó, Melisenda de Jerusalem i Matilde d'Anglaterra. També queda clar que la seva participació política va ser limitada en gran mesura a la successió aragonesa i possiblement també a les seves arres. Però això no vol dir que pugui ser descartada. És molt més útil pensar en el govern del regne d'Aragó i del comtat de Barcelona durant la vida i els regnats de Peronella i Ramon Berenguer com una empresa familiar, en què la parella va treballar conjuntament per preservar la seva nova dinastia i assegurar que la seva família conservés el poder. Cada membre de la família tenia un paper per representar, tant Peronella com el seu pare, i com també el seu marit. Donar cabuda a Peronella en les estructures de poder aragoneses no disminueix la posició de Ramon Berenguer com a governant del regne d'Aragó.

Dels documents que es conserven de la reina Peronella i la seva presència documental se'n desprèn que no va estar absent en l'escena política, que va ser reconeguda com a sobirana del regne d'Aragó i que va exercir la *potestas* reial, encara que fos de manera limitada. Aquests límits no eren el resultat de les restriccions legals del dret aragonès respecte de la sobirania femenina: el fundador del regne, Ramir I, *potser* va establir un precedent perquè el marit de l'hereva exercís la *potestas* en nom seu, però el caràcter testamentari del dret successori aragonès significava que, al

13 AHN (transferència del 19 juliol del 1238).

14 BT, Cartulari de Santes Creus: Llibre Blanch, fol. 11.

segle XII, el lloc de les dones en aquest dret encara no estava definitivament fixat. Més aviat convé considerar quins altres factors van poder influir en el relativament limitat exercici del poder de Peronella, començant amb l'edat d'ella en el moment de la renúncia del pare i de les esposalles, la diferència d'edat de més de vint anys entre ella i el seu marit, i el fet que el seu pare optés per renunciar al poder reial, entre d'altres. ●

Bibliografia

- Baiges Jardí, I. J., Feliu, G., Salrach, J., Benito, P., Conde, R., Fariás, V., Galceran, P., Pons, M., Sadurní, N. i Torra Pérez, A. (Coord.). (2010). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. Fundació Noguera.
- Belenguer, E i Garín, F. V. (Coord.). (2006). *La Corona de Aragón, siglos XII-XVIII*. Generalitat Valenciana.
- Bisson, T. (1986). *The Medieval Crown of Aragon: A Short History*. Oxford University Press.
- Brander, L. (2021). *Ego domina – Herrschende Frauen im 11. und 12. Jahrhundert: Welfinnen und Königinnen Aragons zwischen Integration, Desintegration und dynastischer Identität*. Didymos-Verlag.
- Brander, L. (2013). «Sie wollten nicht, das er sich König nannte.» Der fremde Fürst und die Erbin des Landes im hohen Mittelalter: Ramon Berenguer IV. von Barcelona und Petronella von Aragón. Dins Michel Pauly (Coord.), *L'héritière, le prince étranger et le pays. Le mariage de Jean l'Aveugle et d'Elisabeth de Bohème dans une perspective comparative européenne*. Publications du CLUDEM.
- Brander, L. (2007). «Seine Mutter nämlich wusste, dass sie von der Tochter einen Erben hatte»: Weibliche Erbfolge bei den Welfen und im Königshaus von Aragón im 11. und 12. Jahrhundert. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 37, 40-70.
- Cingolani, S. (2007). *La memòria dels reis: les quatre grans cròniques i la historiografia catalana, des del segle X fins al XIV*. Base.
- Cingolani, S. (2006). «Seguir les vestigies dels antecessors». Llinatge, reialesa i historiografia a Catalunya des de Ramon Berenguer IV a Pere II (1131-1285). *Anuario de Estudios Medievales*, 36(1), 201-240.
- de Vajay, S. (1966). Ramire II le Moine, roi d'Aragon, et Agnès de Poitou dans l'histoire et dans la légende. Dins Pierre Gallais i Yves-François Riou (Coord.), *Mélanges offerts à René Crozet à l'occasion de son 70e anniversaire par ses amis, ses collègues, ses élèves et les membres du C.E.S.C.M. Société d'Études Médiévales*.
- Del Val Vales, P. (2023). Las arras de las reinas consortes castellanas y aragonesas en el siglo XIII: una aproximación a su estudio y composición. Dins Diana Pelaz Flores (Coord.), *Patrimonios regios femeninos de los reinos cristianos de la Península Ibérica (ss. XIII-XV)*. En preparació. Sílex.
- Ferrer Mallol, M. (Coord.). (2015). *Martí l'Humà. El darrer rei de la dinastia de Barcelona, 1396-1410: l'Interregne i el compromís de Casp*. Deputazione di Storia Patria per la Sardegna i Institut d'Estudis Catalans.
- García-Gallo, A. (1996). La sucesión del trono en la Corona de Aragón. *Anuario de Historia del Derecho Español*, 36, 5-188.
- Hirel-Wouts, S. (2015). Cuando abdica la reina... Reflexiones sobre el papel pacificador de Petronila, reina de Aragón y condesa de Barcelona (siglo XIII). *E-Spania: Revue électronique d'études hispaniques médiévales*, 20. <https://journals.openedition.org/e-spania/24344>
- Mora Cañada, A. (1999). La sucesión al trono en la Corona de Aragón. Dins Josep Daura Serrano (Coord.), *El territori i les seves institucions històriques. Actes de les Jornades d'estudi commemoratives del 650è aniversari de la incorporació definitiva del marge dret del riu Ebre a Catalunya: Ascó, 28, 29 i 30 de novembre de 1997*. Fundació Noguera.
- Pailhès, Claudine. (2000). *Recueil des chartes de l'abbaye de Lagrasse, t. II, 1117-1279*. Éditions du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques.
- Palomo, C. (2018). A propòsit de les teories de la creació de la Corona d'Aragó mitjançant el *casamiento en casa* i l'extinció del llinatge barceloní el 1137. *Revista de Dret Històric Català*, 17, 11-58.
- Papell Tardiu, J. (2005). *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*. Fundació Noguera.
- Puig Austell, P., Ruiz Gómez, V. i Soler Jiménez, J. (Coord.). (2001). *Diplomatari de Sant Pere i Santa Maria d'Ègara: Terrasa, 958-1207*. Fundació Noguera.
- Reilly, B. F. (1998). *The Kingdom of León-Castile Under King Alfonso VII, 1126-1157*. University of Pennsylvania Press.
- Sánchez Casabón, A. (1995). *Alfonso II Rey de Aragón, Conde de Barcelona y Marqués de Provenza: Docu-*

- mentos (1162-1196). Institución Fernando el Católico.
- Schramm, P, Bagué, E. i Cabestany Fort, J. (1980). *Els primers comtes-reis: Ramon Berenguer IV, Alfons el Cast, Pere el Catòlic*. Vicens-Vives.
- Segura Graño, C. (1989). Derechos sucesorios al trono de las mujeres en la Corona de Aragón. *Mayurqa: revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts*, 22(2), 591-600.
- Serrano Daura, J. (1998). La donación de Ramiro II de Aragón a Ramon Berenguer IV de Barcelona, de 1137, y la institución del «casamiento en casa». *Hidalguía: La Revista de Genealogía, Nobleza y Armas*, 270, 709-719.
- Sesma Muñoz, A. (2000). *La Corona de Aragón: una introducción crítica*. Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón.
- Stalls, W. (1993). Queenship and Royal Patrimony in Twelfth-Century Iberia: The Example of Petronila de Aragón. Dins Theresa M. Vann (Coord.), *Queens, Regents and Potentates*. Academia.
- Ubieto Arteta, A. (1987). *Historia de Aragón: creación y desarrollo de la corona de Aragón*. Anubar.
- Virgili, A. (1997). *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*. Fundació Noguera.
- Waag, A. (2022). Rulership, Authority, and Power in the Middle Ages: The Proprietary Queen as Head of Dynasty. Dins Stephen D. Church (Coord.), *Anglo-Norman Studies XLIV: Proceedings of the Battle conference 2021*. Boydell & Brewer.
- Zurita, J. (1984). *Índices de las gestas de los reyes de Aragón. Edición preparada por Ángel Canellas López*. Institución Fernando el Católico. ●

APÈNDIX

Testament de la reina Peronella (4 abril de 1152)

Ad cunctorum noticiam volumus pervenire quoniam ego Peronella, regina Aragonensis, iacens et in partu laborans apud Barchinonam, concedo, dono et firmiter laudo infanti meo qui est ex utero meo, Deo volente, processurus, totum regnum Aragonensem cum omnibus comitatibus et episcopatibus et abbatiis et cum omnibus eidem regno pertinentibus, sicut rex Adefonsus melius unquam tenuit et habuit, ea, videlicet, conditione, ut dominus et maritus meus Raimundus, comes Barchinonensis, habeat, teneat et possideat integritet et potenter sub imperio et dominatione sua totum predictum regnum cum omni sibi pertinente honore omni tempore vite sue.

Post obitum, vero, suum, remaneat totum supradictum regnum integritet filio meo iam dicto. Quod, si filius meus iam dictus obierit absque legitimo filio, totum supradictum regnum et honorem prephatum, sicut habuit et tenuit nobilissimus rex Adefonsus, concedo similiter et dono iam dicto viro meo Raimundo, comiti Barchinonensi, ad omnem suam voluntatem ex inde faciendum.

Si autem filia ex utero meo processerit, maritet eam honorifice iam dictus vir meus, comes iam dictus, cum honore et pecunia, sicut melius ei placuerit, et remaneat viro meo prenominate solide et libere totum supradictum regnum cum omnibus sibi pertinentibus ad omnem voluntatem suam perficiendam absque alicuius hominis vel femine blandimento.

Et dono pro anima mea II milia morabetinos; mille ad ecclesias Aragonis et mille ad ecclesias Barchinonensis comitatus, Gerundensis, Bisullunensis necnon et Ausonensis.

Et pono meos manumissores, videlicet, Guillelmum, Barchinonensem episcopum, et Berengarium, Gerundensem episcopum, ac Bernardum, Cesaraugustanum episcopum, necnon et Do-

donem, Oscensem episcopum, et Garciam Ortiz et Ferriz de Oscha et Guillelmum de Castellvell et Arnallum de Lertio, qui dividant et distribuunt supradictos morabetinos per ipsas ecclesias, sicut melius et utilius eius fuerit visum. Quos morabetinos prenominatos donet vir meus Raimundus, comes iam dictus, supradictis manumissoribus meis.

Facta carta II nonas aprilis anno Dominice incarnationis mclii.

Sig+num Peronelle, regine Aragonensis, que hoc donum feci, firmavi et hoc totum laudo atque confirino in vita et in morte, et testibus firmare mandavi.

Sig+num Guillelmi, Barchinonensis episcopi. + Sig+num Lup Enegons de Luna. Sig+num Guillelmi de Castellvell. Sig+num Bernardi de Bel log. Sig+num Petri Arnalli. Sig+num Bernardi Marcucii. Sig+num Petri, primicherii. Sig+num Rodberti, archidiaconi Pampilonensis. Sig+num abbatis Olive. Sig+num Calveti, prioris Tirasonensis.

Sig+num Poncii, scribe, qui hoc rogatus scripsit die et anno quo supra.

ACA, Cancelleria, perg. Ramon Berenguer IV, carp. 28, núm. 250.

Carta de donació del regne d'Aragó de la reina Peronella al seu fill Alfons (Barcelona, 18 juny de 1164)

Auctoritate legali decretum est ut res donate, si in presenti tradite sunt, nullo modo repetantur a donatore.

Quapropter, in Dei, eterni Regis, nomine, ego Petronilla, Dei gratia Aragonensis regina et Barchinonensis comitissa, uxor que fui venerabilis Raimundi Berengarii, comitis Barchinonensis et principis Aragonensis, libenti animo et promptissima voluntate, cum consilio et consensu et providencia Ugonis, Dei dignatione Terrachonensis archiepiscopi, et Petri, Cesaraugustani episcopi, ac Guillelmi, Barchinonensis episcopi, et comitis Palearensis atque Petri de Castel Azol et Deusaiuda et Petri Ortiz et Blascho Romeo et Exemeni de Artosella et Dodonis de Alchala atque Fortunii Maza et Guillelmi Raimundi, dapiferi, et Guillelmi de Castro vetulo et Arberti de Castro vetulo, aliorumque magnatum, tam Aragonensium quam Barchinonensium, dono et laudo et concedo tibi, dilecto filio meo Ildefonso, regi Aragonensi et comiti Barchinonensi, qui in testamento eiusdem viri mei vocaris Raimundus, et omni posteritati tue omne regnum Aragonis integriter, civitates quoque et castra, villas et ecclesias et monasteria, terras cultas et heremas, rochas, montes et fortitudines et aquas, potestates universas, milites et homines, dominationes et senioraticos, tam terrarum quam hominum, et cum omnibus terminis et possessionibus et pertinenciis que ad prephatum regnum Aragonis pertinet, et quocumque modo pertinere debet, et sicut unquam avus et proavus meus melius ipsum regnum Aragonis tenuerunt et habere debuerunt, cum introitibus et exitibus suis integriter, simul cum omnibus augmentationibus et acquisitionibus que, Deo auxiliante, ad prephatum regnum acquirere et habere potueris per omnia et in omnibus, tibi, predicto filio meo Ildefonso regi, omnique posteritati tue trado et solvo et dono, ut melius dici vel nominari poterit humano ore, cum omni sua integritate sine ulla voce et aliqua dominatione inibi a me ullo modo retenta.

Et, ut melius hec mee bone voluntatis donatio firma et stabilis in perpetuum habeatur et teneatur, confirmo propria manu mea et laudo et concedo ordinationem testamenti eiusdem viri mei et ultimam voluntatem suam, sicut idem vir meus, pater tuus, de omni predicto regno et de

ceteris statuit et ordinavit in suo testamento, de quo iudicium iureiurando obligatum et corroboratum est a magnatibus suis, ut ordinatio et ultima eius voluntas firma et stabilis nunc et in perpetuum firmiter persistat.

Si autem te mori contingent sine prole legitima, sequatur ordinatio testamenti eiusdem viri mei, patris tui, inter alios fratres tuos. Si quis contra hanc huius donationis scripturam ad infringendum venire temptaverit, nullo modo facere possit, sed supradicta omnia in duplo componat; et insuper hoc donum omni tempore sit stabile et firmum.

Actum est hoc in Barchinona xiiii kalendas iulii anno Dominice incarnationis MCLXIII.

Sig+num Petronille, Dei gratia regine Aragonensis et comitisse Barchinonensis, que hoc laudo et confirmo et testes firmare rogo.

Sig+num Guillelmi, Barchinonensis episcopi. Petrus, Dei gratia Cesaraugustanus episcopus. Sig+num Arnalli Mironis, comitis Palearensis. Sig+num Petri de Castel Azol. Sig+num Deusaiuda. Sig+num Petri Ortiz. Sig+num Blascho Romeo. Sig+num Exemeni de Artosella. Sig+num Dodonis de Alchala. Sig+num Fortunii Maza. Sig+num Guillelmi Raimundi, dapiferi. Sig+num Guillelmi de Castrovetulo. Sig+num Arberti de Castrovetulo. Sig+num Bernardi Marcucii. Sig+num Petri Arnalli.

Sig+num Petri de Corron, scriptoris, qui hoc scripsit, cum litteris suprapositis in linea xvi et xviii die et anno quo supra.

ACA, Cancellaria reial, Liber feudorum maior, ff. 10c-11a

Testament sacramental de la reina Peronella (Barcelona, 24 d'octubre de 1173)

Hec est sacramentalis conditio ac legalis publicatio ultime voluntatis nobilis regine Aragonensis, Petronille nomine, verbis tantummodo edite, cuius ordo infra VI menses coram sacerdote et iudice Mirone legaliter actus est. Nos, scilicet, magister Guillelmus et Raimundus Dalmacii, presbiteri, testes et iuratores sumus.

Testificamur, namque, iurando per Deum vivum et verum, in personis trinum et in deitate unum, super altare Sancti Felicis, martiris, quod est constructum in ecclesia beatorum martirum Iusti et Pastoris, infra menia urbis Barchinone, supra cuius sacrosanctum altare has condiciones manibus propriis iuramus quia vidimus et audivimus et presentes adfuimus, quando iam dicta testatrix egritudine detenta unde obiit, suis verbis ordinavit suam ultimam voluntatem de honore suo et de rebus suis. Concessit domino Ildefonso, filio suo, regi Aragonensi, omne suum regnum Aragonis integriter. Dimisit Barchinonensi sedi suum corpus ad sepeliendum, et mandavit familiam suam induere unumquemque secundum suum valorem.

Hoc totum ita ordinavit iam dicta testatrix III idus octobris anno XXXVII regni Ledoici, iunioris. Deinde, ingravescente languore, quo detinebatur, migravit ad Dominum eodem die et anno. Hanc, igitur, ipsius testatricis ultimam voluntatem nos prescripti testes, sicut vidimus et audivimus, in prescripto altari coram sacerdote et iudice Mirone et aliis testibus, clericis ac laicis, veram esse fideliter corroboramus et iurando confirmamus, hoc adiecto, ut omnia sua debita et malefacta de suis rebus solvantur. Late condiciones VIII kalendas novembris et anno prefixo.

Sig+num Raimundi, presbiteri. Nos huius rei testes et iuratores sumus. Sig+num Petri de Rivo-

pulli. Sig+num Guillelmi de Alfodio. Sig+num Raimundi, primicherii. Sig+num Petri Arberti Ponticii. Sig+num Burgetus. Sig+num Geralli de Fexa. Sig+num Mironis, iudicis. Nos qui huic sacramento presentes adfuimus. Sig+num Petri de Corron, iunioris, qui hoc scripsit die et anno quo supra.

ACA, Cancelleria, perg. Alfons I, núm. 137. ●

Ramon Berenguer IV, marquès de Tortosa i de Lleida

Josep Serrano Daura
Universitat Internacional de Catalunya

1 És de celebrar l'organització d'aquest simposi dedicat al comte Ramon Berenguer IV de Barcelona, un personatge de gran relleu en la història de Catalunya i que, al meu criteri, no ha merescut encara la suficient atenció historiogràfica. Destaquem, no obstant això, l'obra de Josep David Garrido, que també participa en aquesta trobada, una biografia sòlida i documentada; i esperem, que amb les aportacions que avui es faran, tot plegat serveixi com a punt de partida per conèixer millor el personatge en tota la seva dimensió humana, política, militar i jurídica.

Per la meva part, no sóc especialista en Ramon Berenguer IV; el conec arran dels meus treballs sobre la Catalunya Nova, en què és un personatge omnipresent, amb un especial protagonisme històric en tant que és el seu conqueridor i primer repoblador a mitjans del segle XII.

Però en aquest simposi, jo senzillament vull presentar unes reflexions breus sobre el personatge pel que fa a una qüestió molt particular: plantejo una hipòtesi del perquè Ramon Berenguer IV es titula marquès de Tortosa i de Lleida.

Òbviament ho faig a partir de fets històrics i fonts documentals, tot considerant les al·lusions que en fan altres autors, i apreciament la gran capacitat política i la considerable activitat diplomàtica i militar que Ramon Berenguer IV desplega des del comtat de Barcelona.

2 Dit això, la meua intervenció té dos eixos, o dit d'una altra manera, es refereix a dos processos polítics simultanis que se seguei-

xen al llarg del seu regnat i que al final acaben confluint.

Un és la formació del territori de Catalunya a partir de la conquesta de les ciutats i territoris de Tortosa i de Lleida. I l'altre, la configuració política del Principat, més enllà dels límits històrics del comtat de Barcelona, des de la Catalunya Vella fins a la Nova.

I a aquests dos fets, encara n'hi hem d'afegir un altre prou rellevant: la unió dinàstica que el nostre comte consuma amb Aragó i el seu matrimoni amb Peronella, filla del rei Ramir II, el 1137.

3 En un document de 30 de gener de 1130, Ramon Berenguer III concedeix a Ponç Hug I d'Empúries una sèrie de castells i dominis; i aquest, a canvi, ret homenatge al comte barceloní per tots els honors que diu que ell té i que tindrà en un ampli territori que curiosament descriu: fins a Pavia (a la Segarra), a Estopanyà (a la Ribagorça), i els termes de Fraga, Lleida i Tortosa.¹

Veiem, doncs, com aquest document posa de manifest quin és l'objectiu territorial últim de conquesta del comte de Barcelona: fins a la conca del riu Ebre, al seu curs baix, i els seus afluents, els rius Cinca i Segre.

El problema és que tot aquest territori, al sector occidental del que avui és Catalunya, integrat primer en el regne sarraí de Saragossa, i, després de la seva caiguda, en l'òrbita del de València, també és cobejat pel regne

¹ *Els pergamins de l'Arxiu Comtal*, d'I. Baiges, G. Feliu i J. M. Salrach (dir.), vol. 3, doc. núm. 628, pp. 1046-1048, i *Ramon Berenguer IV*, J. D. Garrido, p. 24.

d'Aragó.² De fet, l'aragonès Alfons I el Bataller s'hi acosta després de conquerir Saragossa, amb la seva expansió cap al sud i l'est: ocupa el marge dret de l'Ebre des de Mequinensa fins a pràcticament Tortosa.³

És 1132, i el d'Aragó arriba a Godall, gairebé a les portes de la capital de l'Ebre, i al Maestrat amb Morella i fins al mar. S'aconsegueix així, encara que per poc temps, la desitjada sortida aragonesa al mar pel marge dret del riu Ebre.⁴

Però la mort del monarca poc després, al setge de Fraga de 1134, frustra els seus objectius; el domini aragonès no es consolida i tot torna a mans dels sarraïns.⁵

4 D'altra banda, i això no obstant, aquesta mort prematura, almenys, ens condueix a la unió dinàstica d'Aragó i de Barcelona (fracassat l'intent anterior d'unió amb Castella).⁶ Així és en virtut dels pactes que el nostre comte signa amb Ramir II el dia 11 d'agost de 1137.⁷

A partir d'aquest moment Ramon Berenguer IV passa a regir Aragó com a príncep o *dominator*, els títols que fa servir, respectant que Ramir II mantingui la dignitat reial, encara que sigui merament nominal.⁸ En això també hi deu contribuir el fet que el comte contreu matrimoni amb la filla del rei, que així esdevé el seu sogre.

Val a dir que Ramon Berenguer IV manté sempre en primer lloc la dignitat comtal i després la de príncep d'Aragó. Així es fa constar

en els seus documents; mentre que la seva esposa Peronella, en canvi, signa com «*aragonensium regine et comitisse barchinonensis*».⁹

5 Respecte d'Aragó, veiem com el nostre comte coneix i de fet segueix en alguns aspectes les polítiques del seu predecessor Alfons el Bataller. Potser es tractaren personalment fins i tot, millor o pitjor.

Ramon Berenguer IV assumeix el regne d'Aragó reivindicant els seus drets sobre Saragossa davant del rei de Castella,¹⁰ i segueix la conquesta cap al sud amb la dominació d'Alcanyís, a Terol, al límit sud de Catalunya. Allí concedeix carta de població el 1157.¹¹

I pel que fa a Catalunya, el comte es veu, efectivament, més lliure per continuar la conquesta dels rius Segre i Ebre, com a comte de Barcelona, sense conflicte, almenys aparent, amb el que ja és el seu nou domini, és a dir, Aragó. Així és com Ramon Berenguer IV, amb l'ajut de la noblesa, els ordes militars del Temple i de l'Hospital, la República de Gènova i altres suports, llança la campanya per conquerir Tortosa, després Lleida, amb Fraga i Mequinensa, i finalment les actuals comarques de la Terra Alta, Ribera d'Ebre i Priorat als dos marges del riu Ebre amb fortaleses com Miravet i Siurana, entre altres.¹²

Tortosa és conquerida a finals de 1148 (segurament abans del 22 de desembre),¹³ i ja aleshores rep una primera carta de població cristiana, amb donació franca als nous pobla-

2 Vegeu l'obra de J. D. Garrido (2014, p. 71).

3 Vegeu el capítol «De Sancho III el Mayor a Alfonso I el Batallador» de l'obra de J. Serrano, pp. 589-590; i les pàgines 59 i 60 de *Ramon Berenguer IV*, de J. D. Garrido.

4 «De Sancho III el Mayor a Alfonso I el Batallador», pp. 569-595, de l'obra de J. Serrano.

5 «De Sancho III el Mayor a Alfonso I el Batallador», pp. 592-593, de l'obra de J. Serrano.

6 *A Ramon Berenguer IV*, de J. D. Garrido, pp. 79-80.

7 Vegeu l'obra *Ramon Berenguer IV*, pp. 81-82 i 95-113, i el capítol «El derecho de sucesión del trono», p. 5-187, d'A. García Gargallo.

8 *Ramon Berenguer IV*, de J. D. Garrido, pp. 112-113 i 128.

9 *Ramon Berenguer IV*, de J. D. Garrido, p. 245.

10 Alfons el Bataller posseïa Saragossa com a feudatari del rei de Castella, i Ramon Berenguer IV pacta amb Sanç III de Castella reduir el vincle per aquella ciutat al deure del comte de prestar homenatge al monarca castellà i els seus successors com a súbdits, sense necessitat de fer cap prestació (*Ramon Berenguer IV*, de J. D. Garrido, pp. 259-260).

11 «Notas sobre algunas cartas pueblas», de J. M. Font, pp. 724 i s.

12 *Ramon Berenguer IV*, de J. D. Garrido, pp. 217-234.

13 En aquesta data, des de Tortosa, el comte concedeix carta a Esplugu Calva (*Cartas de población*, vol. I/1, doc. 67, pp. 109-110).

dors cristians de la vila i el seu terme, amb exempció de tot usatge i càrrega, assegurant-los la deguda administració de justícia amb la participació dels prohoms de la ciutat. I en el mateix document, Ramon Berenguer IV es titula comte de Barcelona, príncep d'Aragó i per primera vegada «*marchio Tortose*». ¹⁴

El comtat de Barcelona ja havia conquerit anys abans el Camp de Tarragona i dominava la costa fins al port de Salou. Però de fet no comença a repoblar-lo fins que es domina la conca de l'Ebre. ¹⁵

Un cop ocupades les dues ciutats i les terres del Segre i de l'Ebre, fent un parèntesi, Ramon Berenguer IV adopta aquí la política desplegada per Alfons el Bataller a Navarra i Aragó, en tant que permet que la població sarraïna s'hi quedi a viure (si vol), concedint-li cartes de franquesa. El monarca aragonès les havia atorgat a Tudela i Saragossa, i ara el comte fa el mateix a Tortosa i a la ribera de l'Ebre i forma una veritable família jurídica. ¹⁶

I a més, conquerint Fraga i Mequinensa, Ramon Berenguer IV compleix també les expectatives territorials que el 1130 el seu pare aspirava a conquerir des del comtat de Barcelona. ¹⁷

6 D'altra banda, no hi ha dubte que Lleida i Tortosa s'incorporen a la sobirania del comte de Barcelona. Però no queda clar a qui s'atribueix el marge dret del riu Ebre, en el seu curs més baix, entre Lleida i Tortosa, amb uns castells com els d'Orta i de Batea, que són repoblats segons els furs d'Aragó. ¹⁸

De fet, Ramon Berenguer IV no es manifesta respecte de la frontera amb Aragó per aquesta zona (o almenys no n'hi ha constància); i al final, per la seva posició estratègica, el comte ho acaba cedint tot a nous i diversos senyors: principalment l'orde del Temple, i en menor grau a senyors vinculats al comtat barceloní com Guillem Ramon de Montcada, Guillem de Castellvell i el genovès Bonifaci de Volta. ¹⁹

Malgrat aquesta inconcreció i de la mà dels nous senyors, aquestes terres són repoblades amb individus vinguts sobretot de la Catalunya Vella i també d'altres territoris, per compte dels seus nous senyors laics i eclesiàstics. ²⁰ I ho fan amb el dret català, en definitiva, el propi de la majoria dels nouvinguts. ²¹

Però la frontera per aquest sector de l'Ebre, com dèiem, no es defineix; i no es fa fins a mitjans del segle XIV (actes de 1347 i 1359), precisament arran la insistència i la reivindicació aragoneses. No obstant això, finalment, s'hi declara i proclama la seva catalanitat, i els límits amb Aragó es fixen en els rius Algars i Matarranya fins a la seva desembocadura al riu Ebre, tal com és avui. ²²

Frontera política i jurídica perquè els habitants de la zona ja es regien per dret català: el de Barcelona en un principi, i els nous sorgits a Lleida i Tortosa. ²³

14 En un document de 24 de setembre de 1148, signat prop de la ciutat de l'Ebre, encara no es titula marquès de Tortosa (vegeu *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya*, doc. 53, pp. 318-319, de M. T. Ferrer *et al.*). D'altra banda, aquesta carta serà confirmada i ampliada el 1149. Aquesta informació es recull a *Cartas de población*, I/1, doc. 68 i 75, pp. 110-111 i 121-126, de J. M. Font.

15 El 3 de setembre de 1149 es concedeixen dues cartes de franqueses als habitants de Tarragona per part dels seus cosenyors, el príncep Robert i l'arquebisbe Bernat de Tort (*Cartas de población*, I/1, doc. 73 i 74, pp. 118-121, de J. M. Font). Vegeu «Entorn de la restauració cristiana de Tarragona», de J. M. Font, pp. 95-97 i 108-110.

16 «La Carta de seguretat dels sarraïns de Tortosa», de J. Serrano, pp. 105-149; vegeu també el volum 1 de *Senyoriu i municipi*, pp. 300-307; i de J. M. Font, «La comarca de Tortosa», pp. 87-90.

17 *Historia de Cataluña*, de V. Balaguer, vol. 1, p. 734.

18 *Senyoriu i municipi*, de J. Serrano, vol. 1, pp. 100-106, i «La comarca de Tortosa», de J. M. Font, p. 79.

19 *Senyoriu i municipi*, de J. Serrano, vol. 1, pp. 35-90.

20 «La comarca de Tortosa», en l'obra de J. M. Font, pp. 78-79.

21 *Senyoriu i municipi*, de J. Serrano, vol. 1, pp. 162-229.

22 Vegeu *El conflicte catalanoaragonès pel territori*, de J. Serrano, concretament els doc. 41 i 46, pp. 150-154 i 158-159.

23 *El conflicte catalanoaragonès pel territori*, de J. Serrano, pp. 81-94.

7 Tornant al segle XII, ja en el regnat d'Alfons I el Cast, fill i successor de Ramon Berenguer IV, malgrat continuar en aquell moment la indefinició fronterera que deia (com altres inconcrecions al llarg de les actuals comarques de Lleida²⁴), en l'Assemblea de Pau i Treva de Fondarella, de 1173, es diu que les seves resolucions —es diu així— són aplicables i tenen eficàcia en el territori comprès entre o des de Salses, al Rosselló, fins a Lleida i Tortosa i els seus territoris.²⁵

És una delimitació molt àmplia, poc precisa i sense més informació, però ja es comença a dibuixar el territori del nou regne que Ramon Berenguer IV de fet projecta.

De manera semblant, també s'insinua (o ho sembla), que l'Ebre és aleshores la frontera entre Aragó i Catalunya, al bell mig d'un territori que segueix unes vicissituds històriques diferents de Lleida i Tortosa. I això malgrat que aquesta darrera ciutat, tota ella i el seu territori, amb l'actual Montsià, ocupen els dos marges del riu Ebre de la part catalana.

Simultàniament, en canvi, Fraga i Mequinensa acaben a la part d'Aragó.²⁶

8 D'altra banda, en els actes poblacionals de Tortosa i de Lleida, de 1148 (ampliat el 1149) i 1150, respectivament, Ramon Berenguer IV es titula sempre més marquès de Tortosa i de Lleida.²⁷ De fet, l'ús genèric del títol de marquès és habitual pels comtes de

Barcelona predecessors seus, en tant que senyors de frontera amb al-Àndalus.²⁸

Precisament el 1137, quan Ramir II fa donació a Ramon Berenguer IV del seu regne i la seva filla en matrimoni, s'hi refereix com a comte de Barcelona i marquès (tot i que encara no ha conquerit ni Tortosa ni Lleida). Una menció de marquès sense titulació específica,²⁹ la mateixa que el comte mateix s'atribueix, per exemple, en actes de població des de 1143.³⁰

Cert és, no obstant això, que no és l'únic que ho fa en aquella època. Per exemple, Ermengol VI d'Urgell, en actes entre 1139 i 1142 també es titula comte d'Urgell i marquès, tot i ser a més feudatari del comte de Barcelona.³¹

Per la seva part, però, Ramon Berenguer IV, des de la conquesta de Tortosa i després de la de Lleida, s'identifica com a marquès de les dues ciutats (i en alguna ocasió com a duc, que entenc és equivalent), i òbviament dels seus territoris, excloses les terres de les actuals comarques de la Terra Alta i la Ribera

24 Per exemple: el 1300, Jaume II defineix la Ribagorça, amb Sobrarbe i la Llitera com a aragoneses, i les separa del Pallars, que considera català, divisó que es revisa el 1322 (vegeu l'obra de F. Sabaté *Percepció i identificació*, pp. 48-49). Fraga i Mequinensa també passen a l'Aragó entre els s. XIII i XIV, i la Vall d'Aran, ja al s. XIII, tornada a l'obediència de la Corona d'Aragó, s'incorpora a Catalunya (*El territori de la Catalunya medieval*, de F. Sabaté, pp. 295-308).

25 *Les Constitucions de Pau i Treva*, de G. Gonzalvo, doc. 15, pp. 74-82.

26 Nota 24.

27 *Cartas de población*, de J. M. Font: vol. I/1, doc. 75 i 79, pp. 121-126 i 129-132.

28 Podem veure-ho en diferents documents publicats per J. M. Font: *Cartas de población*, vol. I/1: Wifred el Pilós el 880 (doc. 4, pp. 8-9); Borrell, el 960 (doc. núm. 6, p. 10-11); Berenguer Ramon I, el 1025 (doc. 15, p. 28-30); o Ramon Berenguer I, el 1057 (doc. 26, pp. 49-50). Ramon Berenguer III, pare del nostre protagonista, en l'acte de donació de Tarragona i el seu terme al bisbe Oleguer de Barcelona, el 23 de gener de 1118, es titula: «*Raimundus, Dei gratia Barchinonensis et Hispaniarum marchio*» (*Cartas de población*, de J. M. Font, vol. I/1, doc. 49, p. 83).

29 *Vegeu Ramon Berenguer IV*, de J. D. Garrido, pp. 98-99.

30 *Cartas de población*, de J. M. Font, vol. I/1 doc. 61, pp. 99-100.

31 Segons els pactes de 25 de maig de 1148 per a la conquesta de Lleida. Podeu consultar l'obra de J. D. Garrido, *Ramon Berenguer IV*, p. 230; de J. M. Font, «La reconquesta de Lleida», p. 57, i *Cartas de población*, vol. I/1, doc. 56 i 60, pp. 93-94 i 98-99. Com ho feien els seus avantpassats segons altres cartes de població: de 1036 (doc. 18, pp. 34-35); de 1068 (doc. 32, pp. 57-58), i de 1080 (doc. 36, pp. 62-63).

d'Ebre al marge dret d'aquest riu. Uns títols que, d'altra banda, malgrat tot, no tenen, certament, un significat polític ni administratiu.³²

I els manté, podem dir que, quasi sempre més, diferenciats dels de comte de Barcelona i de príncep d'Aragó, com «*atque Ilerde et Tortose marchio*» (i encara alguna vegada afegeix el de «*victor Hispaniae*»³³).

Ho comprovem amb nombrosa documentació, com ara cartes de població i altres actes, pràcticament fins al final del seu regnat. Encara quan fa donació de Cambrils el 1152 a Ponç de Regomir, als anteriors marquesats afegeix el de Tarragona; i des del mateix any, els alterna tots tres amb el de Provença.³⁴

El comte utilitza tots aquests títols, mentre que el seu fill Alfons, en canvi, ho redueix tot a rei d'Aragó i comte de Barcelona (sense oblidar que també és marquès de Provença), no distingint Tortosa ni Lleida. Entenc que és així perquè Alfons ja considera una realitat aquesta nova unitat política que acabem dient Catalunya i que, des del Rosselló i la Cerdanya, arriba fins a aquelles ciutats i els seus termes.

9 Tornant a Ramon Berenguer IV (deixant de banda el marquesat de Provença, que té una entitat política i jurídica pròpies³⁵), en els altres casos de Tortosa i Lleida, és cert que es podria dir que la seva referència al·ludeix pròpiament a la condició de frontera dels dos territoris al límit amb terres sarraïnes, igual com feien els predecessors del comte, o el

seu contemporani, el comte d'Urgell abans esmentat i feudatari seu per Lleida.

Però justament Lleida en aquell moment ja no és frontera amb els sarraïns; Tortosa sí, per València, però Lleida ho és amb el regne cristià d'Aragó.

10 Per la nostra part, en canvi, no dubtem que realment darrere d'aquesta distinció, com dèiem de Tortosa i de Lleida, radica la voluntat del comte de donar a aquestes ciutats una fisonomia política i jurídica pròpies i de forma separada respecte de la capital, Barcelona, on els seus habitants ja gaudeixen d'un règim de llibertats públiques i civils com el que ara es concedeix a les nostres ciutats.³⁶

En tots dos casos, les seves cartes de població, a més de concedir absoluta llibertat i franquesa personal i patrimonial, també atorguen als seus pobladors la plena propietat dels seus béns, l'exempció de tota càrrega i un estatut jurídic que consagra la justícia pública (la del príncep, pròpia i nova), a més de recollir altres preceptes que diríem de dret privat i penal.³⁷ El resultat d'això és la formació ràpida d'unes ciutats amb una burgesia lliure i rica,³⁸ amb una organització municipal primerenca, i amb un dret consuetudinari propi desplegat ràpidament que cristal·litza en llibres de Costums, amb normes de tots els àmbits del dret.³⁹

Territoris conquerits i poblats, a més, amb segles de diferència respecte de la que es coneixerà com a Catalunya Vella, amb uns processos de conquesta i de repoblament ben diferenciats; en un moment que apareixen noves institucions, diferents de les que regien a la Marca Hispànica en els primers segles de la conquesta, on també s'introduïa el règim feudal.⁴⁰

32 «La comarca de Tortosa», de J. M. Font, p. 76.

33 *Ramon Berenguer IV*, de J. D. Garrido, p. 230.

34 *Cartas de población*, de J. M. Font, vol. I/1, doc. núm. 91, pp. 143-144.

35 Un marquesat que regeix succeint el seu germà Berenguer Ramon mentre dura la minoria d'edat del seu nebot, Ramon Berenguer III; quan el comte el casa amb una filla de l'emperador Frederic I, aleshores li retorna el marquesat el 1162 (*Traducción al castellano*, de P. N. Vives, pp. 34-35). Precisament al febrer de 1146 (o 1147) els barons de Provença juren fidelitat a Ramon Berenguer IV (*Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya*, doc. 49, pp. 307-308).

36 J. M. Font ho recull a «La reconquesta de Lleida», pp. 56-61.

37 *Cartas de población*, vol. I/2, pp. 771-772, i «La reconquesta de Lleida», de J. M. Font, pp. 61-62.

38 «La reconquesta de Lleida», de J. M. Font, pp. 56-57.

39 *Cartas de población*, de J. M. Font, vol. I/2, pp. 774-775 i 807-810. També «La reconquesta de Lleida», de J. M. Font, pp. 59-60.

40 J. M. Font ho recull a «La comarca de Tortosa», p. 75.

Efectivament, Tortosa i Lleida passen a la sobirania del comte de Barcelona des del primer moment, concebudes com a noves zones de frontera amb València i Aragó, i obrint noves expectatives de conquesta cap a València.⁴¹ Però superen amb escreix els antics límits de la Marca Hispànica i del vell comtat barceloní. I tot i que se cedeixen a diversos senyors que han ajudat el comte en la conquesta, segueixen sota la seva sobirania personal (encara que sigui formal).⁴²

11 Crec que amb la conquesta, en aquell moment, Ramon Berenguer IV, tot i pertànyer a la seva sobirania, no persegueix ni pretén incorporar aquests nous dominis a l'antic comtat de Barcelona en el sentit territorial de l'expressió, estrictament considerat, sinó que projecta ja la creació d'una nova entitat política supracomtal, i qui sap si un nou regne com el que ja és seu d'Aragó.

Podríem fer nostres, en aquest sentit, les paraules de Font, per qui amb la conquesta de Tortosa i de Lleida, Ramon Berenguer IV «venia a modelar la unidad catalana».⁴³ Una entitat certament en construcció, no definida completament, més encara veient les inconcrecions frontereres que existeixen, però en curs de definició.

Ramon Berenguer IV, efectivament, conquereix els nous territoris occidentals fixant territorialment, en definitiva, una nova entitat política que amb el temps, de fet ben aviat, es coneixerà com a Catalunya (finalment Principat de Catalunya).⁴⁴

I per això ell manté fins a la mort els seus títols de marquès de Tortosa i de Lleida, actitud que en un personatge de la seva categoria no es pot deure a simple casualitat ni caprici.

Fixem-nos que estem davant d'un procés polític territorial a casa nostra arran de la conquesta contra els sarraïns diferent del que segueixen Navarra i Aragó. En aquests dos casos, els dos països s'expandeixen i creixen territorialment sense canvis institucionals, a mesura que avança l'ocupació militar dels seus territoris. I a Aragó precisament això passa amb el mateix Ramon Berenguer IV.

A Navarra i a Aragó continuen sent les mateixes monarquies, mentre a casa nostra se'n configura una de nova, bé que construïda entorn del comtat de Barcelona i que comença a estructurar-se en el regnat d'Alfons I.

Precisament, i crec que és un element que cal tenir en compte, els *Usatges de Barcelona* no s'admeten de forma plena als nous territoris. A Tortosa sols se n'assumeixen 14 d'un total de 171; i a Lleida simplement s'accepten com a subsidiaris del dret propi.⁴⁵

Aquesta és una situació que ens recorda la dels comtats de Rosselló i Cerdanya, a l'altre extrem del país, on tampoc regeixen en absolut. I els dos territoris de fet formen dues entitats diferenciades respecte del de Barcelona.⁴⁶

12 És Alfons I, el fill del nostre personatge, qui comença a donar forma, podríem dir, al nou regne comprès, com declara el 1173, entre Salses, Lleida i Tortosa, més enllà dels

41 «La comarca de Tortosa», de J. M. Font, p. 76.

42 Especialment els ordes del Temple i de l'Hospital, a més de les cases de Montcada i de Castellvell, i altres cavallers entre els quals es troben genovesos i pisans («La comarca de Tortosa», de J. M. Font, pp. 76-77).

43 «La comarca de Tortosa», p. 81.

44 «La conquista de Lleida, junto con las de Tarragona y Tortosa [...], representan la terminación de la empresa reconquistadora de las tierras catalanas y la unión geográfica con las aragonesas, formando con ello un bloque territorial compacto, sustentáculo de un Estado fuerte y que, con el Ebre libre ya hasta el

mar, ofrecía la perspectiva de su ensanche hacia las zonas de Teruel y Valencia, y hacia posible ulterior expansión catalano-aragonesa por los caminos del Mediterráneo» («La reconquista de Lleida», de J. M. Font, p. 55).

45 Per Tortosa, vegeu *Código*, de R. Foguet, p. 503-505. Pel que fa a Lleida, és el cap. 169 dels seus *Costums (Història)*, de J. Serrano, p. 102).

46 Cedit al rei Jaume I pel darrer comte Nunyo Sanç, segons testament del desembre de 1241 («Le testament de Nunó Sanç», de R. Treton i R. Vinas, p. s/n.).

límits o fronteres dels antics comtats de la Marca Hispànica, fins i tot del de Barcelona; però sense incloure, sembla, ni Fraga ni Mequinensa.

Un territori que, no obstant això, d'altra banda, encara no té un nom oficial. Cert és que ja es parla de «*Catalania*» i dels «*christicolos catalanensis*», en referència, de fet, als dominis i habitants de Barcelona i del seu comtat.⁴⁷ I que també es fa referència al Principat en els *Usatges* en tant que consideren el comte de Barcelona com a príncep per la seva dignitat comtal.

Però no és fins al 1198, en el regnat de Pere I, en ocasió d'una altra Assemblea de Pau i Treva, quan ja es parla de Catalunya com a expressió d'aquell territori ampli que ara també anava des de Salses fins a Lleida: es refereix a «*totam Cathaloniam videlicet a Salsis usque ad Ilerdam*».⁴⁸

Cert és que aquí, com veiem, es van oblidar de Tortosa, però no dubto que hi va ser inclosa. ●

Bibliografia

- Baiges, I. J., Feliu, G. i Salrach, J. M. (Dir.). (2010). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona* (Vol. 3). Fundació Noguera.
- Balaguer, V. (1883). *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón* (Vol. 1). Librería de Salvador Manero.
- Busqueta Riu J. i González, E. (1997). *Els Costums de Lleida*. Lleida.
- Ferrer Mallol, M. T. et al. (2009). *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana* (Vol. 1.1). Institut d'Estudis Catalans.
- Fita Colomé, F. (1902). El Principado de Cataluña. Razón de este nombre. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 40, 261-269.
- Foguet, R. (1912). *Código de las Costumbres de Tortosa*. Imprenta Querol.
- Font Rius, J. M. (1969). *Cartas de población y franquicia de Cataluña* (Vol. I/1 i I/2). CSIC.
- Font Rius, J. M. (1971). Notas sobre algunas cartas pueblas de la región oriental aragonesa. *Anuario de Historia del Derecho Español*, 41, 699-766.
- Font Rius, J. M. (1985). La reconquista de Lleida y su proyección en el orden jurídico. Dins *Estudis sobre els drets i les institucions locals en la Catalunya medieval* (pp. 55-74). Edicions de la Universitat de Barcelona.
- Font Rius, J. M. (1985). La comarca de Tortosa a raíz de la reconquista cristiana (1148). Dins *Estudis sobre els drets i les institucions locals en la Catalunya medieval* (pp. 75-92). Edicions de la Universitat de Barcelona.
- Font Rius, J. M. (1985). Entorn de la restauració cristiana de Tarragona. Esquema de la seva ordenació jurídica inicial. Dins *Estudis sobre els drets i les institucions locals en la Catalunya medieval* (pp. 93-112). Edicions de la Universitat de Barcelona.
- García-Gallo, A. (1966). El derecho de sucesión del trono en la Corona de Aragón. *Anuario de Historia del Derecho Español*, 36, 5-187. Ministerio de Justicia.
- Garrido Valls, J. D. (2014). *Ramon Berenguer IV*. Rafael Dalmau, Editor.
- Gonzalvo Bou, G. (Ed.) (1994). *Les Constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII)*. Departament de Justícia.
- Sabaté Curull, F. (1997). *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*. Fundació Salvador Vives i Casajuana.

47 Una crònica pisana proclama Ramon Berenguer III «*catalanicus heros*», «*rector catalanicus*» i «*dux catalanensis*» (*Ramon Berenguer IV*, de J. D. Garrido, pp. 20 i 49). És a *Liber maiolichinus de gestis pisanorum illustribus*, d'Enrique Pisano, editat per Societat Arqueològica Lul·liana el 1991, concretament en els versos 766, 1735, 1949, 2110, 2390, 2580, 2864, 3073 i 3272 (relat en vers de la campanya de conquesta de Mallorca duta a terme per aquest comte amb aquesta ciutat italiana).

48 «El Principado de Cataluña», de F. Fita, pp. 261-269.

- Sabaté Curull, F. (2016). *Percepció i identificació dels catalans a l'edat mitjana*. Institut d'Estudis Catalans.
- Serrano Daura, J. (1997). *El conflicte catalanoaragonès pel territori de la Ribera d'Ebre i de la Terra Alta, en els segles XIII i XIV*. Ajuntament d'Ascó.
- Serrano Daura, J. (2000). La Carta de seguretat dels sarraïns de Tortosa, de 1148. Dins *Les cartes de població i de seguretat de jueus i sarraïns de Tortosa (1148/1149)* (pp. 105-149). Universitat Internacional de Catalunya.
- Serrano Daura, J. (2000). *Senyoriu i municipi a la Catalunya Nova (s. XII-XIX)* (Vol. 1). Fundació Noguera.
- Serrano Daura, J. (2021). *Història del dret hispànic i de les seves institucions*. Duxelm Editorial.
- Serrano Daura, J. (2022). De Sancho III el Mayor a Alfonso I el Batallador (Navarra y Aragón, s. XI-XII). Dins *La historia y el derecho de España: visiones y pareceres* (pp. 569-595). Dykinson.
- Treton, R. i Vinas, R. (2017). Le testament de Nunó Sanç, seigneur de Roussillon et de Cerdagne (17 décembre 1241). *E-Spania/Revue interdisciplinaire d'Études Hispaniques Médiévales et Modernes*. Aix Marseille Université.
- Vives Cebrià, P. N. (1832). *Traducción al castellano de los Usatges y demás derechos de Cataluña* (Vol. 1). Imprenta de J. Verdaguer.
- Virgili, A. (2001). «Ad detrimentum Yspanie». *La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. Universitat Autònoma de Barcelona. ●

Navarra: la província díscola?

Carles Vela Aulesa
*Universitat de Barcelona*¹

L'1 de setembre de 1274 Jaume el Conqueridor, rei d'Aragó, escriu al seu homòleg francès, Felip III l'Ardit, per comentar-li el seu punt de vista sobre la situació creada al regne veí de Navarra després de la mort del rei Enric I, que ha deixat com a hereva una nena, la infanta Joana. El monarca catalanoaragonès li explica que ha decidit que el regne reverteixi en el seu fill, l'infant Pere, i que vol que el rei francès doni suport a la seva postura (Ferrer i Riera, en premsa). Per justificar la seva decisió, el Conqueridor esgrimeix dos arguments. Per un costat, li recorda que ell és el legítim hereu de Sanç VII el Fort per raó de l'acord d'afillament que van signar tots dos el 1231; en l'acord s'establia que Jaume succeiria a Sanç si aquest el premoria. I per l'altre, el Conqueridor reula al segle xi i argüeix que el regne de Navarra havia pertangut als reis d'Aragó, avantpassats del Conqueridor, fins a la mort d'Alfons el Bataller, però que

post tempus vero regis Alfonsi predicti violenter et contra iusticiam fuerunt aliqui in reges Navarre intrusi qui usque ad presens

tempus per successiones varias regnum Navarre predictum indebite possiderunt.²

És a dir, per al Conqueridor, tots els reis navarresos des de Garcia el Restaurador fins a Enric el Gras són reis intrusos, que han ocupat indegudament el tron de Pamplona. Evidentment, és un argument de part, però en què es basa el rei Jaume per afirmar que Navarra li pertany? Per entendre-ho, cal fixar-se en els esdeveniments posteriors a la mort del Bataller, al setembre de 1134, i no oblidar que el rei Alfons ho era tant d'aragonesos com de pamplonesos.

La successió al tron d'Alfons el Bataller

Tot i que Alfons el Bataller havia deixat un testament en què establia la successió, que havia de recaure en els ordes del Temple, de l'Hospital i del Sant Sepulcre, quan mor, el 7 de setembre de 1134, el testament no és executat, la qual cosa dona lloc a un greu conflicte successori. Dels quatre parents més propers al rei difunt, els pamplonesos escullen com a rei Garcia Ramírez, senyor de Montsó i descendent del rei Garcia III de Pamplona —per aquest motiu anomenat el

1 Aquest treball s'emmarca en els projectes *Loculator seu mimus. Performing music and poetry in medieval Iberia* (European Research Council, Grant agreement n. 772762, dins del programa de recerca i innovació de la Unió Europea Horizon 2020) i *Corpus documental de les relacions internacionals de la Corona d'Aragó* (Institut d'Estudis Catalans, PRO2023-S01-RIERA).

Abreviatures emprades: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó (Barcelona); C = Reial Cancelleria; ed. = edició.

2 ACA, C, reg. 23, f. 98r (1274, setembre 1. Barcelona). Ed. Martínez i Vela, en premsa, doc. 188: «després de l'esmentat rei Alfons, amb violència i en contra de tot dret hi ha hagut a Navarra uns reis intrusos que, fins al moment present i per successions diverses, han posseït indegudament el regne de Navarra».

Restaurador—,³ mentre que els aragonesos trien com a nou monarca Ramir, germà del rei difunt, monjo del monestir de Sant Pere d'Oscà i bisbe electe de Roda i de Barbastre —per aquest motiu anomenat el Monjo— (Jaspert, 2018, p. 12-13; Ubieto, 1987, p. 76-175). D'aquesta manera, els dos regnes, que des de Sanç Ramírez compartien monarca, se separen. Els altres dos possibles candidats, Pero Tresa o Atarés, descendent del rei Ramir Sanç d'Aragó, i Alfons VII l'Emperador, fillastre del Bataller, en tant que fill del primer matrimoni d'Urraca de Lleó, no reïxen en la reivindicació dels seus possibles drets (Jaspert, 2018, p. 12-13; Garrido, 2014, p. 72-74).

L'elecció de Ramir és especialment problemàtica. Al fet de ser eclesiàstic, s'uneix la circumstància que està a la cinquantena i no té cap fill que el pugui succeir. Fresca encara la unió dels dos regnes, s'assaja l'afillament entre els dos nous monarques. A inicis de 1135 se signa a Vadoluengo un acord pel qual Ramir esdevé «pare» de Garcia i manté el principat sobre els dos regnes —durant un temps breu s'intitularà «rei dels aragonesos i dels pamplo-nesos»⁴—, mentre Garcia esdevé «fill» i assumeix el govern de la guerra. En morir el primer, el segon el succeirà en el conjunt (Lacarra, 1975, p. 199-201; Ubieto, 1956, p. 46-47).

La solució no preveu els interessos del rei de Lleó, que fa fracassar l'acord d'afillament quan al maig de 1135 aconsegueix que Garcia li presti vassallatge per Pamplona i l'involucra en l'ocupació del regne de Saragossa,⁵

que el lleonès, ja intitulat emperador d'Espanya, reclama i que després lliura en tinença al navarrès (Lacarra, 1975, p. 200-202; Ubieto, 1956, p. 47-48).

Davant d'aquesta situació, cal cercar altres vies per resoldre el futur problema successori al regne d'Aragó, per la qual cosa el rei Ramir és ràpidament casat amb Agnès de Poitiers (Garrido, 2014, p. 72-77). Del matrimoni en naix aviat una filla, Peronella, a l'estiu de 1136, que el 24 d'agost, a Alagó, és promesa a l'infant Sanç, primogènit del monarca lleonès, per intentar resoldre, així, el conflicte que enfronta ambdós regnes (Garrido, 2014, p. 79-80). L'acord, però, provoca el rebuig de la noblesa aragonesa i per això cal buscar un nou marit per a la infanta nena. Finalment, a l'agost de 1137, el rei Ramir dona la filla i el regne a Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona. Els acords estipulen que el comte barceloní ha de rebre el poder sobre el regne, mentre que el seu sogre només ha de conservar el títol de rei. A partir d'aleshores el comte barceloní ha d'actuar com a senyor d'Aragó, intitulant-se'n príncep (Jaspert, 2018, p. 13; Palomo, 2018, p. 25-32; Vela, 2018a, doc. 10-13).

La situació del barceloní, tanmateix, és precària mentre no es resolguin els «serrells» dels acords amb el rei Ramir. En primer lloc, cal solucionar l'assumpte del testament del Bataller. El fet que no s'hagi executat no anul·la els drets que els ordes puguin tenir sobre els dominis del Bataller. El mateix papa Innocenci II, entre els anys 1135 i 1136, reclama que aquests drets siguin respectats (Jaspert, 2018, p. 13). Per això, el 1140, el comte Ramon Berenguer negocia amb Ramon de Puy, mestre de l'Hospital, un acord amb el Sant

3 Garcia Ramírez era fill de Cristina Rodríguez de Vivar i de Ramiro Sánchez, senyor de Montsó, fill de Sancho Garcés, fill bastard de Garcia III Sánchez el de Nájera, rei de Pamplona, és a dir era membre de la família Ximena, però per una branca bastarda.

4 Ubieto, 1988, doc. 52 (1135, gener. Jaca): «Ego quidem Ranimirus, Dei gratia Aragonensium atque Pampilonensium rex»; doc. 62 (1135, febrer. Uncastello): «Ego Ranimirus, Dei gratia Aragonensium atque Pampilonensium rex».

5 El regne de Saragossa, també conegut historiogràficament com a *regnum Cesaraugustanum*, eren els territoris conquerits pel Bataller. Com a conquesta pròpia, tenien un estatus diferent dels dominis pa-

trimonials —els regnes d'Aragó i de Pamplona—, rebuts del seu germà, el rei Pere Sánchez. El rei Alfons VII i els seus successors van reclamar-ne la senyoria i van exigir que els reis d'Aragó reconeguessin que el tenien en vassallatge. No fou fins al 1177, amb l'acord establert al setge de Conca entre Alfons el Cast i Alfons VIII de Castella, que s'eliminà tot rastre de vassallatge del rei aragonès al lleonès o castellà per l'antic regne de Saragossa (Vela Aulesa, 2018b, p. 45-46 i p. 65-68).

Sepulcre i el patriarca de Jerusalem, i un altre amb l'orde hospitaler, pels quals aquests renuncien als seus drets a favor de Ramon Berenguer a canvi d'algunes concessions (Jaspert, 2018, p. 13-14). És probable que simultàniament també negociés amb l'orde del Temple, encara que no se'n conservi l'acord final. Les generoses donacions i els privilegis que l'orde rep el 1143 permeten suposar que el Temple també podria haver renunciat als seus drets a canvi de compensacions. D'aquesta manera, entre 1140 i 1143, l'assumpte del testament ha quedat resolt, solució avalada el 1158 pel papa Adrià IV (Jaspert, 2018, p. 13-15).

La segona qüestió pendent és la recuperació de l'herència completa del Bataller, és a dir, estendre el control als territoris «rebels» del regne de Saragossa, ocupat per Alfons VII, i del regne de Pamplona, «usurpat» pel rei Garcia el Restaurador. Com a conquesta pròpia d'Alfons el Bataller, el regne de Saragossa té un estatus diferent dels dominis patrimonials —els regnes d'Aragó i de Pamplona—, rebuts en herència del seu germà Pere Sánchez. Aprofitant les dificultats dels dos nous reis, Alfons VII se n'havia emparat a mitjan 1135 i l'havia lliurat en tinença a Garcia el Restaurador. Tanmateix, la posterior consolidació de Ramir al tron aragonès, duu, a l'agost de 1136, a la signatura dels Acords d'Alagó, entre el rei aragonès i l'emperador: aquest lliura el regne saragossà al rei Ramir a canvi de prestar-li homenatge. El lliurament, però, no és total: el lleonès reté la part més occidental, al voltant dels llocs de Calataiud i Sòria (Zurita, 2003, ll. 1 cap. 56; Garrido, 2014, p. 80). Quan Ramir dona a Ramon Berenguer el regne d'Aragó, Saragossa ja hi serà inclosa sense problema (Garrido, 2014, p. 107). Per a les comarques aragoneses més occidentals, tanmateix, caldrà esperar encara uns quants anys, al febrer de 1140.

Abans, però, cal prestar atenció a l'altre territori «rebel»: el regne de Pamplona. Evidentment, la rebel·lia és un concepte relatiu i per al rei pamplonès la situació és totalment la contrària: atès que Pamplona i Aragó formaven un únic regne, els «rebels» són els aragonesos que no reconeixen la seva sobirania i, per tant, és a ell a qui pertoca recuperar els territoris

«rebels» aragonesos. La participació de Garcia en la conquesta lleonesa del regne de Saragossa el 1135 tenia, de fet, aquest objectiu «restaurador», que fracassa quan finalment Alfons VII reconeix el rei Ramir a Alagó.

El conflicte queda somort, mes no està resolt i, de fet, les escaramusses fronteres no són estranyes: abans del gener de 1139 el Restaurador s'ha emparat de localitats aragoneses com Sos, Filera o Gallipienzo (Vela, 2018b, p. 32). En aquest context, el comte barceloní i l'emperador lleonès signen, el 21 de febrer de 1140, a Carrión de los Condes, un pacte pel qual es comprometen a conquerir i repartir-se els dominis del navarrès (Lacarra, 1975, p. 204-206; Vela, 2018b, p. 31-32).⁶ La voluntat «restauradora» de l'acord és evident: Marañón i les terres navarreses a l'esquerra de l'Ebre que havien estat d'Alfons VI seran per al lleonès; les terres que tradicionalment formaven part del regne d'Aragó i per les quals els reis Sanç Ramírez i Pere Sánchez no havien retut homenatge a Alfons VI, seran per al barceloní; finalment, de les terres navarreses per les quals Sanç i Pere havien fet homenatge al rei de Lleó se'n faran tres parts: una —que ha d'incloure Estella— per a Alfons VII i dues —que han d'incloure Pamplona— per a Ramon Berenguer, parts per les quals el comte haurà de retre homenatge a l'emperador. L'acord mostra clarament el punt de vista aragonès, defensat pel seu príncep, que el regne de Navarra, ni que sigui parcialment, havia de «tornar a mare», és a dir, s'havia de reintegrar al regne d'Aragó. Tanmateix, l'acord no es farà mai efectiu: a la tardor del mateix any Alfons VII signa pau amb el pamplonès (Vela, 2018b, p. 32-33) i promet el seu fill primogènit, l'infant Sanç, amb la infanta Blanca, filla del pamplonès (Ubieto, 1956, p. 58).⁷

6 Archivo Histórico Diocesano de Jaca, lligall 1, documents reials, núm. 13 (1140, febrer 21. Carrión de los Condes). Ed. Vela, 2018a, doc. 14.

7 Fuente, 1866, pp. 398-399, doc. 13 (1140, octubre 25. Entre Calahorra i Haro): «Facta carta in ripa Iberi inter Calagurram et Pharo, tempore quo Imperator cum Rege Garsia pacem firmavit, et filium suum cum eius filia desponsavit».

La pau de 1149

La pau entre Lleó i Navarra, ratificada el 1144 amb el casament del Restaurador amb la infanta Urraca, filla d'Alfons VII i Gontroda, una noble asturiana, no té cap conseqüència positiva de llarga durada per a Aragó. Al revés, la pau a la frontera castellanonavarresa permet a Garcia centrar-se en les seves incursions en territori aragonès, que no cessen. Aprofitant que Ramon Berenguer està ocupat al setge de Tortosa, el Restaurador conquereix els llocs de Taust, Los Fayos i Espetiella (Petiella d'Aragó?), acció a la qual els aragonesos responen amb la presa de Carcastillo (Vela, 2018b, p. 34). La situació, tanmateix, devia ser insostenible per als dos monarques, especialment per a Ramon Berenguer, que el 1149 té prevista la campanya contra Lleida i Fraga i que, a més, ha d'afrontar una nova revolta dels Baus a Provença (Benito, 2009, p. 51-52). L'1 de juliol de 1149, dos representants de Ramon Berenguer, Ramon de Pujalt i Bertran de Castellet, pacten amb tres representants del Restaurador, Jimeno Aznar de Torres, Guillermo Aznar de Oteiza i Rodrigo de Azagra, la pau perpètua entre ambdós regnes.⁸ Tal com és habitual en aquesta mena d'acords, la pau se segella amb un compromís matrimonial i aquí hi ha l'originalitat de l'acord: es planifica el matrimoni del comte barceloní amb la infanta Blanca, filla del rei Garcia, que s'hauria de celebrar abans de la propera festivitat de Sant Miquel, és a dir el 29 de setembre de 1150. Com a dot, el comte es compromet a lliurar a la infanta, com a mínim, dotze castells, mentre que el rei Garcia n'ha de donar quatre als nous esposos (Taust, Pradiella d'Ebro, Los Fayos i Espetiella), lliurament al qual Ramon Berenguer correspondrà amb el retorn a Garcia del castell de Carcastillo. L'intercanvi de castells té la funció d'assegurar la pau mitjançant el retorn de la frontera a la situació anterior als darrers conflictes, ja que Garcia ha de lliurar els castells aragonesos que havia pres recentment i Ra-

mon Berenguer li correspon amb un castell navarrès acabat d'ocupar. Tanmateix, des del punt de vista de Ramon Berenguer, el que sorprèn és que l'acord és, per un costat, un reconeixement explícit de la independència del regne de Pamplona, amb qui es pacta entre iguals i a qui es reconeixen les fronteres, i, per l'altre, suposa un trencament dels acords amb el rei Ramir II, ja que el casament amb Blanca hauria impedit a Ramon Berenguer casar-se amb Peronella. En aquest mateix sentit, el casament també hauria trencat amb la promesa de casament de l'infant Sanç de Lleó amb la infanta Blanca.

Ramir II ja havia pactat amb Garcia, a Valduengo, el 1134, però aleshores es tractava d'un acord d'afillament. Tot i que l'acord implicava reconèixer Garcia com a rei, el reconeixement duia implícita la reunificació futura dels regnes en morir el «pare», Ramir, i passar-los al «fill», Garcia. Ara, en canvi, el pacte no implica en cap moment la futura reunificació, perquè la successió de Garcia està assegurada en el seu primogènit, l'infant Sanç. Per tant, el casament té, com a única funció, refermar la pau, tal com era habitual en aquests pactes entre iguals. De fet, el casament no és ni imprescindible, per a la pau:

Conveniunt etiam ad invicem rex et comes quod si, quod absit predicta puella priusquam fiat matrimonium, vel etiam postea, sine herede moriatur, amicitia et concordia firma maneat et indissolubile in perpetuum, sicut inter ipsos sacramentis et fide statuitur.⁹

L'objectiu, per tant, és la pau: encara que la infanta mori abans del casament o després, però sense haver donat fills a Ramon Berenguer, la pau romandrà ferma. Per què, doncs, calia incloure aquesta clàusula que obligava

8 ACA, C, Perg. Ramon Berenguer IV, carp. 38, núm. 214. Ed. Vela, 2018a, doc. 22.

9 Ibídem: «Convenen també, el rei i el comte, que si la predita nena morís abans de celebrar-se el matrimoni o després, però sense hereus, que l'amistat i la concòrdia romanguin fermes i indissolubles a perpetuïtat, tal com s'ha establert entre ells per sacrament i per fe».

Ramon Berenguer a trencar els pactes amb Ramir II, i a Garcia, els acords amb Alfons VII per casar la infanta Blanca amb l'infant Sanç?

Hom pot pensar que es tracta d'un «mal acord», d'un acord mal negociat pels representants dels dos monarques. Tanmateix, els emissaris són tots ells persones de tota confiança que, sense cap mena de dubte, havien de conèixer clarament la voluntat del seu senyor respectiu. Els dos catalans, Ramon de Pujalt i Bertran de Castellet, són servidors molt propers a Ramon Berenguer, a qui serviran en força ocasions, sempre fidelment, i el mateix es pot dir, com a mínim, de Jimeno Aznar i Guillermo Aznar, que havien participat en l'entronització del rei Garcia i en els acords d'ell mateix amb Ramir II (Ferrer, 2009, p. 186-188; Vela, 2018b, p. 34-35). Els negociadors són experimentats i propers als seus senyors; per tant, l'acord ha de representar els interessos dels dos monarques. El fet que es notifiqui immediatament al papa Eugeni III, que poc després felicita el comte per la pau concertada amb Garcia, «Pampilonensium ducem»,¹⁰ confirma que l'objectiu és aconseguir la pau entre les dues parts.

Aleshores, per què cal «complicar» la pau amb el casament entre Ramon Berenguer i Blanca? Potser la raó, per part del comte, calgui trobar-la en la segona clàusula de l'acord, quan es diu:

Instinctu etiam divino, conveniunt rex et comes prenominati in legitimo matrimonio contrahendo inter ipsum comitem et Blancam, filiam legitimam ipsius regis.¹¹

No pot ser gratuïta la «insistència» en el caràcter legítim de Blanca i del matrimoni que s'ha de contraure. L'origen familiar de Blanca no presenta cap màcula; tampoc hi ha cap incompatibilitat per parentiu, entre els dos pro-

mesos. Potser la clàusula cal entendre-la per oposició a l'origen com a mínim problemàtic de Peronella, filla d'un tonsurat. Cal tenir present que l'acord és redactat pel mestre Robert de Ketton, ardiaca de Pamplona, capellà del rei Garcia i clergue del comte Ramon Berenguer, i que és ell qui escriu al papa per avisar-lo de l'acord. Tot sembla indicar que l'Església pot haver estat la instigadora de l'acord. Ara que el comte ha resolt el tema del testament d'Alfons el Bataller i que, des d'aquesta perspectiva, regeix el regne d'Aragó per dret propi, la rúbrica de la pau per mitjà d'un casament legítim amb una princesa legítima podria ser el corol·lari perfecte per superar l'episodi «obscur» de coronar rei un monjo i bisbe i casar-lo, especialment a ulls de l'Església.

No es pot descartar, per tant, que, des de l'òptica dels negociadors de Ramon Berenguer, tots dos catalans, l'acord de pau reblat amb un matrimoni, sigui una solució atraient —opinió que podria ser compartida també pel comte. Ara bé, els súbdits aragonesos de Ramon Berenguer estan disposats a acceptar un acord que inclou rebutjar la princesa que tant els havia costat d'aconseguir? Després de l'acord amb els ordes, la legitimitat de Ramon Berenguer ja no depèn dels acords amb el Monjo, però la seva posició és prou sòlida per defugir els compromisos presos amb Ramir i, per tant, amb els que l'havien entronitzat i defensat en contra, justament, de les pretensions de Garcia i Alfons VII?

En aquest sentit, és significatiu que l'acord no fos mai ratificat pels dos monarques i que tampoc estigui signat per cap dels cinc negociadors, malgrat haver-hi un espai per fer-ho —«només» el juren, l'acord— (Vela, 2018b, p. 35). És probable, doncs, que l'acord es mantingués en secret (Lacarra, 1975, p. 209). No només Ramon Berenguer hi podia trobar oposició, també Garcia, ja que l'acord trenca el pacte amb l'Emperador de casar Blanca amb l'infant Sanç.

De fet, s'ha volgut veure en l'acord un estratagema del comte barceloní per assegurar la pau a la frontera amb Navarra durant la campanya per conquerir Lleida i Fraga (Lacar-

10 ACA, C, Butlles, lligall 1, núm. 13 ([1149], juliol 25. Cori). Ed. Vela, 2018a, doc. 23.

11 V. supra n. 8: «Amb la inspiració divina, també convenen els esmentats rei i comte que contrauran legítim matrimoni el comte i Blanca, filla legítima del rei».

ra, 1975, p. 208-209). Al rei Garcia se l'hauria atret amb la promesa, també inclosa en l'acord, de repartir-se a meitats les futures conquestes de territoris andalusins al sud de la frontera aragonesa —Lleida i Fraga, per tant, en quedaven excloses—, tant si eren conquerides per tots dos com si ho eren per un de sol. Però també s'ha interpretat totalment a la inversa: el pacte potser era un parany del rei Garcia per trencar la unió entre Aragó i Barcelona, en el qual Ramon Berenguer no va caure (Schramm, 1980, p. 30).

Tampoc es pot descartar que l'acord fos un moviment per «provocar» Alfons VII i obligar-lo a resoldre els assumptes pendents amb tots dos regnes. De la mateixa manera que el 1134 s'havia oposat a l'acord entre els reis Ramir i Garcia, que refeia el regne dels aragonesos i pamplonesos d'Alfons el Bataller, calia suposar que reaccionaria de forma similar davant un nou acord que novament acostés i aliés els dos reialmes. Si, com defensa Garrido, el rei lleonès retenia Peronella, l'amenaça d'un matrimoni amb Blanca podia facilitar que la retornés al seu promès (Garrido, 2014, p. 236-238). De fet, com que Blanca també estava promesa a l'infant Sanç, el nou compromís podia esperonar Alfons VII a forçar el casament de l'infant Sanç amb la infanta navarresa i, d'aquesta manera, reforçar i consolidar l'aliança entre Lleó i Pamplona. Tots dos monarques són conscients de les conseqüències que l'acord podia tenir a la cort lleonesa, tant «a favor» dels seus interessos com dels de l'altre?

De fet, és molt difícil conèixer què cerquen les dues parts en l'acord, a què han renunciat durant les negociacions i què han esgarrapat a l'altra part —com passa en totes les negociacions— i què n'esperen. El fet és que, més enllà de la pacificació de la frontera —no hi ha constància d'algarades frontereres durant aquell any i el següent—, cap altra clàusula és respectada. En arribar el termini fixat, el 29 de setembre de 1150, Ramon Berenguer no s'ha casat amb Blanca i, en conseqüència, tampoc no s'han intercanviat els castells. El possible distanciament amb Alfons VII tampoc ha tingut lloc, com a mínim per part navarresa: el

juny de 1150 Garcia acut amb la seva host a Còrdova per ajudar-hi l'Emperador, que assetja la ciutat (Reilly, 1988, p. 111). Per acabar d'esmicolar l'acord, en algun moment de 1150 Ramon Berenguer i Peronella contrauen matrimoni; si va ser a l'agost, com proposen Ubieto i altres autors, el comte podria haver violat l'acord, perquè no hauria esperat a la conclusió del termini fixat; ara bé, si va ser després del 29 de setembre, com defenen Schramm o Garrido, les noces només confirmen la caducitat de l'acord (Garrido, 2014, p. 238-240).

I després de la pau de 1149?

La mort de Garcia Ramírez al cap de poc temps, el 21 de novembre de 1150, a Lorca, prop d'Estella, trasbalsa el que podia restar de les bones relacions entre aragonesos i navarresos. A Garcia el succeeix, sense oposició, el seu fill Sanç VI el Savi; tanmateix, la seva posició és, inicialment, fràgil. Al desembre, el nou rei i Ramon Berenguer es troben a Filera, prop de Sos, però no se sap el resultat de l'entrevista (Vela, 2018b, p. 36).

Ara bé, Ramon Berenguer no pot deixar passar de llarg el moment de debilitat del monarca pamplonès i el 27 de febrer de 1151, a Tudilén, prop de Fitero, signa un nou tractat de pau amb Alfons VII i amb el seu fill, Sanç, que ja actua com a rei de Castella.¹² El nou pacte ressuscita en part els acords de Carrión de los Condes i preveu, de nou, la repartició de les honors i les terres del difunt rei Garcia —en cap moment s'anomena directament el seu successor, com si no existís, com si s'estiguessin repartint un territori sense senyor—, i fixa la propera festa de Sant Miquel com la data d'inici de la campanya de conquesta. Repetint els acords de Carrión, l'emperador recuperarà Marañón i les terres «ultra Yberum», és a dir, fins a l'Ebre, que havien pertangut al seu avi, Alfons VI, mentre que el comte tindrà

12 ACA, C, *Liber Feudorum Maior*, f. 16b-17d (1151, gener 27. Tudilén). Ed. Vela, 2018a, doc. 25. A més del tema navarrès, l'acord de Tudilén inclou la repartició de les futures conquestes en territori andalusí. Vegeu sobre aquest aspecte Vela, 2018b, p. 36-40.

tota la terra que hagués tingut Garcia i que pertanyés al regne d'Aragó. En canvi, es reparteixen a meitats —i no a raó d'un terç i dos terços com a Carrión— les terres de Pamplona per les quals els reis Sanç Ramírez i Pere Sánchez havien fet homenatge al rei de Lleó Alfons VI. En la meitat de l'emperador hi hauria d'entrar Estella, i en la del comte, Pamplona, i per aquesta meitat el comte haurà de fer homenatge a l'emperador, tal com el feien els reis Sanç i Pere al rei Alfons VI. S'afegeix, encara, una nova excepció: Tudela i els seus castells «citra Yberum versus Montem Gaudii» (Moncayo), exclosos els que siguin del comte, els tindran també per meitats. A diferència dels acords anteriors, l'acord es referma no amb un casament sinó amb una separació: si, a partir de la propera festa de Sant Miquel, el rei Sanç «tingués» la filla del rei Garcia —la infanta Blanca s'estava a la cort lleonesa—, l'emperador i el rei Sanç es comprometen que, si el comte o els emissaris seus els ho demanaven, Sanç la deixaria i se'n separaria.

Com havia passat amb l'acord de Carrión de los Condes, el recorregut de l'acord de Tudilén, en relació amb el regne de Navarra, va ser ben curt. Només tres dies després de signar-lo, el 30 de gener, el nou rei navarrès presta homenatge a Alfons VII, i el rei Sanç de Castella i la infanta Blanca contrauen matrimoni (Lacarra, 1975, p. 210; Garrido, 2014, p. 246-247). Sanç VI ja no ha de témer per la frontera castellana —menys encara quan el 1153 és armat cavaller a Sòria i l'emperador li lliura la seva filla Sança com a esposa (Lacarra, 1975, p. 210)—, i per tant pot centrar-se en l'aragonesa, on es documenten ràtzies en els dos sentits (Vela, 2018b, p. 40). De fet, s'ha retornat a la situació de guerra latent, de problema no resolt, de l'època del rei Garcia i, en conseqüència, no és estrany que, periòdicament, reaparegui la idea que cal resoldre el «problema de Navarra» i que, de nou, castellans i/o lleonesos i catalanoaragonesos es posin d'acord per repartir-se el regne de Navarra i que, en tots els casos, aquests acords siguin paper mullat.

En el context de l'ofensiva almohade, al maig de 1157, el comte Ramon Berenguer rati-

fica a Lleida uns acords negociats mesos abans a Toledo amb Alfons VII.¹³ Tot i que només en coneixem la part catalanoaragonesa, es renova explícitament el Tractat de Tudilén de repartiment per meitats del regne de Navarra, i a més es comprometen mútuament a no aliar-se ni a defensar el rei Sanç el Savi en contra de la voluntat de l'altra part (Vela, 2018b, p. 42-45). L'acord s'enforteix amb el compromís del futur matrimoni d'una filla de l'Emperador amb un fill de Ramon Berenguer.

L'acord de Lleida —si també va ser signat per la part castellanolleonesa, que no és segur— tampoc té gaire recorregut, ja que el 21 d'agost de 1157 mor Alfons VII i els seus dominis són dividits entre els seus dos fills, Sanç III el Desitjat, rei a Castella, i Ferran II, rei a Lleó. Poc després d'accedir al tron, a Almazán, al novembre de 1157, Sanç III rep el vasallatge del seu homònim navarrès, de manera que les relacions entre Castella i Navarra s'estabilitzen i l'acord de Lleida queda en no res (González, 1960, vol. 1, p. 781-782).

Durant anys la qüestió navarresa desapareix de l'agenda del comte Ramon Berenguer i, des de l'agost de 1161, del seu fill i successor Alfons el Cast, així com dels seus homòlegs castellans. Cal esperar al 20 de març de 1179, a Cazola, perquè Navarra torni a centrar els interessos de catalanoaragonesos i castellans. En aquesta localitat castellana els dos monarques hi signen dos acords, un de relatiu a les zones de futura conquesta a l'Àndalus¹⁴ i un altre sobre les relacions amb Navarra.¹⁵ En aquest darrer, Alfons I, rei d'Aragó, comte de Barcelona i marquès de Provença, i Alfons VIII el Noble, rei de Castella, signen una concòrdia, pacte i amistat perpètua entre ambdós, que renova tots els pactes i les convíncions anteriors, especialment els relatius al rei de Navarra i la seva terra, així com un acord d'ajuda mútua (Vela, 2018b, p. 68-71). Alfons el

13 Ibídem, f. 18a-b (1157, maig, Lleida). Ed. Vela, 2018a, doc. 30.

14 ACA, C, Perg. Alfons I, carp. 47, núm. 268 (1179, març 20. Cazola). Ed. Vela, 2018a, doc. 46.

15 ACA, C, Perg. Alfons I, carp. 47, núm. 267 (1179, març 20. Cazola). Ed. Vela, 2018a, doc. 45.

Cast es compromet, a més, que de la propera festa de Sant Miquel, en un any, ajudarà el rei de Castella en persona i amb els seus homes i la seva terra contra el rei de Navarra, mentre que Alfons VIII es compromet al mateix de la propera Pasqua en un any. S'especifica que, fora d'aquests terminis, no estan obligats a ajudar-se. Quan el rei de Castella pugui recuperar la terra que li té presa el rei de Navarra, el rei d'Aragó lliurarà al castellà la seva part de Leguín i Portilla. Convenen també que, passats els terminis que s'han imposat, cap dels dos no signarà pau o treva amb el rei de Navarra sense el vistiplau de l'altra part, de la mateixa manera que tampoc no faran cap pau o treva amb cristians o sarraïns l'un sense l'acord de l'altre. De nou, l'acord té una vida efímera, però és que, de fet, l'acord és, sobretot, un estratagema d'Alfons VIII per forçar Sanç VI a negociar. En canvi, Alfons el Cast ha acudit a Cazola a la recerca de l'acord de repartició de les futures conquestes a l'Àndalus i, en aquest moment, tot i que té assumptes pendents de resoldre amb el navarrès, la frontera occidental del regne d'Aragó no és el seu objectiu principal (Vela, 2018b, p. 70-71).

De nou, la carpeta navarresa és guardada en un calaix, fins que a Calataiud, el 20 de maig de 1198, Alfons VIII, rei de Castella i Toledo, i el fill i successor d'Alfons el Cast, Pere el Catòlic, tornen a signar una pau, concòrdia, amistat i convenció perpètua que torna a incloure, entre molts altres punts, el repartiment del regne de Navarra, aleshores en mans d'un nou rei, Sanç VII el Fort, fill de Sanç VI el Savi.¹⁶ Els dos reis acorden dividir-se entre els dos el regne de Navarra. Alfons retindrà Corella, Milagro, Funes, Peralta, Falces, Miranda de Arga, Larraga i Mendigorria; d'aquí la línia divisòria seguirà cap a l'est per Muru Artederreta i passarà per Noain i Badoztain i després continuarà per la vall d'Erro i Roncesvalls, fins al port de Roncesvalls; per a Castella seran les localitats a ponent d'aquesta línia que va pels cims que separen les valls de l'Erro i de l'Arga fins a

arribar a Pamplona, que també quedarà dividida en dos pel riu, de manera que tots els llocs d'Uharte en amunt que estan al costat del regne de Castella —vall d'Esteribar— seran per a Castella. Pere, per contra, retindrà Cortes, Fontellas, Ablitas, Monteagudo, Tudela, Arguedas, Valtierra, Alesves, Caparroso, Olite, Tafalla i Artajona, a més dels llocs al costat del regne d'Aragó de la línia ja esmentada formada per Noain, Badoztain, la vall d'Erro i Roncesvalls, així com la meitat de Pamplona.

El Tractat de Calataiud és, potser, el primer que totes dues parts intenten complir. Entre juny i juliol d'aquell mateix any tots dos monarques ataquen Navarra per dos fronts. Pere el Catòlic hi penetra per les valls més septentrionals de la frontera d'Aragó i pren Burgi i Aibar, mentre que no gosa prendre Sangüesa, la principal vila en aquella regió. Alfons el Noble, per contra, inicia la seva incursió pel sud conquerint Miranda de Arga i Inzura. La importància de l'atac conjunt obliga Sanç el Fort a negociar amb els atacants. Pere li ofereix pactar la retirada a canvi de concertar el seu matrimoni amb una germana del rei Sanç, mesura que li permetria participar en la successió al regne navarrès, ja que Sanç no té fills. Com que Alfons VIII hi està d'acord, ambdós exèrcits es retiren, tot i que conservant les conquestes dutes a terme. Més tard, Sanç el Fort aconseguirà que el papa Innocenci III invalidi el compromís —per consanguinitat—, sense que això trenqui les treves a què s'havia arribat. La decisió papal és acceptada per Pere el Catòlic, segurament perquè l'interès del jove monarca es troba, aleshores, en el capgirament de les aliances que té lloc a Occitània. Tot plegat farà que, de nou, l'acord perdi ràpidament vigència. Quan el 1199 Alfons VIII enceti una nova campanya militar dirigida contra Àlaba, Guipúscoa i el Duranguetat, territoris que reclama, i prengui, després d'un llarg setge, la vila de Vitòria, el Catòlic no se sentirà obligat a implicar-s'hi (Vela, 2018b, p. 95-98).

L'acord de 1198 és el darrer pacte per al repartiment del regne de Navarra amb Lleó o Castella. Ara bé, el tema seguirà latent encara força anys i, de fet, el rei Jaume el Conqueri-

16 Archivo Histórico Nacional (Madrid), Códices, L. 996B: *Liber Privilegiorum Ecclesiae Toletanæ*, f. 33v-34v. Ed. Vela, 2018a, doc. 54.

dor assajarà, cada cop que hi hagi un canvi de monarca, recordar i exigir els seus hipotètics drets successoris, refermats per l'acord d'afillament signat el 2 de febrer de 1231 amb el darrer rei navarrès de la casa Ximena, Sanç VII el Fort (Ferrer i Riera, en premsa).¹⁷ Tampoc el seu fill, Pere el Gran, oblidarà els seus drets a Navarra. En aquest sentit és significatiu el comentari que afegeix al final d'una carta a l'infant Felip de França, rei de Navarra pel seu casament amb la infanta Joana (Cingolani, 2015, p. 53-55):

Verum, quia in prefacionibus istius litere vos salutamus ut regem Navarre, protestamur quod propter hoc iuri nostro non possit in posterum preiudicium generari, nec vos tedeat de huiusmodi protestacione, nec ad oprobium reputetis, si placet, cum hoc pro salvando iure nostro solummodo faciamus.¹⁸

Tot i així, Navarra mai serà «reincorporada» al regne d'Aragó. ●

Bibliografia

- Benito i Monclús, P. (2009). L'expansió territorial ultrapi-
 rinencia de Barcelona i de la Corona d'Aragó: guer-
 ra, política i diplomàcia. Dins M. T. Ferrer i Mallol i M.
 Riu i Riu (Ed.), *Tractats i negociacions diplomàtiques
 de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a
 l'edat mitjana* (Vol. 1.1, pp. 13-150). IEC.
- Cingolani, S. (2015). *Diplomatari de Pere el Gran. 2. Re-
 lacions internacionals i política exterior (1260-
 1285)*. Fundació Noguera.
- Ferrer i Mallol, M. T. (2009). Les relacions del comtat de
 Barcelona i de la Corona catalanoaragonesa amb
 els estats italians en els segles XI-XII. Dins M. T.
 Ferrer i Mallol i M. Riu i Riu (Ed.), *Tractats i negoci-
 acions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona
 catalanoaragonesa a l'edat mitjana* (Vol. 1.1, pp.
 151-239). IEC.
- Ferrer i Mallol, M. T. i Riera i Melis, A. (en premsa). La
 política ibèrica en el regnat de Jaume I. Dins A. Ri-
 era i Melis i C. Vela Aulesa (Ed.), *Tractats i negocia-
 cions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona
 catalanoaragonesa a l'edat mitjana* (Vol. 2). IEC.
- de la Fuente, V. (1866). *España sagrada, continuada por
 la Real Academia de la Historia* (Vol. 50). [Real Aca-
 demia de la Historia].
- Garrido i Valls, J. D. (2014). *Ramon Berenguer IV*. Dal-
 mau Editor.
- González, J. (1960). *El reino de Castilla en la época de
 Alfonso VIII*. Consejo Superior de Investigaciones
 Científicas.
- Jaspert, N. (2018). El testament d'Alfons I d'Aragó i les
 negociacions amb les institucions eclesiàstiques del
 regne llatí de Jerusalem. Dins M. T. Ferrer i Mallol i
 M. Riu i Riu (Ed.), *Tractats i negociacions diplomàti-
 ques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa
 a l'edat mitjana* (Vol. 1. 2, pp. 9-18). IEC.
- Lacarra, J. M. (1975). *Historia del Reino de Navarra en la
 Edad Media*. Caja de Ahorros de Navarra.
- Martínez Giralt, A. i Vela Aulesa, C. (en premsa). Corpus
 documental. Dins A. Riera i Melis i C. Vela Aulesa
 (Ed.). *Tractats i negociacions diplomàtiques de Ca-
 talunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat
 mitjana* (Vol. 2). IEC.
- Palomo, C. (2018). A propòsit de les teories de la crea-
 ció de la Corona d'Aragó mitjançant el *casamiento
 en casa* i l'extinció del llinatge barceloní el 1137.
Revista de Dret Històric Català, 17, 11-58. DOI:
 10.2436/20.3004.01.112.

17 ACA, C, Perg. Jaume I, carp. 74, núm. 445, i Archivo
 Real y General de Navarra (Pamplona), Documen-
 tos, perg. caja 2, núm. 6 (1231, febrer 2. Tudela). Ed.
 Martínez i Vela, en premsa, doc. 28.

18 ACA, C, reg. 47, f. 133v. Ed. Cingolani, 2015, doc.
 804: «Tanmateix, com que a la introducció d'aques-
 ta carta us hem saludat com a rei de Navarra, decla-
 rem, per tal que això no pugui generar cap perjudici
 al nostre dret en el futur, que ho hem fet, salvant el
 nostre dret, per no provocar cap protesta vostra ni
 que ens acuseu d'escarni».

- Reilly, B. F. (1998). *The Kingdom of León-Castilla Under King Alfonso VII, 1126-1157*. University of Pennsylvania Press.
- Schramm, P. E. (1980). Ramon Berenguer IV. Dins E. Bagué, J. Cabestany i P. E. Schramm. *Els primers comtes-reis* (2a ed.). Vicens-Vives.
- Ubieto Arteta, A. (1956). *Navarra-Aragón y la idea imperial de Alfonso VII de Castilla*. [s. n.] Reeditat dins A. Ubieto Arteta (1991). *Quince temas medievales publicados por el Profesor Don Antonio Ubieto* (pp. 169-210). Universidad de Zaragoza.
- Ubieto Arteta, A. (1987). *Creación y desarrollo de la Corona de Aragón*. Anubar.
- Ubieto Arteta, A. (1988). *Documentos de Ramiro II de Aragón*. Anubar.
- Vela Aulesa, C. (2018a). Corpus documental (P. Benito i Monclús, R. Ginebra i Molins, T. Huguet-Termes, R. Pili i P. Sendra i Beltran, Col.). Dins M. T. Ferrer i Mallol i M. Riu i Riu (Ed.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana* (Vol. 1.2, pp. 181-308). IEC.
- Vela Aulesa, C. (2018b). La política ibèrica del comtat de Barcelona i la Corona d'Aragó (s. XI-1213), (amb la col·laboració de M. Riu i Riu i M. T. Ferrer i Mallol). Dins M. T. Ferrer i Mallol i M. Riu i Riu (Ed.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana*. (Vol. 1.2, pp. 19-115). IEC.
- Zurita, J. (2003). *Anales de Aragón* (Á. Canellas López, Ed.). Institución Fernando el Católico. Edició electrònica de J. J. Iso (Coord.) M. I. Yagüe i P. Rivero. <http://ifc.dpz.es/publicaciones/ver/id/2448>. ●

Els vençuts en la conquesta de Tortosa i Lleida (segle XII)

Antoni Virgili

Universitat Autònoma de Barcelona

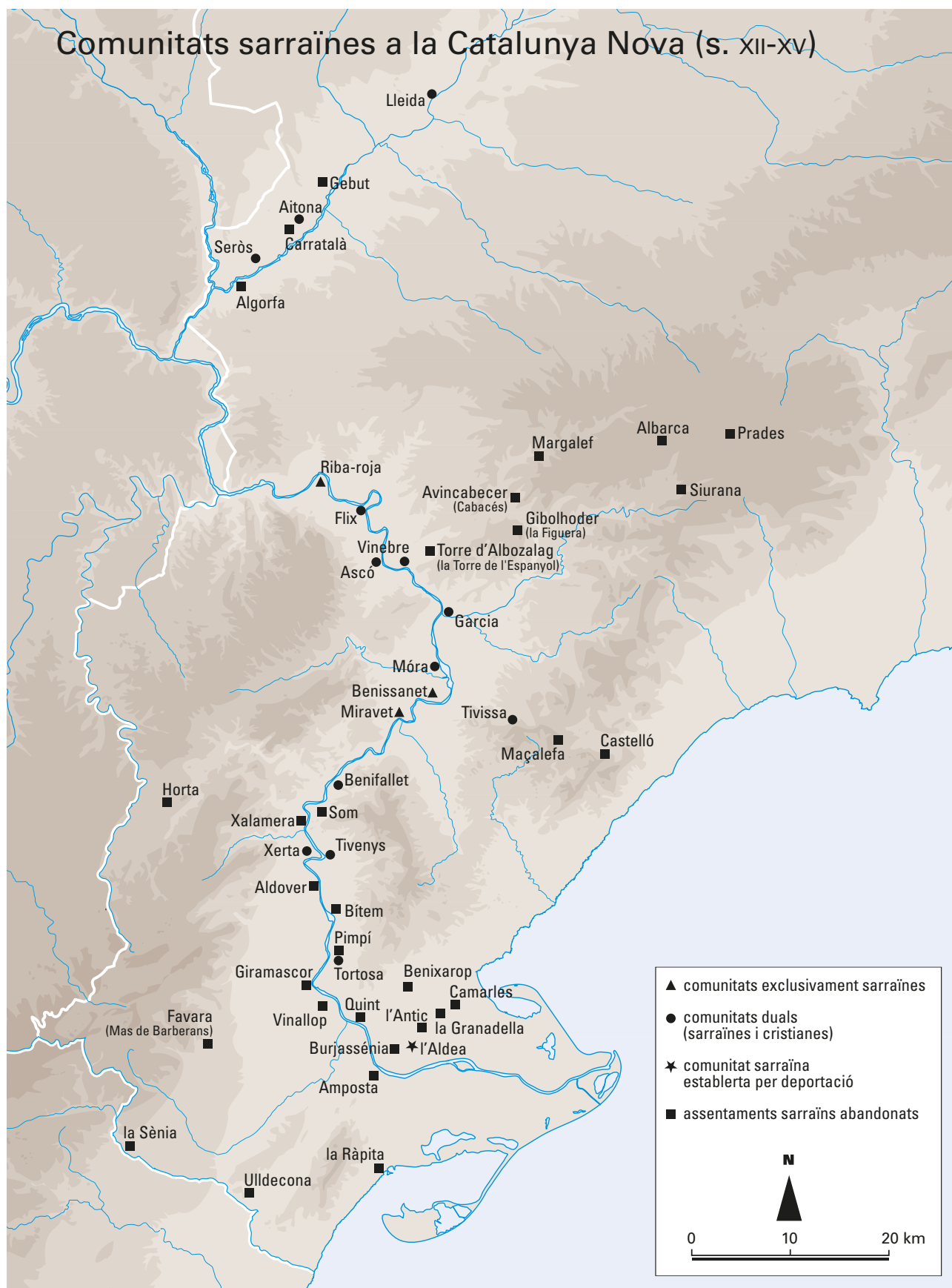
Un dels grans àmbits d'aquest simposi el constitueix la projecció exterior que va tenir lloc entorn del matrimoni entre Ramon Berenguer IV i Peronella. Aquesta projecció es va fonamentar, en gran part, sobre conquestes territorials que tenien per objectiu al-Àndalus, i s'ha de situar en el marc de la Segona Croada (Phillips, 2010; Virgili, 2001). És clar, però, que els espais que calia conquerir acostumaven a estar habitats. El conqueridor, doncs, ho serà en virtut d'un exercici militar. En tots els conflictes bèl·lics l'autèntic protagonista acaba essent el guanyador; el vençut només serveix per justificar l'acció del vencedor, amplificar els seus mèrits militars i, sovint, la seva heroïcitat. Tot seguit, el derrotat serà silenciats; se l'elimina físicament i de la memòria o esdevé un element residual. Al meu entendre, afirmar que la història l'escriuen els vencedors no és cap tòpic. En aquesta història, l'oficial, és clar, el vençut no hi tindrà cap paper. Correspon als historiadors escriure una història alternativa a l'oficial.

El procés de conquesta de la vall de l'Ebre per Ramon Berenguer IV i els seus aliats va tenir dues fites clau: la presa de les ciutats de Tortosa (1148) i Lleida, amb Fraga (1149). Consolidada la presència cristiana en l'àmbit urbà, la resta del territori —el Baix Segre, la Ribera d'Ebre, les muntanyes de Prades— va ser ocupat amb relativa facilitat en els anys següents, entorn del 1153.

Tant a Tortosa com a Lleida el setge fou de llarga durada: sis mesos a cada lloc. És probable que l'entrada dels contingents atacants en el recinte urbà fos relativament ràpida, però la

resistència es va concentrar en les respectives acrópolis (Suda). El cronista genovès Caffaro reflecteix les grans dificultats en què es van trobar les milícies cristianes a Tortosa (Belgrano, 1890). Atesa la durada del setge de Lleida, hem de pensar en unes circumstàncies semblants. És evident, doncs, que hi havia algú a l'altre costat, finalment, derrotat. Els vençuts han de ser forçosament incorporats al discurs historiogràfic per explicar el procés de construcció de la nova societat colonial, feudal, de les regions conquerides: l'impacte d'aquesta construcció no pot ser degudament percebut sense tenir en compte qui i què hi havia a l'altra banda.

L'objectiu d'aquesta aportació és donar una certa visibilitat als vençuts de la vall baixa de l'Ebre. Es tracta de presentar un breu estat de la qüestió sobre l'abast actual de la recerca. Les fonts documentals i arqueològiques no aporten prou informació per donar resposta a totes les qüestions que es puguin plantejar, però sí que permeten expressar algunes reflexions que, al meu entendre, cal tenir en compte. Presentaré una síntesi de les conclusions més rellevants d'una recerca publicada fa pocs anys (Virgili, 2019). Sabem que Tortosa es va retre arran d'una capitulació les condicions de la qual reproduïen les que Alfons el Bataller havia ofert als sarraïns de Saragossa (1118). No es conserva el document aragonès, però el tortosí hi remet explícitament. Sí que ens ha arribat el que el mateix rei aragonès va establir a Tudela l'any 1119. Aquest i el de Tortosa mostren un paral·lelisme gairebé total.

Comunitats sarraïnes a la Catalunya Nova (s. XII-XV).

Museu d'Història de Catalunya / GradualMap.

Arran de l'ocupació del sector de la Ribera d'Ebre, el comte de Barcelona va formalitzar un tractat molt semblant amb les comunitats sarraïnes de la regió. No disposem de cap indici escrit que Lleida també capitulés, però la gestió dels conqueridors en les dues ciutats i llurs territoris és tan semblant que es fa difícil pensar que no va ser així (Eritja, 2000). Sembla indubtable, doncs, que Alfons el Bataller va aplicar uns criteris determinats a l'hora de retre els focus de resistència andalusina, i que Ramon Berenguer IV els va adoptar d'una manera quasi mimètica. De fet, l'any 1105, destacaments dels comtats d'Urgell i Barcelona i del regne d'Aragó van expugnar Balaguer sense donar cap opció a la població autòctona, de la qual no quedà rastre (Bertran, 2007), més enllà que la conquesta va generar captius, com mostra la documentació.

D'antuvi, caldria considerar diversos moments relatius a la situació de la societat andalusina autòctona al voltant de la conquesta cristiana. En primer lloc, com va afectar la regió i els seus habitants la situació prebèlica de les dècades anteriors, amb episodis puntuals de força violència. A les darreries del segle XI, s'havia concebut un projecte de conquesta de Tortosa per Ramon Berenguer III, comte de Barcelona, que preveia condicionar el castell d'Amposta com a base per atacar la ciutat. La campanya disposava de tots els components: constitució de la host, recerca de recursos financers, previsió de repartiment i organització del bisbat. No va passar d'un intent. Els almoràvits van establir el seu domini sobre la regió vers l'any 1100. Els monarques aragonesos, en especial, l'esmentat Alfons, també van fer incursions sovintejades sobre tot el flanc de la dreta de l'Ebre, des de l'actual Terra Alta fins al que avui és el Maestrat valencià a la segona dècada del segle XII. Ara per ara és impossible conèixer els efectes sobre la població d'aquests territoris, però no es pot descartar la fugida de persones i famílies a la recerca de zones més segures.

Hi ha un segon moment amb molta confusió que correspon als instants més immediats al setge, en el llarg interval que s'escola entre

l'inici de l'assalt i la signatura de la capitulació, quan els atacants ocupen els ravals urbans, desprotegits, i a continuació s'introdueixen dins els murs. Cap obstacle ni cap impediment posa límits a les seves accions. Habitualment, les cròniques descriuen episodis d'autèntics banys de sang producte de matances indiscriminades (Fierro i García Fitz, 2008); també, de captura de persones que esdevindran captives i que constituïen el producte més cobejat del botí. La documentació posterior, en especial els testaments, però també les disposicions legals, donen mostres de la seva existència dècades després de la conquesta. També, en aquest cas, es fa molt difícil d'avaluar aquest impacte, ni tan sols de manera aproximada, pel que fa a Tortosa, Lleida i les àrees adjacents.

El tercer estadi correspon a la situació plantejada un cop s'acorden els termes de la capitulació. Evidentment, aquest document serà signat pels representants legals de la comunitat islàmica i afectarà els que en aquell moment romanen en el territori, sigui perquè no han fugit (no han volgut o no han pogut) i han sobreviscut a les accions de les hosts vencedores. Els preceptes de la capitulació, en general, ofereixen un ventall d'oportunitats als vençuts: llibertat per romandre o emigrar; i, en cas de l'opció de permanència, es garanteix el respecte al culte, la llei i la propietat com *in tempore sarracenorum* però sota la sobirania del comte i els seus successors. Aparentment, doncs, les condicions eren bones. Aquesta circumstància ha fet creure als historiadors que una gran majoria de la població andalusina es va quedar i que els seus membres es van integrar al nou ordre feudal de la societat cristiana.

L'anàlisi documental desmenteix aquestes consideracions. Ja s'ha indicat que a Balaguer, arran de la conquesta de principis del segle XII, no hi ha rastre de permanència de població autòctona. És impossible donar una xifra, ni tan sols aproximada, de la població existent a les ciutats de Lleida i Tortosa i als territoris que en depenien abans i durant la conquesta de mitjan segle XII, però hi ha indicis clars de la seva presència arreu, com posen de manifest les

escasses però evidents referències textuais, l'arqueologia i la toponímia. La documentació generada a partir de la instauració de l'ordre feudal, força abundant i variada, mostra, d'una banda, allò que troben els conqueridors i, de l'altra, l'evolució de les transformacions que impulsen i promocionen durant els anys posteriors: la segona meitat del segle XII i primeres dècades del XIII. I allò que mostra el registre textual és que a les ciutats, tant a Tortosa com a Lleida, l'escassa població sarraïna urbana cabrà en una àrea suburbial segregada: el barri de Remolins a Tortosa. Segons els fogatges baixmedievals, suposa el 4 % del total de la població en el conjunt de les dues ciutats, mentre que la població cristiana, molt més nombrosa, ocupava progressivament la major part dels espais preexistents, alhora que generava canvis estructurals i funcionals en edificis i altres sectors urbans. A la tardor de l'edat mitjana la població sarraïna de les actuals comarques de l'Ebre i del Segrià tot just representava el 7 % de la total.

En els entorns rurals també s'observen canvis espacials rellevants. Àmplies zones quedaran de moment deshabitades, sense rastres de població sarraïna, en especial les zones de muntanya (per exemple la Terra Alta) i les més properes a la «frontera», com l'actual comarca del Montsià. Al Segrià no restaran assentaments sarraïns al nord de Lleida, i al Baix Ebre tampoc al sud de Tortosa. En els sectors més propers a les dues ciutats, al sud de Lleida i al nord de Tortosa, hi ha indicis d'una presència sarraïna molt residual: unes tres famílies a Tivenys i a Xerta, tan sols. El gruix de la població sarraïna romanent entre Lleida i Tortosa la trobarem concentrada en el sector central del territori, entre Aitona i Benifallet, sempre en assentaments de ribera, a tocar del riu. Els documents dels segles XII i XIII ja deixaven entreveure aquesta disposició en el mapa, que les dades dels fogatges dels segles XIV i XV no fan més que confirmar. Només en tres d'aquests llocs hi havia una població exclusivament sarraïna: Miravet, Benissanet i Riba-roja. En la resta de nuclis els sarraïns formaven comunitats duals juntament amb població cristiana. Evidentment,

viure en un mateix lloc no suposa conviure, i d'aquí el nom d'assentament dual: ens referim a Aitona, Seròs, Mequinensa, Ascó, Móra (amb la vila nova de Móra, exclusivament sarraïna), Vinebre, Tivissa, Garcia i Benifallet.

Aquesta distribució del poblament sarraí no correspon, per descomptat, a l'existent abans de la conquesta cristiana, i ha de respondre al resultat d'una doble dinàmica. D'una banda, a una disminució dels assentaments i a una reducció dràstica dels efectius totals, i de l'altra, a un procés de reubicació, o potser de concentració dels residus que havia provocat la conquesta. Ni rastre de poblament sarraí fora d'aquests nuclis. Els existents abans de la conquesta havien estat literalment arrasats: Gebut, Carratalà i Algorfa en el sector lleidatà (Monjo, 2015); Castelló (terme de Vandellòs), Siurana, la Figuera, Cabacés i la torre d'Albozalag (ara Torre de l'Espanyol) a les serres llewantines de la Ribera d'Ebre, l'Aldea i l'Antic al sud de Tortosa, i Amposta, Favara (ara Mas de Barberans), la Ràpita amb les seves *villae*, documentades al segle XI, Ulldecona o la Sénia, al Montsià. El mateix devia passar a la Terra Alta (Horta, Gandesa, etc.). Sabem amb certesa que els sarraïns que van sobreviure al setge de Siurana, havien estat completament expulsats. Coneixem el cas perquè a l'hora de refer els límits del districte, per ordre comtal, l'any 1153, van haver de cercar el testimoni d'antics residents, a Seròs i a València. Probablement, no va ser un cas únic.

La consolidació de la conquesta cristiana, en rigor, la conquesta en si mateixa, depenia, en darrera instància, de conduir efectius poblacionals dels llocs d'origen dels conqueridors vers les regions ocupades per tal de liquidar els cicles socials i agraris dels antics ocupants i imposar els criteris i les solucions pròpies de l'ordre feudal. Ras i curt, es tractava de destruir un ordre per imposar-ne un de nou a través d'un procés de substitució de poblacions (Toró, 1999, 2008, 2019; Virgili, 2010). En efecte, el comte, els ordes militars i altres components de l'aristocràcia feudal, un cop repartit el territori i dibuixades les àrees d'exercici de la jurisdicció van emetre cartes de poblament amb la

finalitat d'atreure pobladors cristians (Font Rius, 1969 i 1983). Fou així com van néixer les viles noves i pobles que van omplir tots els sectors que la conquesta havia buidat de població autòctona. L'estructura municipal actual reproduceix, en gran part, els nuclis que es van fundar a partir de la concessió de cartes de poblament.

Aquest procés no es pot separar de l'estudi de les línies migratòries que van fer possible la colonització feudal i, en definitiva, l'èxit de la conquesta. D'on procedien les famílies de colons que es van instal·lar a la Catalunya Nova, quines raons els van impulsar a abandonar els seus llocs d'origen per prendre camins incerts i plens d'incògnites i amb quins instruments van ser instal·lats en els llocs de destí, són qüestions en estudi. Les recerques en aquest camp efectuades sobre la regió del Baix Ebre revelen una procedència variada de colons: catalans de la Catalunya Vella (entorns de Girona, Osona i el Bages), del Penedès i dels entorns de Tarragona van conviure amb altres contingents d'immigrants, com ara aragonesos, genovesos, occitans i també anglo-normands. Molts d'ells van arribar com a conqueridors, formant part dels destacaments militars que van retre la ciutat. En participar en el repartiment com a recompensa pels seus serveis s'hi van establir: *ut sis stator et habitator*, manifestava una de les clàusules de les concessions. El repartiment reflecteix l'inici de l'extinció dels vençuts, ja que són els seus béns l'objecte de les concessions als conqueridors; alhora, però, posa les bases de la colonització en imposar al receptor la condició de permanència. Aquests primers habitants van actuar de reclam d'altres individus del seu entorn geogràfic. Fou així com la ciutat de Tortosa es va anar omplint per esdevenir un autèntic gresol de llengües, costums i cultures, un laboratori per a una nova societat (Bisson, 1998). Una societat que en el decurs d'un parell o tres de generacions va adoptar els trets de la cultura dominant: la catalana, com mostra la llengua en què foren redactats els codis jurídics (*Llibre de costums*), els capbreus, les disposicions eclesiàstiques, les ordinacions i els establiments municipals, etc.

Aquesta població cristiana dominant i en auge coexistia amb el romanent de població sarraïna, disminuïda i segregada, que, on hi havia comunitats relativament grans, s'organitzava jurídicament en aljames. Podríem obrir un capítol sobre el grau de compliment dels preceptes de la capitulació quant als privilegis, el règim de llibertats i al respecte al culte i les lleis que se'ls havia garantit, i com van evolucionar aquestes comunitats amb el pas dels anys, fins al decret d'expulsió dels moriscos a principis del segle XVII. També ens podem interrogar sobre quina mena de relacions van mantenir cristians i sarraïns en els llocs on hi hagué comunitats duals, i com es van establir tant en els àmbits urbans com en els rústics. Però això ja seran altres recerques. Com també ho serà abordar les grans modificacions que van introduir els conqueridors en ciutats i viles, així com en el paisatge rural, amb canvis substancials en els conreus i la seva gestió, els quals van donar com a resultat la construcció d'un nou espai agrari. La conquesta, en definitiva, suposa un plantejament de gran abast que ultrapassa el marc estricte de les operacions militars, per molt complexes i difícils que puguin haver estat. ●

Bibliografia

- Belgrano, L. T. (Ed.). (1890). *Ystoria capitonis Almarie et Turtuose*. Dins *Annali genovesi di Caffaro e de suoi continuatori* (pp. 79-89). Fonti per la Storia d'Italia.
- Bertran, P. (2007). El comtat d'Urgell i la conquesta de Balaguer. Dins F. Sabaté (Ed.), *Balaguer 1105: cruïlla de civilitzacions* (pp. 161-179). Pagès Editors.
- Bisson, T. N. (1998). Catalunya Nova, laboratori per a una nova societat? Dins *L'islam i Catalunya* (pp. 211-220). Museu d'Història de Catalunya i Institut Català de la Mediterrània.
- Eritja (2000). Reflexions sobre la comunitat andalusina de Lleida després de la conquesta (2a meitat segle XII). Dins J. Serrano (Coord.), *Les cartes de població cristiana i de seguretat de jueus i sarraïns de Tortosa (1148/1149)* (pp. 299-307). Universitat Internacional de Catalunya.
- Font Rius, J. M. (1969 i 1983). *Cartas de población y franquicias de Cataluña*. CSIC.

- Fierro, M. I. i García Fitz, F. (2008). *El cuerpo derrotado: cómo trataban musulmanes y cristianos a los enemigos vencidos (Península Ibérica, siglos VIII-XIII)*. CSIC.
- Monjo, M. (2015). *Sarraïns d'Aitona. El tresor de la família Montcada* (pp. 14-20). (Tesi doctoral). Universitat de Lleida.
- Phillips, J. (2010). *The Second Crusade: Extending the Frontiers of Christendom*. Yale University Press.
- Torró, J. (1999). *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*. PUUV.
- Torró, J. (2008). Colonizaciones y colonialisme medievals. La experiència catalano aragonesa y su contexto. Dins G. Cano i A. Delgado (Ed.), *De Tartessos a Manila: siete estudios coloniales y poscoloniales* (pp. 91-118). PUUV.
- Torró, J. (2019). Expellere sarracenos. Expulsions, reasentaments i emigració dels musulmans del regne de València després de la conquesta cristiana (1233-1248). Dins F. Sabaté (Ed.), *Poblacions rebutjades, poblacions desplaçades (Europa medieval)* (pp. 71-103). Pagès Editors.
- Virgili, A. (2001). *Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. Universitat de València i Universitat Autònoma de Barcelona.
- Virgili, A. (2010). Gent nova. La colonització feudal de la Catalunya Nova (segles XII-XIII). *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 21, 72-102.
- Virgili, A. (2019). Sarraïns a la Catalunya Nova (segles XII-XIII). Dins F. Sabaté (Ed.), *Poblacions rebutjades, poblacions desplaçades (Europa medieval)* (pp. 45-70). Pagès Editors. ●

La Corona d'Aragó a Europa en temps de crisis i transformacions del poder

Josep M. Salrach

Institut d'Estudis Catalans / Universitat Pompeu Fabra

L'objectiu d'aquest treball, en primer lloc, és repassar la geografia del poder a Europa occidental i, més concretament, en l'entorn de la senyoria reial i comtal creada per la unió de Peronella, dipositària dels drets dinàstics de la casa reial d'Aragó, amb Ramon Berenguer, senyor de Barcelona i altres comtats catalans. Aquesta geografia la dibuixarem fixant-nos en el teixit de relacions amicals i hostils que el comte, esdevingut príncep d'Aragó, va mantenir amb els poders exteriors propers. I, a l'últim, considerarem les crisis i transformacions del poder en la senyoria de Peronella i Ramon Berenguer, procés semblant al d'altres senyories reials i principesques europees, una història comuna que, amb formes i ritmes diferents, i a llarg termini, portaria de la senyoria a l'estat.

La crisi dinàstica aragonesa

La senyoria aragonesacatalana va néixer a causa de la crisi dinàstica oberta per la mort sense descendència d'Alfons el Bataller i per les previsions successòries establertes en el seu testament.¹ Aquesta crisi va derivar en múltiples conflictes, als quals calgué buscar solucions mitjançant la negociació, el pacte i, quan fou necessari, la violència.

El primer conflicte va ser interior, quan els poderosos van haver de decidir si acatar o no

la voluntat d'Alfons. Van decidir que no, i van fer rei, volgués o no, el germà del difunt, Ramir, monjo benedictí del monestir de Sant Pere d'Osca i bisbe electe de Roda i de Barbastro, que, com sabem, ben aviat va allunyar-se del conflicte encomanant la senyoria a Ramon Berenguer amb la penyora de matrimoni del comte amb la seva filla Peronella, l'hereva d'Aragó.² Les decisions que Ramir va prendre en aquells moments van generar tensions, i ben segur que els poderosos que el van fer rei també li van voler marcar el pas; d'aquí l'episodi, ni que sigui mig llegendari, de les «campanes d'Osca», presentat com una temptativa de revolta nobiliària durament reprimida pel rei monjo (Garrido, 2014, p. 80).

De la crisi dinàstica en van sortir altres conflictes, aquests exteriors. De resoldre'ls ja se n'encarregaria el comte príncep. Un dels més greus va ser el plantejat per la noblesa del regne de Pamplona, que va decidir fer rei Garcia Ramires, senyor de Montsó i descendent del rei Garcia III de Navarra, fet que implicava la separació del regne de Pamplona del d'Aragó. Per al casal d'Aragó, la pèrdua de la senyoria sobre el regne de Pamplona era una amputació de poder inacceptable que Ramir, primer, i Ramon Berenguer, després, van intentar revertir per la negociació i, finalment, la guerra, potser més com a amenaça que com a realitat, sense aconseguir-ho (Garrido, 2014, pp. 73-

1 El testament d'Alfons I d'Aragó, dictat durant el setge de Baiona a l'octubre del 1131 i ratificat a Sarinyena el 4 de setembre del 1134, es pot trobar en l'obra de Ferrer i Riu (dir.), 2018, doc. 6 i 7.

2 Els documents de les donacions fetes per Ramir a Ramon Berenguer IV, que van donar origen a la Corona d'Aragó, es poden consultar en l'obra de Ferrer i Riu (dir.), 2018, doc. 10, 11, 12 i 13.

81, 137-142). Els descendents de Peronella i Ramon Berenguer IV intentarien repetidament durant generacions aconseguir recuperar la senyoria sobre el regne de Pamplona, també sense efecte.

L'altre front de conflicte el va obrir el senyor rei de Lleó i Castella, Alfons VII, que, mogut per la simple ambició expansiva i potser també per la voluntat de preservar de la reconquesta musulmana Saragossa i les terres que el seu padastre, Alfons el Bataller, havia conquerit a la vall de l'Ebre (el *regnum Caesaraugustanum*), les ocupà militarment a la seva mort. No va ser fàcil per a Ramir aconseguir la retirada de les tropes castellanques de Saragossa; ho assolí en una entrevista a Alagó (1136) a canvi de la promesa de vassallatge al castellà per aquesta ciutat. Restaven, però, en mans d'Alfons VII, les terres més occidentals del regne saragossà (Calataiud, Alagó, Tarassona, Daroca, Sòria), que Ramon Berenguer IV, com a príncep d'Aragó, podria haver recuperat, segons Zurita, en l'entrevista de Carrión de 1140 amb Alfons VII, en la qual podria haver ratificat el vassallatge a aquest monarca castellanoleonès per tot l'antic regne de Saragossa (Garrido, 2014, pp. 79-80, 135-136). A Ramon Berenguer IV el degué ajudar en les negociacions a Carrión el fet que Alfons VII era marit de la seva germana Berenguera; al cap i a la fi, les qüestions de poder en aquell món senyorial del segle XII eren qüestions quasi més personals i familiars que pròpiament governamentals o d'estat. També degué ajudar a l'entesa el fet de poder orientar, com així ho van fer, les respectives ambicions de més poder cap al renascut regne de Pamplona, contra el qual s'aliaren per atacar-lo i repartir-se'l.³ En derivà una campanya d'Alfons VII que acabà amb un pacte de submissió del pamplonès al castellà, mentre que per la part del príncep d'Aragó, si hi hagué

alguna ofensiva militar, no va comportar canvis territorials (Garrido, 2014, pp. 74-79, 131-142; Vela, 2018, pp. 31-33; Vital, 2019, pp. 150-156, 164-168).

La crisi dinàstica d'Aragó no es va acabar amb el conflicte intern i els conflictes amb les senyories principescues veïnes de Pamplona i Castella i Lleó, sinó que, el testament del rei Alfons, en no ser acomplert (de fet, no ho podia ser), va desencadenar una topada greu amb l'Església. Tothom ho sap: el Bataller deixà el regne en tres parts iguals a tres comunitats religioses de Jerusalem: els cavallers de l'Orde del Temple, l'Hospital de Sant Joan i els canonges del Sant Sepulcre. Vist des del present, és un testament sorprenent i, de fet, impossible d'executar. Com ho va poder fer el rei i per què ho va fer?

Per comprendre-ho, cal apropar-se a la concepció del poder del príncep en aquella època. La *potestas* d'un gran senyor, d'un príncep o d'un rei, tenia un triple origen: patrimonial, personal i públic. Parafraçant Bisson, podríem dir que el poder dinàstic d'Alfons era, sobretot, una senyoria patrimonial basada en una genealogia dinàstica (Bisson, 2009, pp. 188). Tenia el poder que tenia perquè l'havia heretat del seu germà i, si es vol, del seu pare, i perquè personalment l'havia consolidat i expansionat amb les seves gestes. Potser és massa fort dir que en podia disposar com si el regne fos un bé privat, i això perquè el poder (el reial també) estava molt lligat a les persones i tenia poc caràcter institucional i força d'arbitral. El Bataller, doncs, va dictar testament que va dictar perquè a Aragó el rei era el senyor superior, i tenia el poder personal i dinàstic per disposar de la seva senyoria. Sens dubte, tenia el poder de disposar lliurement de les conquestes que havia dirigit ell mateix, que devien ser no menys d'un terç del regne. I, si bé es pot discutir si jurídicament podia disposar de la resta, no es pot descartar que, aplicant una concepció estrictament patrimonial de la senyoria, pensés que tenia la potestat de disposar-ne.

La qüestió important és per què ho va fer. D'entrada s'ha de convenir que no tenia gaires sortides: no tenia fills i el familiar més pròxim, el

3 El text del pacte de Carrión, que no parla de la retirada de tropes castellanques del regne de Saragossa, informació que només coneixem per Zurita, sinó de l'acord de repartiment del regne de Pamplona entre Alfons VII i Ramon Berenguer IV, es pot consultar en l'obra de Ferrer i Riu (dir.), 2018, doc. 14.

germà petit, Ramir, era un clergue, allunyat per això de la successió. Però hi ha una raó que cal valorar que ens sembla més important que altres, i és la derivada d'aquell origen públic de la *potestas*, que, com dèiem, forma part de la concepció del poder del príncep en aquella època. Aquesta concepció del poder, segurament mot desgastada, té les seves arrels en la tradició romana del baix Imperi. Ens referim, és clar, a la concepció romana de la *res publica*, reinterpretada de manera transcendent per pensadors cristians de l'Antiguitat tardana i l'època carolíngia (Agustí, Isidor, Jonàs d'Orleans). Dit altrament, el poder patrimonial i personal que Alfons, com a senyor d'Aragó tenia i podia exercir «arbitràriament», no exclou el sentit del bé públic, de la responsabilitat; un estat d'esperit o consciència del poder que el segle XII s'obria pas més que cent anys abans (Bisson, 2009, pp. 3-21, 573-581).

A la seva manera, i sense escoltar potser el parer dels poderosos del regne, tal vegada perquè no se'n refiava, Alfons, de qui s'han de valorar especialment les conviccions religioses, va creure que, per defensar les conquestes i garantir la pau del regne, el millor en aquell moment era deixar el regne a tres comunitats religioses relativament joves i llunyanes, però que ja començaven a ser conegudes a la Península, on havien rebut algunes donacions. Certament, no sembla que aquestes institucions tinguessin les capacitats polítiques, administratives i militars per fer-se càrrec de l'herència. De les tres comunitats beneficiàries, només els templers eren un orde militar en aquell moment. Les raons del testador no sembla, doncs, que s'hagin de buscar en la voluntat d'encomanar a les tres comunitats monàstiques de Jerusalem la defensa militar directa del regne i la seva expansió futura. No es pot descartar, però, una raó política més estratègica com és la de posar, a la seva mort, el regne en mans de l'Església (el papa al darrere de les comunitat beneficiàries), única manera, devia pensar, d'evitar o neutralitzar la més que previsible invasió de tropes castellanes d'Alfons VII, no debades autoanomenat *imperator Hispaniae*, de les ambicions del qual (i també de la seva cort) el

Bataller en devia tenir prou coneixement (Jaspers, 2018, pp. 9-18). Amb aquest testament, Alfons sembla que havia intentat evitar una invasió castellana i una guerra entre aragonesos i castellans, i assegurar així la pau al seu regne, expressió d'una consciència personal del bé públic.

Qui sap també si, en dictar testament, en el seu pensament i voluntats no gravitava el record de l'oferiment que, com a feudatari, el seu el pare, Sanç Ramires, havia fet del regne naixent d'Aragó al papa, a Roma mateix, seixanta anys abans, el 1068 (Buesa, 1978, pp. 421-43).

El cas és que, en tenir coneixement de les darreres voluntats del Batallador, el papa es va posar al costat de les comunitats religioses beneficiàries i va exigir el compliment del testament. I al comte príncep li va correspondre negociar amb Roma i Jerusalem. Les operacions van requerir el seu temps fins a afinar el preu dels intercanvis. Del poc que en sabem, no sembla que les comunitats ho possessin massa difícil: van renunciar als seus drets successoris a canvi de dominis, senyories, rendes i drets importants sobre futures conquestes, una compensació que les va convertir, sobretot l'orde del Temple, en senyories de gran poder a la Corona i, de passada, les va lligar als projectes expansius del comte príncep (Garrido, 2014, pp. 145-175).⁴

Un cop tancada així la crisi dinàstica i els seus escenaris, cal fixar-se en les dues altres àrees de crisi i conflicte on es van produir les lluites més dures del poder i pel poder. Ens referim a al-Àndalus i Occitània, dos escenaris molt diferents on els interessos de Ramon Berenguer IV i l'aristocràcia aragonesa i catalana també s'expressaven de manera diferent.

L'assalt i el repartiment d'al-Àndalus

Aquells anys de mitjan segle XII al-Àndalus i el nord d'Àfrica van conèixer la seva pròpia crisi,

4 Els documents dels acords de Ramon Berenguer IV amb els germans del Sant Sepulcre i l'Hospital i amb la milícia del Temple es poden trobar dins de l'obra de Ferrer i Riu (dir.), 2018, doc. 15. 16, 17, 18, 19 i 20.

el conflicte pel poder entre almoràvits i almohades, que va acabar amb la caiguda dels almoràvits, al servei dels quals lluitaven no pocs cavallers catalans, entre els quals el vescomte Reverter. La lluita va generar una gran inestabilitat a la Sharqia i a la frontera superior d'al-Àndalus, on aparegueren poders locals: les segones taifes. L'ocasió va ser aprofitada pels barons d'Aragó, milícies urbanes i ordes militars, que van guanyar als musulmans terres dels Monegres, el Baix Cinca, el Baix Aragó i la Matarranya, una activitat militar de la qual Ramon Berenguer IV es va mantenir més aviat absent, atret per altres fronts de lluita (Ubieto, 1989, p. 167).

Quant a al-Àndalus, el primer front de Ramon Berenguer va ser Almeria, cap on el va portar l'entesa amb Alfons VII, després que els genovesos, d'acord amb el papa, proposessin la conquesta i demanessin autorització a aquest rei de Lleó i Castella, a qui es reconeixia la primacia entre els prínceps peninsulars. La república de Gènova estava interessada a liquidar la pirateria musulmana que, partint del port d'Almeria, pertorbava la navegació a la Mediterrània occidental. Abans de l'inici de les operacions militars, però, el comte príncep va acordar amb els genovesos una aliança ambiciosa que, en principi, incloïa successivament l'atac conjunt a Almeria, Tortosa i les illes Balears, i el compromís de Gènova de respectar un cert domini del príncep catalanoaragonès en la navegació costanera entre l'Ebre i Almeria. De les operacions previstes, Gènova en trauria el terç dels guanys.⁵ Ben aviat, però, es van haver de descartar del projecte les Illes, atesa l'oposició de Pisa que ambicionava posseir-les. Finalment, l'assalt d'Almeria seria obra d'una coalició heterogènia, encapçalada pel senyor rei de Lleó i Castella, el senyor príncep de Barcelona i Aragó, el senyor rei de Pamplona, el senyor de Montpeller (portat per Ramon Berenguer) i uns quants cònsols de Gènova. Tots plegats, però potser els genovesos i catalanoaragonesos més que ningú, van aconseguir assaltar Al-

meria i forçar la capitulació dels que s'havien refugiat a la Suda (octubre, 1147). Com estava previst, els genovesos van rebre un terç de la ciutat, on van establir gent pròpia, i després la seva flota va remuntar fins a aigües de Barcelona per hivernar (Garrido, 2014, pp. 197-217; Vela, 2018, pp. 33-34, 151-152; Vital, 2019, pp. 220-229).

La segona acció militar del comte príncep, aquesta molt més important i més personal, va ser la conquesta de Tortosa, que ja havia assajat infructuosament el seu pare, a qui el papa havia encoratjat amb una butlla de croada. Les operacions de les forces liderades per Ramon Berenguer IV, afavorides per les lluites internes del front andalusí, estimulades, si calia, pel comte príncep, van començar a primers de juliol de 1148 i van concloure el 30 de desembre.⁶ El concurs de la flota genovesa va ser essencial i, tal com estava previst, els genovesos van rebre un terç de la ciutat i el seu territori, però davant dels murs de Tortosa es van concentrar combatents cristians d'origen molt divers: vassalls dels comtats barcelonins, és clar, i genovesos, com ja s'ha dit, però també cavallers templers i hospitalers, anglesos, flamencs, lorenesos, borgonyons i occitans de Montpeller, Narbona, Tolosa, Carcassona i Caors, i d'altres orígens. I tampoc hi va faltar el diner dels burgesos barcelonins —cal assenyalar-ho per la importància que va tenir i pel que aquesta col·laboració significava en la història del poder. Un any després, aproximadament, el 30 de novembre de 1149 el comte príncep atorgava una carta de poblament per la qual reconeixia la personalitat jurídica col·lectiva dels tortosins i en fixava les llibertats i obligacions (Virgili, 2001, pp. 42-72; Garrido, 2014, pp. 217-226; Vela, 2018, pp. 152-153).

Entremig, és a dir, en l'espai temporal entre la conquesta de Tortosa i la carta de poblament s'esdevingueren altres conquestes no menys importants: les de Lleida, Fraga i Mequinensa. Aquí a Lleida, el comte príncep compartí protagonisme amb el comte d'Ur-

5 Els acords amb Gènova es poden trobar dins de l'obra de Ferrer i Riu (dir.), 2009, doc. 51 i 52.

6 El document de capitulació es troba en l'obra de Ferrer i Riu (dir.), 2018, doc. 21.

gell, a qui prèviament (maig, 1148) havia donat la ciutat en feu, així com la possessió de castells i d'un terç de la ciutat mateixa. El comte d'Urgell inicià el setge de Lleida amb el seu propi exèrcit, sense esperar les forces de Ramon Berenguer IV, que s'incorporà a les operacions no més tard d'abril del 1149. El setge va concloure amb el saqueig de la ciutat i la capitulació dels refugiats a la Suda a l'octubre d'aquest mateix any. En les forces d'ambdós comtes hi havia les mainades feudals dels barons fidels d'un i altre, guerrers occitans del vescomte del Bearn, milícies del Temple, ciutadans de Barcelona i guerrers a sou. Fraga, també assetjada, capitulà simultàniament i poc després Mequinensa (Lladonosa, 1961, pp. 28-37; Garrido, 2014, pp. 226-232).

Dins del que avui és Catalunya, només restaven com a nuclis de domini musulmà independent Miravet i Siurana. La incorporació d'aquestes posicions a la senyoria de Ramon Berenguer IV es retardà quatre anys, fins al 1153, perquè un acord de pau i ajut amb Ibn Mardanis (1149), l'emir andalusí que, arran de la crisi del poder almoràvit, controlava la Shariqia, obligà a aturar les operacions. Per comprendre l'acord amb l'emir s'ha de tenir present que Ramon Berenguer IV tenia a Occitània un altre front obert, que reclamava l'atenció i molts diners, que és el que l'emir es va comprometre a lliurar. Durant els anys de vigència de l'acord, mercenaris catalans i aragonesos van lluitar al servei d'Ibn Mardanis, i el mateix comte l'ajudà a recuperar la ciutat de València revoltada amb ajut almohade (1151). També els dos aliats van fer fracassar un intent almohade de conquesta d'Almeria (1151) (Garrido, 2014, pp. 232-234, 249-250, 252; Vela, 2018, pp. 155-159).

L'entesa del comte amb l'emir no esborrava les ambicions de poder o de més poder de Ramon Berenguer IV, i tampoc d'Alfons VII, que justament el 1151 es van reunir a Tudillén per afirmar-les i delimitar-les: van acordar sobre el paper i, com a projecte, és clar, repartir-se Navarra i al-Àndalus. Al comte i als seus successors correspondria el dret de conquesta de València, Dènia i Múrcia, que haurien de

tenir com a feu del rei de Castella⁷. Immediatament després d'aquest acord, el nou rei de Navarra, Sanç VI, va reaccionar per desactivar l'amenaça contra el seu regne, i per fer-ho va retre homenatge a Alfons VII. I anys després, aprofitant que el comte lluitava a la Provença, Sanç VI va atacar la frontera aragonesa (1156). Un any després, Ramon Berenguer, que havia aconseguit l'adhesió del bisbe de Pamplona i d'un poderós senyor navarrès, contraatacava i reclamava l'ajut d'Alfons VII. Ho feia d'acord amb el tractat de Tudillén, però l'ajut no arribà, i els contendents signaren la pau (Garrido, 2014, pp. 246-247, 252-255; Vela, 2018, pp. 36-40).

En relació amb les ambicions de poder de Ramon Berenguer IV, s'ha d'esmentar encara la compra als genovesos de la tercera part de Tortosa, el 1153, i el projecte de conquesta de les illes Balears.⁸ Amb aquest propòsit va buscar l'aliança de Pisa, a través de la mediació del jutge sard Barisó d'Arborea, marit de la seva neboda Agalburza, filla de la seva germana Almodis, però el projecte no avançà per la negativa de Pisa, aleshores en conflicte amb Lucca (Garrido, 2014, pp. 250-251).

La història del poder en aquells anys era més una història d'interessos familiars i dinàstics, que de responsabilitats públiques. Així s'explica, sembla, l'anada, el 1154, de Lluís VII de França a Toledo, on Alfons VII de Castella i Lleó reuní una assemblea que comptà amb l'assistència del seu cunyat, Ramon Berenguer IV, el rei de Navarra i el monarca francès. Aquí sembla que es va tractar el matrimoni de Lluís VII amb la princesa Constança, filla d'Alfons i neboda de Ramon Berenguer (Garrido, 2014, pp. 255-257). I a Castella hi tornà Ramon Berenguer quan conegué la mort d'Alfons VII i la successió a favor de Sanç III, nebot seu, fill d'Alfons i Berenguera. A la cort castellana el comte prin-

7 El tractat es troba a l'obra de Ferrer i Riu (dir.), 2018, doc. 25.

8 Els documents de venda de la tercera part de Tortosa entre Ramon Berenguer IV i el cònsol de Gènova els podeu trobar a l'obra de Ferrer i Riu (dir.), 2009, doc. 68, 69 i 70.

cep renovà el vassallatge per les terres de Saragossa, i d'allà s'emportà la princesa Sança, una nena de tres anys, filla d'Alfons VII i la seva segona dona, Riquilda de Polònia, promesa en matrimoni amb el fill hereu de Peronella i Ramon Berenguer. També s'emportà la mare de Sança, la reina vídua Riquilda, que seria una carta important en la baralla del poder. Ramon Berenguer la casà el 1161 amb el seu nebot, el comte Ramon Berenguer III de Provença, enllaç amb el qual pretenia reforçar l'acostament a l'emperador alemany Frederic Barba-roja, que tenia drets feudals superiors, encara que poc operatius, sobre la Provença, i era cosí de Riquilda. En efecte, Riquilda era besneta de l'emperador alemany Enric IV, a través de la seva filla Agnès; i Frederic, rebesnet del mateix emperador a través de la mateixa filla (Garrido, 2014, pp. 259-260).

I això ja ens porta cap a Occitània, el darrer front de crisis, conflictes i transformacions del poder que examinarem.

El vesper occità

Aquí, a Occitània, el casal de Barcelona havia aconseguit teixir una xarxa d'aliances i dependències feudals que incloïen els senyors del Bearn, Montpeller i Narbona, als que aviat afegirien drets de sobirania sobre la Provença marítima, i les terres de Gavaldà, Carladés i Rodés. Però mantenir quelcom semblant a una senyoria sobre aquest conglomerat divers i dispers no seria fàcil, sinó que finalment es revelaria impossible. El mosaic de senyories castrals que va sortir de la dislocació dels principats territorials postcarolingis, amb multitud de poders emancipats de la tutela comtal, faria inútil qualsevol temptativa d'unificació territorial i de submissió de la noblesa a l'autoritat d'un príncep. Molt més que a Catalunya i Aragó, el príncep, sigui el tolosà, el català o l'anglès, va haver de multiplicar les cavalcades per mantenir l'ordre i assegurar la pau, sense aconseguir-ho mai del tot. El país estava massa feudalitzat. Així, els prínceps van poder construir a Occitània sistemes de poder típicament feudals, molt personalitzats, però no van poder crear estructures estables

de caràcter estatal que els permetessin controlar de manera directa els castells dels seus dominis i obtenir rendes regulars. Per contra, als comtats catalans, Ramon Berenguer i el seu fill Alfons sí que van avançar en la construcció d'un sistema de govern més institucionalitzat, que incloïa un control més gran de les fortaleses, recaptació fiscal i comptabilitat financera a càrrec de funcionaris responsables (Lauranson-Rosaz, 1987, pàssim; Bonnassie, 2001, pp. 483-500; Débax, 2003, pp. 9-13, 96-98, 327-331).

A Occitània hi hagué conflicte entre els dos poders, el temporal i l'eclesiàstic, com n'hi hagué a tot l'Occident: recordem l'assassinat de Thomas Becket (1170), perpetrat per homes d'Enric II d'Anglaterra, aliat, com veurem, del comte príncep en les guerres occitanes. Sense ser tan greu, d'aquest conflicte pel poder entre l'episcopat i el príncep també n'hi hagué a Catalunya, on els prelats de la reforma, per exemple el bisbe de Girona, van disputar a la noblesa i al mateix comte de Barcelona la possessió dels delmes i de les esglésies (Salrach, 1999). A Occitània el conflicte va ser més greu encara i, amb l'heretgia pel mig, els prelats, forts en les seves senyories i amb el suport del papa, temps a venir trencarien amb les grans senyories laiques i cridarien els croats (Salrach, 2013, pp.159, 172, 185). A la Corona d'Aragó les coses no arribarien tan lluny, i concretament a Catalunya, l'Església i el príncep trobarien en el moviment de pau i treva una institució que facilitaria els contactes, les negociacions i la pacificació (Gonzalvo, 1996; Bisson, 1997, pp. 101-128).

En aquell segle XII, en temps de Ramon Berenguer i del seu fill Alfons, el primer comte rei, s'esdevingué un conflicte militar de llarga durada, decisiu en la configuració del mapa polític europeu: la guerra per l'hegemonia a Occitània entre el casal de Tolosa i el de Barcelona-Aragó. Però anem una generació enrere, en època de Ramon Berenguer III, pare del comte príncep. La guspira del conflicte la va encendre llavors, a principis de segle, la senyoria de Carcassona i Rasès, on els Trencavell van començar a practicar una política

d'aliances canviants entre Tolosa i Barcelona amb l'objectiu d'enfrontar els dos poders i preservar així la seva independència. Per a la presència del comte de Barcelona al Llenguadoc, va ser llavors essencial l'ajut del vescomte Eimeric II de Narbona, germanastre seu com a fill de Mafalda, la vídua de Ramon Berenguer II, el Cap d'Estopes, i del seu segon marit, el vescomte Eimeric I (Benito, 2009, pp. 31-37).

La rivalitat entre Tolosa i Barcelona es va fer més gran després que Ramon Berenguer III incorporés la Provença marítima, és a dir, el comtat de Provença amb capital a Arle (1112), veí del comtat interior de Provença amb capital a Avinyó, que estava en mans de la Casa de Tolosa des de principis del segle XI, i també veí del comtat interior de Forcalquer (Benito, 2009, pp. 37-39).⁹

La guerra va començar el 1120, quan el vescomte de Carcassona va ser expulsat de la ciutat per una revolta comunal instigada segurament pel comte de Barcelona, i amb el suport del vescomte de Narbona, el comte de Rodés i el duc d'Aquitània. El comte de Barcelona va combatre a la Vall del Roine, Eimeric de Narbona al Llenguadoc, i el duc d'Aquitània, Guillem IX, a Tolosa, que disputava al comte Alfons Jordà en nom de la seva dona, Felipa, del casal de Tolosa. El comte de Barcelona va perdre Carcassona, que el Trencavell va recuperar amb l'ajut del comte de Tolosa (1124) de qui es feu vassall, però va tenir èxit a la Provença. La pau va arribar el 1125, quan es va fer un repartiment de la Provença que fixava la frontera a les aigües del riu Durença (Benito, 2009, 40-44)¹⁰.

Les hostilitats van reprendre aviat, ara a Montpeller, on Guillem VI, senyor de la ciutat, aliat i vassall del comte de Barcelona, va ser expulsat pels burgesos que tenien el suport

del comte de Tolosa (1141). Llavors una coalició formada pel nou comte de Barcelona, Ramon Berenguer IV, el Trencavell, que va canviar de bàndol, i les ciutats de Gènova i Pisa, va restablir Guillem VI en la senyoria (1143), just quan començava un nou conflicte a la Provença (Benito, 2009, pp. 46-48). Aquí el comte Berenguer Ramon, que havia heretat el comtat a la mort de Ramon Berenguer III (1131), havia de fer front a una revolta de la noblesa encapçalada per Ramon de Baus, que pels drets de la seva esposa Estefania de Provença tenia aspiracions a la successió. Tolosa, Gènova i Pisa li van donar suport, i després que Berenguer Ramon morís en una topada amb els genovesos (1144), s'hi va imposar durant tres anys. Llavors aconseguí el suport de l'emperador alemany Conrad III, que, desempolsant antics drets imperials, li cedí la Provença com a feu de l'Imperi (1145). Va caldre que Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona i príncep d'Aragó, es traslladés a la Provença, disposat a defensar els drets del seu nebot Ramon Berenguer III de Provença. En el curs de dues campanyes (1146-1147 i 1150) el comte príncep va sotmetre per les armes la noblesa rebel i va aconseguir la submissió dels Baus (Benito, 2009, pp. 49-52). Al mateix temps, de retorn amb les tropes cap a Barcelona, va aconseguir que el Trencavell es fes vassall seu i li reconegués la sobirania sobre Carcassona i Rasès, fet que assegurava els accessos a la Provença des de Catalunya, i de retruc facilitava la política d'aliances del comte de Barcelona i príncep d'Aragó contra Tolosa. El comte de Tolosa reaccionà atacant el Trencavell (1153), que caigué presoner, malgrat l'ajut de Ramon Berenguer IV i Hug de Rodés, i, hagué de pactar amb el tolosà per recuperar la llibertat (Benito, 2009, pp. 53-54).

La submissió dels Baus, assolida el 1150,¹¹ va durar poc. El 1155 van aconseguir de l'emperador Frederic I Barba-roja una butlla que els confirmava la infeudació de la Pro-

9 Els documents relatius a la incorporació dels comtats de Provença i Gavalda i del vescomtat de Carledes a la sobirania del casal de Barcelona els podeu trobar a l'obra de Ferrer i Riu (dir.), 2009, doc. 21, 22, 35 i 36.

10 El text del tractat s'inclou a l'obra de Ferrer i Riu (dir.), 2009, doc. 39.

11 Els documents de pacificació entre Estefania, vídua de Ramon de Baus, i els seus fills, d'una banda, i Ramon Berenguer IV, de l'altra, es troben a l'obra de Ferrer i Riu (dir.), 2009, doc. 57, 58, 59, 60 i 61.

vença que els havia fet Conrad III el 1145, i es van aixecar en armes. Va caldre que Ramon Berenguer IV, amb l'ajut del Trencavell, la vescomtessa de Narbona i el senyor de Montpeller, tornés a combatre a la Provença. La campanya va concloure (1156) amb la derrota dels Baus i els nobles provençals que els feien costat, i el retorn de tots ells a la fidelitat de Ramon Berenguer IV i del seu nebot, Ramon Berenguer III de Provença (Benito, 2009, pp. 54-56).¹²

Just després de la submissió de la Provença, un nou conflicte es congria al Llenguadoc i entorn de Tolosa. Va començar com un enfrontament entre el comte de Tolosa i el vescomte de Besiers i Carcassona (1156), a qui el comte de Barcelona, acompanyat per Guillem VII de Montpeller i Ermengarda de Narbona, va prometre ajut (1157). Aviat es va formar una gran coalició contra Tolosa, que encapçalaven el comte de Barcelona i el rei Enric II d'Anglaterra, i integraven els vescomtes de Carcassona i Besiers, el vescomte de Nimes i Agde, la vescomtessa de Narbona, el senyor de Montpeller i altres senyors occitans, com els de Lautrec i Andusa. Per la seva part, Ramon V de Tolosa, que s'havia casat amb Constança de França (1154) comptava amb l'ajut del rei Lluís VII de França, i amb el comte de Melguèlh, enemic del senyor de Montpeller (Benito, 2009, 56-58).

La Gran Guerra Occitana, que fins llavors havia tingut per escenari la Provença i el Llenguadoc, ara, durant quaranta anys, entre 1156 i 1196, tindria lloc sobretot al Llemosí i a Aquitània. En la primera fase, les forces de la coalició que encapçalaven el rei d'Anglaterra i el comte de Barcelona van avançar victorioses fins als murs de Tolosa (1159), d'on les allunyà el rei de França. El 1160 el rei de França i el d'Anglaterra signaren una treva a la qual van seguir negociacions de pau del comte de Tolosa amb el rei d'Anglaterra, el vescomte de Besiers i Carcassona i el senyor de Montpeller (1162-1163). Quan s'obria aquest parèntesi

de pau, Ramon Berenguer IV va voler resoldre el conflicte de sobirania a la Provença, on els Baus retornaven a la lluita. Per fer-ho, va prendre la fortalesa dels Baus i va pactar un acord amb l'emperador alemany Frederic I Barba-roja (1155-1190), de qui hauria de rebre la investidura de la Provença en feu.¹³ Ramon Berenguer IV, però, va morir (1162) quan anava a tancar el pacte en una entrevista personal amb l'emperador. En lloc seu, va ser el seu nebot, el jove comte de Provença Ramon Berenguer III, a qui Ramon Berenguer IV tutelava, qui va rebre de l'emperador el reconeixement com a comte provençal (Benito, 2009, pp. 58-59).

A manera de conclusió sobre el poder

En temps de Ramon Berenguer i Peronella, el poder a Europa occidental residia en les senyories i era sobretot personal i dinàstic, la qual cosa no exclouïa la pervivència, sobretot en senyories principescues, d'una certa noció d'ordre públic. En qualsevol cas, el poder anava molt lligat a la violència i la crueltat, que els poderosos exercien per mantenir-se en el poder, afirmar el seu domini i ampliar-lo. I els que no tenien poder, però no els faltaven armes i ambició, exercien la violència per crear-se la pròpia senyoria, sovint dins de la senyoria a la qual servien (Bisson, 2009, pp. 3-7). En qualsevol cas, les víctimes dels actes violents i opressius eren pagesos i ciutadans que tenien veu per queixar-se però no poder per resistir. Les querimònies ho demostren. Els pagesos de la senyoria comtal s'adrecen al comte per denunciar la violència i els robaris de batlles i castlans, i demanar al comte que, com a senyor seu, els defensi de l'opressió dels seus propis agents. I el comte els escolta, però no fa res, o això sembla (Bisson, 1998). Aquesta crisi social i del poder no és exclusiva de Catalunya, i tampoc dels pagesos. Els ciutadans de Barcelona també sembla que pateixen els maltractes del veguer comtal (Bensch, 2000, pp. 60-61). I si dilatam

12 Els documents relatius a l'acord de pacificació s'inclouen en l'obra de Ferrer i Riu (dir.), 2009, doc. 72, 73, 74, 75 i 76.

13 Els documents de l'acord es poden trobar a l'obra de Ferrer i Riu (dir.), 2009, doc. 81 i 82.

la mirada, veurem que també els pagesos de les senyories de Poblet i Santes Creus i dels entorns dels monestirs estan en conflicte per la possessió de terres i rendes amb les comunitats monacals, conflictes que no estan exempts de violència (Pons, 1938, doc. 355; Udina, 1947, doc. 298). I Sant Cugat està enfrontat amb els Montcada, que no s'aturen ni davant de Déu (Benito, 2000). I tampoc el comte de Barcelona està exempt de mals costums i arbitrarietats: els prelats l'acusen de saquejar el tresor de les seus a la mort dels bisbes. No cal seguir, la crisi del poder en ple segle XII és de gran abast, i té protagonistes socials diferents. El que interessa ara, però, és fixar-se en la conducta dels que serveixen al poder i, servint-lo, es creen o volen crear-se poders o senyories pròpies, perquè és a través d'ells que haurà de passar el renaixement del poder públic i la governança, és a dir, el camí de l'estat.

Aquest camí de transformació de la senyoria serà llarg i feixuc, amb avanços i retrocessos, i períodes llargs d'estagnació. Encara a finals del segle XII, Alfons el primer comte rei va intentar imposar la pau als senyors fent-se àrbitre del conflicte social a les senyories (Fondarella, 1173), i no se'n va sortir: els senyors se li van revoltar, i el seu fill haurà de fer llei el dret de maltractar (Bisson, 2009, pp. 499-515, 578-579). En aquest camí tan tortuós, els prelats reformadors del segle XII van jugar un paper de promotors del canvi vers l'ordre públic, el bé públic, fet que no implica oblidar l'existència de senyories eclesiàstiques opressives.

Precisament en temps del comte príncep, un eclesiàstic anglès d'esperit reformador, quan era secretari de l'arquebisbe de Canterbury, abans de ser bisbe de Chartres, Joan de Salisbury, va escriure el *Policratus*, un llibre en què mostra la contradicció entre la teoria i la pràctica del poder. El tirà de Joan de Salisbury és un príncep que, desacatant la voluntat divina, comet excessos i crueltats, és injust amb els seus súbdits i amb l'Església. Mereix ser apartat del poder. La imatge del tirà és la del príncep dolent, és clar, però també del castlà, el batlle o el veguer violent que causa

sofriment al poble que altrament hauria de protegir i defensar (Bisson, 1998, pp. 143-155; Bisson, 2009, pp. 9-11).

El pensament d'aquests prelats del renaixement del segle XII és clar: Crist distingia entre dominació i servei, i la senyoria havia de ser abans que res un servei a la comunitat, que el senyor havia d'exercir escoltant la pròpia comunitat per després decidir i executar, ja que per això tenia el *dominium*. Actuaria així amb un sentit de la responsabilitat heretat de les Sagrades Escripures i de la tradició d'ordre públic de l'època carolíngia (Sassier, 1988; Depreux, 1992). El poble, és clar, no ho veia així. Per ell el poder s'identificava en la persona del senyor i els seus agents, i prenia forma en cerimònies i rituals, i sovint en actes de violència i crueltat. De tan freqüents, d'aquests actes violents i opressius, i de les rapinyes, en deien usos i costums, i fins mals usos, que els inferiors forçosament havien de suportar. Pels clergues reformadors, en canvi, eren la realitat de la violència i maldat de la senyoria, la tirania. El remei havia de ser allunyar el príncep de l'arbitrarietat i la tirania i portar-lo cap al respecte de la llei, el dret i la justícia, amb la conseqüent transformació de la senyoria en un servei. Pel que fa a la senyoria comtal, la història del moviment de pau i treva il·lustra força bé aquest procés a Catalunya (Bisson, 1997, 101-140; Bisson, 2009, 11-14).

En el llarg, vacil·lant i tortuós camí que porta de la senyoria a l'estat, de la dominació personal del senyor, que gestionava la seva senyoria d'acord amb els seus interessos patrimonials i dinàstics, a l'actuació del governant, que se sent responsable de servir la societat, la cosa pública, el segle XII marca una fita important, un abans i un després.

Aquest temps de canvi es materialitza una mica arreu amb l'aparició de quelcom semblant a una administració pública. A les corts senyorials com la del comte príncep Ramon Berenguer i el seu successor, el comte rei Alfons, apareixen uns cortesans instruïts al servei del senyor, clergues, juristes i cavallers, amb uns perfils diguem-ne més professionals que els d'abans. No gosarem dir que eren funcionaris, en el ple sentit de la paraula, per-

què és ben possible que en ells l'obediència i fidelitat personal encara fossin valors més importants que la competència. El pas de la lleialtat personal a la impersonal, és a dir, la institucionalització del poder, trigarà a arribar, però l'exercici comptable, pel que fa a l'inventari de les rendes del patrimoni comtal, la rendició de comptes dels batlles i la gestió de les batllies mitjançant operacions creditícies, impliquen clarament una certa objectivització i despersonalització del poder, una responsabilitat comptable (Bisson, 1984; Bisson, 2009, pp. 16-20, 577-580).

L'experiència del poder va esdevenint així una experiència del govern que va anar acompanyada de canvis legislatius i judicials. És ben conegut que prínceps i senyors en aquells anys atreuen pobladors cap a la Catalunya Nova, i donen suport al poblament semblant-la de cartes de poblament i franquesa (Font, 1969). I, doncs, què és això sinó la prova d'una senyoria en transformació, d'una senyoria a l'interior de la qual està emergint una nova consciència del poder: la consciència d'uns senyors que, sense oblidar els seus interessos personals, tenen sentit o un cert sentit de la responsabilitat envers les col·lectivitats de la seva senyoria? En aquest sentit, i no caldria insistir-hi, el pas de la pau i treva de Déu a pau i treva del comte, que així reivindica l'ordre públic, la pau i, implícitament, el dret de fer la guerra i la superioritat de la justícia, amb el cobrament d'un impost per garantir-ho, el bovatge, és un pas de gegant vers l'estat feudal (Bisson, 1997).

I el corol·lari final, la cort del comte príncep, que ja en temps dels seus avantpassats era, quan calia, cort judicial, té ara en ple segle XII un dinamisme que caldrà estudiar. Aquí una comissió de jutges, o un d'ells, compila, juntament amb altres normes legals, els usos i costums feudals que, en el curs d'anys d'administrar justícia, els jutges de la cort i els comtes han recollit i, de fet, validat judicialment. Ara, compilats en un corpus, que coneixem com els *Usatges de Barcelona*, sota la supervisió de Ramon Berenguer IV i aprovats per ell mateix, esdevenen llei escrita. Els experts distingeixen dins del corpus entre usat-

ges antics, que poden remuntar al temps de Ramon Berenguer I, cent anys abans, pocs, i usatges nous, la majoria, del temps de Ramon Berenguer IV. Els primers, per dir-ho així, són més feudals que els segons, en què es nota la influència del dret romà i la voluntat de bastir jurídicament l'autoritat del comte de Barcelona, com el príncep sobirà per sobre de les altres potestats feudals. També això forma part de la voluntat d'edificar o solidificar un ordre públic contra l'arbitrarietat i la tirania (Valls [i Abadal], 1984; Bastardas, 1984; Font, 1988).

En la segona meitat del segle XII en la documentació relacionada amb l'administració de justícia, al costat de molts conflictes resolts per arbitratge i negociació entre les parts, hi ha molts judicis portats per jutges professionals que apliquen les normes legals vigents, i, en segons quines circumstàncies, recorren per a la prova als duels i judicis de Déu. Més que abans, per jutjar emprèn codis escrits: la llei dels gots, que venia de molt temps enrere; la llei romana del Codi de Justinià, i els *Usatges de Barcelona*. Tot això marca el pas de la justícia feudal a la justícia que en diem d'estat feudal, que és també, com s'ha dit, una nova edat de la senyoria (Salrach, 2022a, 2022b, 2022c).

És veritat que a Catalunya la senyoria coercitiva i explotadora va sobreviure al segle XII, perquè al bé comú sempre li ha costat obrir-se pas, i la temptació d'estar per sobre de la llei no s'esborra fàcilment. Un exemple de finals d'aquest segle XII per acabar.

El 9 de novembre de 1197, a Osca, Gombau, bisbe de Lleida; Ricard, bisbe d'Osca, i Pere de Taveret, sagristà de Vic, jutges elegits per les parts, jutgen la causa entre el rei Pere, net de Ramon Berenguer i Peronella, i Ramon, arquebisbe de Tarragona, per la donació de Salou al noble aragonès Ximeno d'Artusella, donació que havia fet el rei precedent, Alfons, contra la voluntat de l'arquebisbe.

L'arquebisbe al·legava que la donació del rei a Ximeno no era vàlida en dret perquè el rei no podia donar Salou sense el seu consentiment, atès que el lloc, com tot el que el rei tenia en el territori de Tarragona, ho tenia en feu per ell, l'arquebisbe. I invocava a favor seu

les lleis dels gots que prevalen, diu, en tota la terra del rei, i els *Usatges*, que prohibeixen manifestament que algú pugui donar el feu sense el consentiment i la voluntat del seu senyor. La part contrària, és a dir, el mateix rei, replicava que el seu pare, el rei Alfons, havia pogut fer la donació perquè, com a príncep i senyor, no estava obligat a sotmetre's a les lleis i als *Usatges* com les altres persones ho han d'estar. No obstant això, la part del rei no va poder presentar o invocar cap llei o usatge concrets o raó de dret que confirmés que això havia de ser així; ans al contrari, tot el dret s'hi oposava. Així, l'arquebisbe va poder argumentar que, segons les lleis godes i romanes, tothom, encara que sigui rei, príncep o senyor, s'ha de sotmetre a les lleis i als *Usatges*. Tots els reis i prínceps, fins i tot el més gran, l'emperador romà, que va promulgar i fundar lleis universals, diu l'arquebisbe, estan sotmesos a les lleis i les han de complir en tot, segons la mateixa llei.

Un cop tancada en aquest punt la fase probatòria, el tribunal declara nul·la la donació feta pel rei Alfons i mantinguda pel mateix rei Pere a Ximeno d'Artusella, i invocant, sembla, un principi de dret, de probable origen romà, sobre obres fetes en propietat aliena, disposa també que Ximeno no podrà reclamar a ningú el reemborsament per l'esmerçat en obres a Salou contra la voluntat de l'arquebisbe (Salrach, 2022a, pp. 35-37).¹⁴

Aquest judici, al marge de la realitat política subjacent, és un monument a la història de la cultura legal, judicial i política, un episodi que il·lustra el camí llarg i irregular que, partint de la senyoria personal i arbitrària, portava cap a una forma d'administració pública, un govern. El principi de submissió de tothom a la llei que hi preval era fonamental en el camí. Per això, la glosa del judici ens sembla una bona manera de tancar la reflexió sobre la història de les crisis i canvis del poder en el segle de Peronella i Ramon Berenguer IV. ●

Bibliografia

- Alvira y Cabrer, M. (2010). *Pedro el Católico, Rey de Aragón y Conde de Barcelona (1196-1213). Documento, testimonios y memoria histórica*. Institución Fernando el Católico.
- Bastardas, J. (1984). *Usatges de Barcelona. El codi a mitjan segle XII*. Fundació Noguera.
- Benito i Monclús, P. (2000). Els «clamores» de Sant Cugat contra el fill del gran senescal: i altres episodis de terrorisme nobiliari (1161-1162). *Anuario de Estudios Medievales*, 30/2, 851-886.
- Benito i Monclús, P. (2009). L'expansió territorial ultrapi-rinenca de Barcelona i de la Corona d'Aragó: guerra, política i diplomàcia (1067-1213). Dins M. T. Ferrer i Mallol i M. Riu i Riu (Dir.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana* (Vol. 1.1, pp. 13-150). Institut d'Estudis Catalans.
- Bensch, S. P. (2000). *Barcelona i els seus dirigents, 1096-1291*. Proa.
- Bisson, T. N. (1984). *Fiscal accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*. University of California Press.
- Bisson, T. N. (1997). *L'impuls de Catalunya. L'època dels primers comtes-reis (1140-1225)*. Eumo Editorial.
- Bisson, T. N. (1998). *Tormented voices: power, crisis, and humanity in rural Catalonia, 1140-1200*. Harvard University Press.
- Bisson, T. N. (2009). *The crisis of the twelfth century. Power, Lordship and the Origins of European Government*. Princeton University Press.
- Bonnassie, P. (2001). L'Occitanie: un État manqué ? Dins P. Bonnassie, *Les sociétés de l'an mil. Un monde entre deux âges* (pp. 483-500). De Boeck Université.
- Buesa Conde, D. (1978). *El rey Sancho Ramírez*. Guara Editorial.
- Débaix, H. (2003). *La féodalité languedocienne. XIe-XIIIe siècles. Serments, hommages et fiefs dans le Languedoc des Trencavel*. Presses Universitaires du Mirail.
- Depreux, P. (1992). Nithard et la *res publica*: un regard critique sur le règne de Louis le Pieux. *Médiévales*, 22-23, 149-161.
- Ferrer i Mallol, M. T. i Riu i Riu, M. (Dir.). (2009). *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana* (Vol. 1.1). Corpus documental preparat per Pere Benito, Pilar

14 L'acta del judici a Alvira (2010), doc. 99. D'aquest document n'hi ha una nova transcripció a l'obra de Salrach i Marès, J. M. i Montagut i Estragués, T. (dir.), (en premsa), doc. 828.

- Sendra i Carles Vela. Institut d'Estudis Catalans.
- Ferrer i Mallol, M. T. i Riu i Riu, M. (Dir.). (2018). *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana* (Vol. 1.2). Corpus documental preparat per Carles Vela. Institut d'Estudis Catalans.
- Font Rius, J. M. (1969). *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Font Rius, J. M. (1988). Don Ramon d'Abadal y la historia del derecho. *Historia, Instituciones, Documentos*, 14, 7-12.
- Garrido i Valls, J. D. (2014). *Ramon Berenguer IV*. Rafael Dalmau, Editor.
- Gonzalvo, G. (1986). *La pau i treva a Catalunya. Orígens de les Corts catalanes*. Edicions de la Magrana.
- Jaspert, N. (2018). El testament d'Alfons I d'Aragó i les negociacions amb les institucions eclesiàstiques del regne llatí de Jerusalem. Dins M. T. Ferrer i Mallol i M. Riu i Riu (Dir.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana* (Vol. 1.2, pp. 9-18). Institut d'Estudis Catalans.
- Lauranson-Rosaz, Ch. (1987). *L'Auvergne et ses marges (Velay, Gévaudan). Du VIIIe au XIe siècle. La fin du monde antique?* Les Cahiers de la Haute-Lorire – Le Puy-en-Velay.
- Lladonosa, Pujol, J. (1961). *La conquesta de Lleida*. Rafael Dalmau, Editor.
- Pons i Marquès, J. (1938). *Cartulari de Poblet. Edició del manuscrit de Tarragona*. Institut d'Estudis Catalans.
- Salrach, J. M. (1999). Disputes i compromisos entre l'Església de Girona i la noblesa. Notes d'unes difícils relacions (segles XI i XII). *Anuario de Estudios Medievales*, 29, 927-957.
- Salrach, J. M. (2013). Occitania, la expansió ultrapirenaica, el catarisme, Pedro el Catòlic y la batalla de Muret. *Índice Histórico Espanyol*, 126, 143-234.
- Salrach Marès, J. (2022a). L'administració de justícia a Catalunya en els segles IX-XII. Dins L. Sales i Favà i A. Reixach Sala (Coord.), *Les corts jurisdiccionals a la Corona d'Aragó (s. XI-XVIII)*. *Fonts per al seu estudi* (pp. 17-42). Associació d'Història Rural i Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona.
- Salrach Marès, J. M. (2022b). El canvi feudal i els canvis en la justícia a Catalunya durant l'alta edat mitjana. Dins N. Puig i Amat i M. Viader i Crous (Ed.), *La justícia a la Catalunya medieval. Actes del VII Seminari d'Estudis Medievals d'Hostalric: 18-19 de novembre de 2021, Hostalric* (pp.13-26). Ajuntament d'Hostalric.
- Salrach Marès, J. M. (2022c). Justícia d'estat i justícia feudal a Catalunya. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 333, 279-302.
- Salrach Marès, J. M. i Montagut Estragués, T. (en premsa). *Justícia i resolució de conflictes a la Catalunya medieval. Col·lecció diplomàtica. Segle XII*. Institut d'Estudis Catalans (Secció Històrico-Arqueològica), Parlament de Catalunya i Generalitat de Catalunya (Departament de Justícia).
- Sassier, Y. (1988). L'utilisation d'un concept romain aux temps carolingiens. *La res publica* aux IXe et Xe siècles. *Médiévales*, 15, 17-29.
- Ubieto Arteta, A. (1989). La reconquesta aragonesa. Dins IFC (Ed.). *Historia de Aragón. I. Generalidades* (pp. 159-179). Diputación de Zaragoza i Institución Fernando el Católico.
- Udina i Martorell, F. (1947). *El «Llibre Blanch» de Santes Creus (Cartulario del siglo XII)*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Valls Taberner, F. [i d'Abadal i de Vinyals, R.] (1984). *Los Usatges de Barcelona. Estudios, comentarios y edición bilingüe del texto*. Departamento de Historia del Derecho, Universidad de Málaga i Promociones Publicaciones Universitarias de Barcelona.
- Vela, C. (2018). La política ibèrica de Barcelona i la Corona d'Aragó (segle XI-2013). Dins M. T. Ferrer i Mallol i M. Riu i Riu (Dir.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana* (Vol. 1.2, pp. 19-116). Institut d'Estudis Catalans.
- Vela, C. (2018). L'Àndalus en la política de Barcelona i la Corona d'Aragó (segle XI-1213). Dins M. T. Ferrer i Mallol i M. Riu i Riu (Dir.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana* (Vol. 1.2, pp. 117-180). Institut d'Estudis Catalans.
- Virgili Colet, A. (2001). «Ad detrimentum Yspanie». *La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. Universitat Autònoma de Barcelona i Universitat de València.
- Vital Fernández, S. (2019). *Alfonso VII de León y Castilla (1126-1157). Las relaciones de poder en el centro de la acción política y social del «Imperator Hispantiae»*. Ediciones Trea. ●

Ramon Berenguer IV i els templers (1130-1153)

Ramon Sarobe i Huesca
Universitat Autònoma de Barcelona

Situació prèvia

Nascut durant els temps convulsos que segueixen la culminació de la Primera Croada, l'orde del Temple, fundat a Jerusalem i autoritzat pel concili de Nablús al gener de l'any 1120, és el primer exemple d'orde religiós i militar (Barber, 1994, p. 11). Aquests «pobres cavallers de Crist del Temple de Salomó» van ser una novetat en el camp del monaquisme. Eren religiosos que feien els vots de pobresa, obediència i castedat i duïen una vida de pregària i sobrietat a les seves cases, però al mateix temps en sortien per anar a combatre els enemics de la seva fe. Aquesta institució nova i polèmica va trigar anys a ser tolerada per l'Església forana als llocs sants. De fet, no va ser fins al gener del 1129, al concili de Troyes, i amb els auspicis de Bernat de Claravall, que l'orde va rebre la regla i l'hàbit (Sans, 1996, pp. 30-41; Nicholson, 2006, pp. 39-52). El concili és considerat com el reconeixement oficial de l'orde en el si de l'Església catòlica (Nicholson, 2017, p. 43).

Són molt importants les deixes als templers que, un any i mig després d'aquest concili, el comte Ramon Berenguer III havia de fer en el seu testament. Tradicionalment, s'ha considerat que aquest acte s'havia fet al juliol del 1131, i així s'ha publicat en moltes obres sobre els templers catalans (Forey, 1973, pp. 8-9; Sans, 1996, pp. 75-78; Sarobe, 2018, pp. 66-67). Tenint en compte que el seu testament sacramental es va publicar el 19 d'agost de 1130 (Baiges, Feliu i Salrach, 2010, vol. 3, d. 633), la crítica textual ha establert que en realitat el comte va morir entre el 18 i el 19 de

juliol de 1130 i, per tant, el seu testament ha de ser per força anterior a aquesta data, possiblement del 8 de juliol (Baiges, Feliu i Salrach, 2010, vol. 3, d. 631).

En el seu testament, Ramon Berenguer III havia deixat als templers el cavall i les armes personals, però dies més tard, el 14 de juliol, convençut pels frares Hug Rigaud i Pere Bernat de Perpinyà, va fer una deixa molt més sorprenent, no només els atorgava el castell de Granyena de Segarra, a la frontera amb al-Àndalus, sinó que el mateix comte decidia professar com a membre de l'orde i fer-se enterrar a Santa Maria de Ripoll amb l'hàbit d'aquesta milícia (Sans, 1997, d. 26).

Fins llavors, en terres catalanes, les donacions a favor dels templers (la Milícia o la Cavalleria de Jerusalem, com era anomenada en els documents) havien estat d'escassa entitat. Eren fetes per personatges de la baixa noblesa que reconeixien, tanmateix, el paper de l'orde a Terra Santa. Així, el 1126, en un testament sacramental conservat a Vic, un home atorgava «ad Sancti Sepulcri Yerossolimam suas armas ad ipsa Cavalleria».¹ El 1128, en el seu testament, un altre home dit Bernat va repartir diversos morabatins entre la Milícia, l'Hospital i el Sant Sepulcre de Jerusalem.² I un altre home, Arnau Pere, va deixar el cavall i les armes a la Cavalleria de Jerusalem.³ També

1 ABEV (Arxiu i Biblioteca Episcopals de Vic), ACV (Arxiu Capitular de Vic), c. 6, perg. 1582.

2 ACB (Arxiu Capitular de Barcelona), *Libri Antiquitatum*, I, doc. 251, f. 103v.

3 ABEV, ACV, c. 6, perg. 2276.

aquell any, Ramon Hug, castlà de Tona, donava un mul que li devia el senescal Guillem Ramon (II), per repartir entre el Sant Sepulcre i el Temple (Rius, 1947, vol. 3, d. 892 i 896; Forey, 1973, pp. 7-8).⁴ I el 1129, un altre testament sacramental, el d'Arnau Arnau, va destinar la quantitat important de 100 morabatins, que li eren deguts en muls pel mateix senescal, al Sant Sepulcre i a la Milícia del Temple.⁵

Així doncs, no seria fins a la donació i professió del comte de Barcelona que començarien les deixes de caràcter immobiliari o territorial a favor de l'orde jerosolimità. Després del testament de Ramon Berenguer III, al gener del 1131, els esposos Guillem Ramon i Arsenda donarien a la Cavalleria del Temple el seu alou a Sant Pere de Vilamajor (Miret i Sans, 2006, p. 38; Albon, 1913, d. 62; Baiges, Feliu i Salrach, 2010, vol. 3, d. 640). A l'octubre del 1131 hi ha documentada la primera donació de predis al Rosselló (Tréton, 2010, vol. 2, d. 8). La voluntat del comte de Barcelona de militar en el Temple i d'assignar-li un paper en la defensa de la frontera serviren d'immillorable propaganda per prestigiar un orde que fins llavors només era conegut de nom en alguns cercles aristocràtics.

El Temple durant els primers temps de Ramon Berenguer IV

Com s'ha dit, en presència del moribund Ramon Berenguer III acudiren dos templers, Hug Rigaud i Pere Bernat de Perpinyà. Hug Rigaud era un dels frares encarregats per Hug de Payens, mestre major dels templers, d'organitzar l'establiment de l'orde a Occitània (Selwood, 1999, pp. 61-62, 147). Pere Bernat de Perpinyà devia ser un dels primers templers catalans, reclutat per Hug Rigaud quan aquest va arribar des de terres occitanes. Entre 1128 i 1130, tenim notícia d'un frare dit Ramon Bernat que anà fins a Portugal i va rebre

la donació del castell de Soure de mans de la comtessa Teresa de Portugal (Albon, 1913, d. 10; Selwood, 1999, p. 61). Com consta sovint en documents referits a Catalunya, algunes obres consideren que aquest templer també era d'aquesta terra (Sans, 1996, 74).

Del país o bé occitans, el nombre de templers que a principis de la dècada de 1130 corrien per Catalunya continuava sent prou escàs. L'orde no tenia encara el personal ni els mitjans per administrar correctament el patrimoni que anava acumulant. Ja no es tractava només del castell de Granyena; al mes de setembre del 1132 el comte Ermengol VI d'Urgell els atorgava el castell de Barberà, situat també a la Marca (Sans, 1997, d. 27). Aquesta donació, en ser un feu del comte de Barcelona, seria confirmada per Ramon Berenguer IV el 1135 (Sans, 1997, d. 28).

Al març del 1133, Ramon Arnau de Bédors donà diversos predis a Osona, en mans del seu fill Arnau, frare del Temple (Albon, 1913, d. 54; Vilaginés, 2010, p. 109; Baiges, Feliu i Salrach, 2010, vol. 3, d. 656). Al juliol d'aquell mateix any, els vescomtes de Cardona atorgaren una somada setmanal de la sal de Cardona (Albon, 1913, d. 66; Baiges, Feliu i Salrach, 2010, vol. 3, d. 663). Ja a l'abril de 1134, Berenguer (I) de Queralt feia donació d'una casa, amb torre, mur i cortal, que tenia a la muralla de Barcelona, davant de les portes de la seu. Un home dit Ponç Hug també atorgà la seva part en aquesta casa (Albon, 1913, d. 78). A partir d'aquest moment, les donacions a Barcelona, Osona i el Vallès se succeïran a bastament.

Els frares templers, entretant, recorrien les terres catalanes i rebien aquestes donacions, recaptaven almoines i reclutaven membres nous per a l'orde. Els frares més joves i experts en les armes eren enviats tan aviat com era possible a Terra Santa. Només els imprescindibles es quedaven deçà mar. Aquest baix nombre de quadres templers, la manca de residències o cases adequades, el caràcter passavolant de la seva missió i el fet que transportessin amb ells quantitats de diners procedents de les almoines, portaria a témer per la seva seguretat, no només en mans dels ban-

4 Els dubtes que expressa A. J. Forey sobre l'antiguitat d'aquest document poden ser descartats, ja que es basen en un error comès per J. Rius Serra en la seva edició.

5 ABEV, ACV, c. 6, perg. 1585 i 1172.

Cases de la província templera de Catalunya i Aragó.

Museu d'Història de Catalunya / GradualMap.

dits o delinqüents, sinó també a mans de la violenta noblesa cavalleresca, molt avesada a atacar els que transitaven per les vies públiques. Ramon Berenguer IV va considerar que calia oferir als templers una protecció extraordinària. El seu desig el referendà el 15 d'abril de 1134 i posà els frares sota Pau i Treva de Déu

(Baiges, Feliu i Salrach, 2010, vol. 3, d. 671; Jaspert, 2018, p. 13). Aquest va ser un dels darrers passos per consolidar la Pau i Treva com un domini exclusiu de la potestat comtal. Alhora que amb la protecció dels templers el comte obtenia un objectiu polític, també privatitzava aquesta pràctica (Gonzalvo, 1991, p. 72).

L'acte, presidit per Oleguer, arquebisbe de Tarragona i bisbe de Barcelona, després sant,⁶ i el mateix Ramon Berenguer IV, es duqué a terme amb el concurs d'una notable assemblea de nobles i eclesiàstics, entre els quals podem destacar els comtes Ponç II Hug d'Empúries i Ermengol VI d'Urgell, els bisbes Berenguer Dalmau de Girona i Ramon Gausfred de Vic, i el futur vescomte Ramon Folc II de Cardona, a banda d'un gran nombre de magnats, barons i cavallers vassalls del comte de Barcelona. La constitució posava les persones dels templers sota Treva de Déu; col·locava els castells, viles, masos i cases de l'orde, presents i futurs, sota tuïció i defensa de Déu, sant Pere i dels assistents a l'assemblea; declarava que cap frare ni home del Temple podia ser judicat en negocis seculars sense el permís del seu mestre, i concedia als mestres de l'orde la facultat de governar els seus assumptes de manera independent. El document acabava amb les acostumades malediccions i amenaces —tant les espirituals com les temporals— contra els infractors, i encara el comte prometia donar als templers els seus guarniments de guerra quan morís i entretant pagar 20 morabatins anuals o bé dues lliures d'argent (Sans, 1996, pp. 85-86; Jaspert, 2018, p. 13).

Ja hem vist que les forteses del Temple eren incloses en aquesta constitució. No hem d'oblidar que els templers posseïen Granyena i en teoria Barberà, tot i que es trigaria molt de temps a organitzar cap comunitat religiosa en aquests dos indrets (Sans, 1996, pp. 284-287, 311-313). Els castells estaven en la mateixa frontera contra els sarraïns, amb el perill dels almoràvits ben a prop, i encara devien estar custodiats per una guarnició secular. Per això mateix, sembla que els templers devien demanar seguretats ulteriors a Ramon Berenguer IV per protegir el seu patrimoni. Això donà lloc a un compromís molt peculiar, escrit en el dors del pergami de la constitució de pau i treva. En aquest document, el comte es

comprometia a residir amb la Milícia, sota obediència del mestre templer, en el primer any: «stabit in ipsa Milicia primo anno sub obediencia magistri», i donar guarniments militars per a deu frares cavallers i sosteniment perpetu per a un nombre igual de combatents. El senescal Guillem Ramon (II) i el seu germà Ot van prometre estar-se un any a Granyena, i després donar equip per a un cavaller i donar sosteniment per a un altre. I fins a 26 nobles més prometeren restar per un any a Granyena i fer alguna donació.

Sovint s'ha dit que aquest va ser un intent de comprometre el Temple en la defensa de la frontera o la conquesta de territoris sarraïns (Forey, 1973, pp. 16-17; Sans, 1996, pp. 86-87; Sarobe, 1998, vol. 1, d. 6, reg.). Així, comte, nobles i templers estarien junts un any a Granyena i quan els personatges seculars en marxessin, donarien mitjans perquè els templers poguessin continuar amb la defensa del castell. Sense descartar la veracitat d'aquesta iniciativa, és possible que alguns dels nobles catalans es rellevessin en la protecció del castell per prevenir una possible agressió sarraïna, sense necessitat que hi anés una guarnició templera. Hem d'entendre que no tothom servia al mateix temps; es tractava de mantenir el castell custodiat fins que els templers fossin capaços de fer-ho ells mateixos.

En tot cas, no sabem quants nobles arribaren a servir-hi. Un d'ells, Arnau Ramon de Soler, va fer la promesa d'estar-hi un any i de donar després un mas dit de Rosed. Però, el 23 d'abril de 1134, vuit dies després de la promulgació de Pau i Treva, ja signava la donació del mas (Baiges, Feliu i Salrach, 2010, vol. 3, d. 674). Pere Bertran de Bell-lloc també havia promès un mas, però, en canvi, entre 1135 i 1136 va atorgar als templers l'església parroquial de Sant Martí Sestrada (Vilaginés, 2005, p. 48; Baiges, Feliu i Salrach, 2010, vol. 3, d. 707).

De Ramon Berenguer IV, dubtem que mai anés a Granyena; la seva atapeïda agenda política i militar li impediria complir aquesta promesa en els anys futurs. El 3 de gener de 1135, com ja hem dit, va confirmar la donació de Barberà, amb totes les seves possessions, inclosos els cavallers feudataris del castell, que

6 És molt possible que sant Oleguer conegués els templers des de l'any 1120, quan pelegrinà a Terra Santa i potser acudí al concili de Nablús, on es congregà un gran nombre d'eclesiàstics locals i forans.

cediria als templers «quando illi venerint et steterint cum armis in Graniana aut in predicta marchia ad defensionem Christianitatis secundum institutionem ordinis Milicie sue» (Sans, 1997, d. 28). Però els templers no tenien gens de pressa a acudir ni a Granyena ni a Barberà.

El fet que els templers no hi formessin una comanda fins a finals del segle XII o principis del XIII (Forey, 1973, p. 91; Sans, 1996, p. 311), reforça la idea que en els anys trenta del segle XII no hi hagué cap guarnició templera a Granyena, i així un seguit de nobles es comprometien a custodiar el castell per torns o pagar perquè així es fes. L'autorització atorgada el 1136 pel bisbe de Vic, de tenir capella al castell, ens parla de les necessitats espirituals d'aquests militars (Forey, 1973, p. 91).

Sobre el «mestre» a sota del qual el comte havia d'estar a les ordres el 1134, si no era el mestre de Jerusalem, de qui només hauria pogut rebre un comandament teòric, havia de ser per força el cap dels templers occitanocatalans. Però el títol de mestre a la Provença i en parts d'Hispania no es va crear fins al 1143. El primer titular fou fra Pere de Rovira (Vilaginés, 2005, p. 46).⁷ El 1134, el cap de tots els templers occitanocatalans continuava sent Hug Rigaud, amb el títol de «procurator». El 1136 seria substituït pel català Arnau de Bedors (Selwood, 1999, p. 147). Arnau figura en els documents catalans com a frare cavaller i batlle del Temple; també un cop és acompanyat d'un altre frare i batlle, Ramon Gausbert. Una vegada fins i tot és anomenat «servus et baiulus et magister Milicie». Els esments a altres batlles innominats són corrents així mateix, i es pot parlar de la construcció cap al 1136 d'una comunitat templera capaç de nomenar alguns gestors locals (Baiges, Feliu i Salrach, 2010, vol. 3, d. 711, 715, 716, 719, 727 i 736).⁸ Tot plegat, és molt possible que

Ramon Berenguer IV esperés el nomenament d'un mestre i la constitució d'una província templera pròpia.

El problema del testament d'Alfons el Bataller i la seva negociació

Poc temps després de la Pau i Treva d'abril de 1134, se succeïa la mort d'Alfons el Bataller, rei d'Aragó, que havia deixat el seu regne i les seves conquestes per repartir entre els tres ordes jerosolimitans: la Milícia del Temple, l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem i els canonges del Sant Sepulcre (Lema, 1990, d. 241, 242 i 284). No és l'objectiu d'aquest article descriure els problemes polítics que va causar aquesta decisió. Ens limitarem a dir que no hi hagué un desllorigador possible fins que Ramon Berenguer IV i Peronella d'Aragó es van prometre en matrimoni l'11 d'agost de 1137. El comte de Barcelona, com a «princeps» d'Aragó, pactaria amb els ordes jerosolimitans una solució definitiva al problema aragonès.

Ja al setembre de 1140, Ramon Berenguer IV arribà a acords amb l'Hospital i el Sant Sepulcre. Tots dos eren encara ordres d'una entitat menor que la dels templers. Els sepulcristes eren canonges i, en aquell moment, els hospitalers encara no havien assumit plenes funcions militars (Demurger, 2005, pp. 44-46). Ambdós ordres es conformaren amb la senyoria sobre un home de cada confessió religiosa, «singulis homines de singulis legibus», amb els seus patrimonis, en diverses ciutats, viles i pobles de l'Aragó, més un espai a Jaca per a l'orde de l'Hospital, on aquest hi pogués fundar una església (Baiges, Feliu i Salrach, 2010, vol. 3, d. 773, 774 i 775; Ferrer i Riu, 2018, d. 15, 16, 17 i 18; Jaspert, 2018, pp. 13-14).

Pel que fa a l'acord amb el Temple, va trigar més a concretar-se. Al cap i a la fi, el 1140 el Temple ja era un orde de molta més potència, capaç de posar tropes sobre el terreny a Terra Santa. Era obvi que els templers necessitaven més recursos que un home de cada llei a cada població aragonesa d'entitat, ja que tenien moltes despeses militars i els calien mitjans per subvenir-hi. En aquest punt, no estem d'acord amb Nikolas Jaspert quan diu que els

7 De fet, el 1140, fra Pere de Rovira ja era nomenat «mestre» de la casa del Temple de Palau del Vallès.

8 «In manu religiosissimi militis, Arnaldi de Bidocio nomine, ac Raimundi Gauceberty, fratris et baiuli, et aliorum fratrum»; i també: «in ius et dominium iamdicte Militie et fratrum militum ibi Deo servientium et suorum baiulorum».

.Vnimentū. .Aragonic et .Comitatus. :Barchine. 34

Remiro
gonic
nois

Rex Ara-
hūius
sedūs.

Quintus Rex Aragonie a diuisione regnorum Aragonie et Nauarre citra Remirus frater Sancti et Petri Regni predecessorum suorum. Et in uxore habuit nepote Comitis Picatani. In principio regni istius Nauarri facientes quod Aragonenses sine eis reuerent sibi regere. parimodo et ipsi receperunt in regno Garca filium Sancti regis Nauarri qui fugat ad Rodericum Didacum et contraxit cum filia eius. quod causa Aragonenses fecerat guerra Nauarri que durauit per annum. et se iterponetibus probis vniuersis concordatum est et quod guerra uerterent contra ferracenos. sed diabolico spiritu ordinante Rex Nauarre ad motum aliquorum voluit pacta frangere et sursum guerra regi Aragonie. quod ipse presentis cum non esset vir ad arma. relicto regno rediit ad monasterium dimissa unica filia et uxore. Quod factum est anno domini .m. c. xxxvij. Et defecit linea regni Aragonie masculina et deuolutum in regnum ad mulierem veracem uel peyroneta appellatam.

Ista domina regnauit in regno Aragonie a diuisione Regni Nauarre citra in sexto loco. et contraxit cum nobili viro comite Barchinone. Remiro huiusmodi. anno .m. c. xxxvij.

Peronella.

Raimū
comis
h' no
qre?

dux Bng'
Barchin
minis

Undecimus Comes Barchinone in coronello huius descendere descendit Raimundo Bngary huiusmodi quartus supermemorati Raimundo Bngary filius. Fuit autem dominus iste elegantis forme. pudente magne strenuus in armis. et omni virtute ornatus. hic obsedit Almaria cum Alfonso rege Castellae. et primo iussit ciuitatem et intravit et cepit eam. anno domini .m. c. xlvij. Et anno sequenti cum nauigijs Ianuensi obsedit Dertusiam quam reciperat ferraceni et cepit eam. et exiit ibi sede Episcopalem. Et anno subsequenti cepit Ilerdam ubi etiam exiit sedem episcopi. Et anno .m. c. lviij. cepit Fraga et Miraueti. Castra fortissima. Et consequenter cepit Surana que est fortissima repugnabile quasi. et omnia montana de Prato et breuiter totam Bixaria Iberi a Dertusia usque Cefaugusta. Et dilatauit nomen christi in trecentis ecclesijs et ultra.

Iste Comes mirabilis et intelligens quod pirata in portu Malgore iter fecerat fratrem suum Bngariū raimundi Marchionem Prouincie. iussit et occupauit Marchionatum assimes filium fratris sui paruulum nutriendum. Et cepit Ciuitatem Arelate et destruxit turres eius. quia aduersabat sibi. et abstulit Barchinensibus timias suas contra Castra

† Genueses in Liguria sunt qui et regno ualenti in marchionibus et ualibus bellis strenuis ut quondam Bisantini et nunc Caralany et sunt omnes hispani.

Remiro Reg Aragonie mo. natus.

Guerra inter Nauarra et Barchin.

Remiro ad monasterium rediit.

Raimundo Bngary Co. Barchin. et princeps Aragonie.

Almaria a Ferracenis capta.

Dertusia capta. et sede episcopalis euegit.

Ilerda capta. et episcopalis sedes euegit.

Fruga et Mirauetum capta.

Surana capta.

Cast. ecclesie episcopalis edificata.

Marchionatus Prouincie occupatus et nepos tradidit. per eundem Comitem.

Turris Arelate capta.

Barchinenses dirunt a gala castro fortissimo in prouincia Prouincie dno regis ligurie Banz d'itans per litteram ab oppido sui Bngary.

Il·lustració de l'enllaç de Ramon Berenguer IV i Peronella segons la *Geneologia regum Navarrae et Aragoniae et comitum Barchinone*, del segle xv. (Biblioteca Nacional de Catalunya, ms. 246, f. 34).

templers van arribar a acords similars el 1140, però no s'han conservat (Jaspert, 2018, p. 14).

Si hi haguessin hagut acords, la negociació no hauria prosseguit. Però sabem que va prosseguir per mitjà d'enviats⁹ que portaven missives entre Ramon Berenguer IV i el mestre major dels templers resident a Jerusalem, Robert de Craon. Les romanalles documentals que tenim d'aquest intercanvi de propostes són escasses però molt expressives.

Així, s'ha conservat una lletra sense data adreçada pel comte de Barcelona, com a «successor in regno» d'Alfons el Bataller. En el passat hi va haver certa confusió al voltant d'aquesta lletra, perquè normalment la persona a qui va adreçada és transcrita «Raimundo», i en aquell moment no hi havia cap Ramon que fos mestre del Temple. La qual cosa ha portat a confondre'l amb Ramon del Puy, mestre de l'Hospital. El cas és que la versió més primerenca d'aquesta lletra és copiada en un dels cartularis del Temple.¹⁰ Més tard, el 1311, les autoritats reials la feren traslladar en pergami.¹¹ En el cartulari el mestre de la Milícia consta escrit R., i per tant no hi pot haver dubte que ell és Robert de Craon. No tindria sentit, de fet, que els templers copiessin una carta adreçada al mestre de l'Hospital en un dels seus cartularis. Així mateix, l'esment a una milícia jerosolimitana també descarta que fos adreçada a l'Hospital, que en aquells moments no era un orde militar. No hem pogut veure el trasllat del 1311 i, per tant, no estem segurs de què va escriure el notari Bernat de Vilarrúbia (si «Raimundo» o R.). En tot cas, si hagués escrit «Raimundo», aquesta mena de confusions són normals en notaris baixmedievals, no avesats a l'onomàstica de dos segles abans.¹² Tornant a la carta,

9 Així es diu en l'acord final del 1143.

10 ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), C (Cancelleria), reg. 309, f. 50r.

11 ACA, C, Ramon Berenguer IV, perg. 21 s. d.

12 En un altre trasllat del 1311, «A. de Castro Veteri» és transcrit com a «Arnaldus», quan és evident que es tracta d'Arbert de Castellvell. Vegeu: ACA, C, Alfons I, perg. 122. De fet, el notari escriu un cop «Arnaldus» i un altre cop «Arbertus», sense adonar-se que es tracta del mateix individu.

Ramon Berenguer IV exposava les qüestions següents al mestre major:

a) No feia cap esment de la seva obligació de compensar l'orde per la seva tercera part d'Aragó, però reconeixia la donació d'Alfons el Bataller i afirmava que volia servir la Milícia del Temple i fer-li honra i exaltar-la de manera honorable.

b) Demanava al mestre que proveís l'Església de Déu tot enviant deu frares a les seves terres, a les ordres dels quals es posarien els cavallers i altres fidels de la senyoria del comte que entressin al Temple.

c) El comte mantindria aquests homes (frares cavallers) mentre en tinguessin necessitat.

d) Donaria als dits homes la ciutat de Daroca, amb tots els habitants i termes.

e) Donaria també l'honor de Llop Sanxis de Belchite, és a dir, els castells de Huesa, Belchite i una honor a Cutanda (Llop Sanxis era senyor de Belchite i cap de la confraria de Belchite).

f) Donaria un home cristià, un home jueu i un de sarraí a Saragossa, amb llurs honors i una terra susceptible de ser llaurada per un parell de bous.

g) Donaria la quarta part de la vila de Cuarte, a prop d'Osca.

h) Donaria la desena part, tant en censos, honors i coses, del que d'ara endavant ell pogués adquirir a Hispània (és a dir, conquerir a al-Àndalus).

i) Confirmava les donacions que havia fet fra Arnau de Bedors al comtat de Barcelona.

j) Afegia que donaria parts de la seva honor de Jaca, Osca i Saragossa per poder mantenir els deu frares cavallers esmentats.

k) Finalment, exhortava el mestre a acceptar la seva oferta, dient-li que, com més es demorés a fer-ho, pitjor seria el dany per a l'Església de Déu: «cum maius tardaveritis, maius Ecclesie Dei dampnum facietis» (Forey, 1973, pp. 21-22; Baiges, Feliu i Salrach, 2010, vol. 3, d. 820; Ferrer i Riu, 2018, d. 19).

En la proposta de Ramon Berenguer IV es deixen entreveure diverses intencions. El príncep d'Aragó preveia que les noves propietats templeres necessitarien més administradors, i

per això demanà al mestre Robert de Craon que trametés deu frares cavallers, sense els quals no seria possible organitzar el patrimoni concedit, ni comandar els futurs templers que serien reclutats a l'Aragó. Per això insistia a proporcionar personalment el sosteniment per a deu homes, en una línia molt similar al que havia proposat per la guarnició de Granyena. Ramon Berenguer IV intentava pressionar el mestre: aquest havia de fer el bé de l'Església, hauria de portar deu frares cavallers i acceptar el prec que li feia el comte i també el clam de tot el clergat i del poble hispànic («Yspaniensis clerus et populus»).

Però la quantitat i el valor del patrimoni aragonès ofert continuaven sent escassos si els comparem amb la magnitud de la donació feta per Alfons el Bataller. Només Daroca era donada plenament al Temple, i Belchite estava en la perillosa frontera. El senyoriu de Belchite havia estat fundat per Galí Sanxis, que el va governar entre 1119 i 1128, per després ser substituït pel seu germà Llop Sanxis, fins al 1148, i el seu nebot Galí Ximenis, fins al 1173 (Laliena, 2019, p. 9). En aquest senyoriu o honor s'hi establí la confraria de Belchite, fundada l'any 1122 per Alfons el Bataller. Era una associació de gent laica que es reunia en aquella plaça forta per custodiar la frontera i fer la guerra als sarraïns. Malgrat que no bevia de la seva influència, era una institució més similar a les ràpites islàmiques tradicionals, on els musulmans piadosos anaven a practicar el gihad, que no a un orde religiós i militar com el dels templers. Malgrat que va ser confirmada el 1136 per Alfons VII de Castella, i poc després per Ramir el Monjo i el seu gendre Ramon Berenguer IV, aquesta confraria va ser una fundació breu i fracassada (Rassow, 1926, pp. 206-207; Forey, 1973, p. 15; Demurger, 2005, pp. 55-56, 346 i 348). El príncep d'Aragó devia considerar que el vassall fronterer Llop Sanxis de Belchite podria canviar de senyor junt amb el patrimoni de la confraria, i que al servei dels templers seria més eficaç per custodiar la frontera. Però els templers no es devien il·lusionar gaire amb aquesta oferta, com tampoc s'havien il·lusionat amb Granyena o Barberà. La negociació, per força,

havia de continuar fins a la plena satisfacció de l'orde.

Una nova iniciativa de Ramon Berenguer IV, també sense datar, fa pensar en un dilatat procés de negociació. Aquesta va ser l'oferta del castell de Montsó, que el comte príncep va recuperar del seu feudatari Pere d'Estopanyà a canvi de cedir-li Castejón del Puente (el «Casteio Ceboler») i d'altres concessions. Ramon Berenguer pretenia cedir Montsó als templers, però deixà escrit que, si la «Milícia Montissoni» no es consolidés o fos destruïda, Pere recuperaria els seus drets sobre aquella fortalesa. També resulta interessant comprovar que Ramon Berenguer IV imposés a Pere d'Estopanyà que el Temple no pagaria lleuda en les noves possessions d'aquest noble, la qual cosa ens indica que ja estava rumiant una oferta als templers en aquest sentit (Baiges, Feliu i Salrach, 2010, vol. 3, d. 821). Pere d'Estopanyà retindria Montsó de 1137 a 1143, és a dir, fins poc abans de la cessió del castell als templers (Castillón, 1975, p. 40).

El pacte de Girona

L'acord final entre el dominador d'Aragó i l'orde militar jerosolimità es va dur a terme el 27 de novembre de 1143 a Girona. Amb una nodrida concurrència que incloïa els bisbes de Saragossa, de Girona i d'Osca i els electes de Roda i Tarragona, els abats de Ripoll, Montaragó i Sant Feliu de Girona, canonges i eclesiàstics de diverses seus, els dos comtes de Pallars, el comtes de Comenge i de Bigorra, el senescal Guillem Ramon (II) i molts magnats i nobles importants, i amb el cardenal Guiu, legat papal, com a president «celebrante conventum», la cúpula dels templers occitanocatalans, junt amb Everard des Barres, mestre de França,¹³ solemnitzava el pacte amb el comte de Barcelona (Albon, 1913, d. 314; Sans, 1997, d. 35; Baiges, Feliu i Salrach, 2010, vol. 3, d. 822; Ferrer i Riu, 2018, d. 20).¹⁴

13 Posteriorment, després de la mort del mateix Robert de Craon, Everard serà mestre major del Temple.

14 L'acord serà confirmat pels successius monarques catalanoaragonesos, Alfons I, Pere I i Jaume I.

En el document no es fa cap esment explícit del testament d'Alfons el Bataller, però Ramon Berenguer IV, segons diu, mogut per defensar l'Església occidental de les Espanyes, per tal de combatre i expulsar la «gentem maurorum», per exalçar la fe cristiana, i a exemple de la Milícia del Temple de Salomó a Jerusalem, recontava els seus tractes amb el mestre Robert de Craon, i com, finalment, el mestre i el capítol de templers de Jerusalem havien renunciat al «decret i consell de constitució de la Milícia de Crist contra els moros en les Espanyes». D'aquesta manera es despatxava el llegat del rei aragonès als templers i la intenció de Ramon Berenguer IV de crear un orde del Temple occidental.

Tot seguit, venia la justificació de la donació que empenia el comte. Per exalçar la fe de Crist, per exercir l'ofici de la milícia a Hispània contra els sarraïns, a remissió dels seus pecats i dels del seu pare Ramon Berenguer III, que va ser cavaller i frare de la dita milícia, morint en la seva regla i vestint el seu hàbit, feia una donació al mestre Robert de Craon i als seus successors i altres frares templers.

L'oferta de Ramon Berenguer IV s'havia multiplicat ostensiblement. Diversos castells eren assignats al Temple, sempre en zona de frontera. Montsó ja havia estat incorporat a la proposta comtal temps abans; s'hi afegí el petit castell de Montgai, a la vora de Montsó (Forey, 1973, 67, nt. 43) i el de Xalamera, que en el futur seria una dependència de la mateixa comanda de Montsó (Forey, 1973, 451). Pel que fa a Barberà, es tornava a confirmar la cessió d'un castell que encara devia ser guardat per tropes comtals, especialment les de Pere de Puigverd, la família del qual tenia el castell en feu des del temps del seu avi (Sans, 1997, d. 44). En tot cas, el comte el cedia ara sense esperar que els templers acudissin a la frontera. De fet, l'orde no hi organitzà una comanda fins al 1172 (Sans, 1996, 284).

Continuaven les ofertes a la frontera amb la ja esmentada honor de Llop Sanxis de Belchite, que des dels seus dominis aparentment dirigia una confraria per lluitar contra els sarraïns. Tal eren el poder i la independència d'aquest noble fronterer, que Ramon Berenguer IV no-

més cedia Belchite si els templers es podien entendre amb ell: «sicut ex hoc cum supradicto Lup Sancio convenire poteritis» (Laliena, 2019, 12, nt. 51). Però el senyor de Belchite no va estar disposat a fusionar la confraria amb els templers, ni a esdevenir feudatari del Temple, i aquesta cessió mai es duria a terme (Forey, 1973, 67, nt. 43), malgrat que seria confirmada pel papes Eugeni III, Adrià IV i Alexandre III (Virgili, 1997, p. 781; Sarobe, 1998, vol. 1, d. 28, 329 i 335).

El castell de Remolins seria cedit quan fos conquerit: «cum divina clemencia illud in meam tradiderit potestatem». Això ja elimina la possibilitat que el castell fos el de Remolinos, al nord-oest de Saragossa, on hi havia salines, i que ha estat assenyalat per alguns erudits com la fortalesa cedida per Ramon Berenguer IV. Sens dubte, el castell ofert va ser el castell de Remolins, al Segrià, on després del 1154 s'establiria una comunitat templera que més endavant dependria de la casa de Torres de Segre (Sans, 1996, pp. 332-333; Altau, 2019, p. 19). Això sí, en el futur els templers també serien beneficiaris de les rendes de la sal de Remolinos (Altau, 2019, pp. 19 i 278).

Un altre castell al Segrià, encara per conquerir, és el de Corbins. En aquest cas, el Temple en rebria la senyoria, però dues terceres parts del castell estaven infeudades a Arnau Berenguer (I) d'Anglesola des del 1118 (Sarobe, 1998, vol. 1, d. 3; Baiges, Feliu i Salrach, 2010, vol. 3, d. 501; Feliu, 2010, p. 200).

Arribem ara a la part més atractiva de l'oferta del dominador d'Aragó, la desena part dels ingressos del comte príncep de tota la seva terra, i això volia dir tant de l'Aragó i comtat de Ribagorça com del comtat de Barcelona i comtats subsidiaris (Girona, Osona, Besalú i Cerdanya), en forma de censos i rendes dels esplets, els costums (taxes, drets) i els ingressos procedents de l'exercici de la justícia. Els templers ho acceptaren tal com es llegia en el document, salvant emperò les donacions fetes a altres esglésies: «salva donacione que ecclesiis facta est».

Al mateix temps, Ramon Berenguer oferia 1.000 sous sobre les rendes de cada una de les dues principals ciutats d'Aragó: Osca i Sa-

ragossa. Sens dubte, intentava augmentar així l'oferta dels tres homes i de la jovada de terra a Saragossa que abans havia fet als templers, i que no havien considerat suficient.

El comte príncep continuava fent més oferiments perquè la seva proposta fos més atractiva per als templers. Renunciava així al cinquè del botí que era acostumat donar a la potestat quan s'emprenien expedicions militars o cavalcades. Si els templers decidien fer expedicions a al-Àndalus, no haurien de cedir cap porció del que n'haurien obtingut (Virgili, 1997, p. 780).

Per no disminuir en el futur allò que els era atorgat, era important establir que si el comte alienava quelcom del seu patrimoni a l'Aragó o a Catalunya, els templers continuarien cobrant la desena part de les rendes ofertes. I també rebrien una desena part en tot allò que el comte adquirís o conquerís («conquirere») en el futur.¹⁵

Els templers rebrien també una cinquena part de tot el que Ramon Berenguer IV conquerís d'ara endavant als sarraïns: «conquisitione terre sarracenorum» (Virgili, 1997, p. 780-783; Sarobe, 2011, p. 40-43). Però, a més a més, honorant l'anterior clàusula, rebrien una desena part de la porció comtal de la conquesta: «et decimum totum ex his que parti mee pertinent».

La clàusula següent autoritzava els templers a erigir (i per tant també a reparar o refer) castells en la frontera contra els sarraïns. Suposem que això era en els dominis que els serien assignats com a cinquena part de la conquesta. Concedia també als templers la gràcia que ell no pogués fer la pau amb els sarraïns si no era amb el consell de l'orde. I finalment, com ja havíem vist que es preparava quan havia recobrat el castell de Montsó de mans de Pere d'Estopanyà, oferia als templers l'exempció total de lleudes, costums o peatges.

Tot aquest oferiment havia de ser més atractiu per als templers. Ramon Berenguer

IV, tanmateix, es resistia a abandonar el seu desig primerenc de constituir un duplicat de l'orde jerosolimità en la frontera catalanoaragonesa. Ja en el passat havia esperonat Robert de Craon a acceptar la seva oferta, perquè si no estava infligint un perjudici a l'Església occidental. El text del document de 1143 és ple de referències a la voluntat de la constitució d'una milícia duplicada: «mogut per defensar l'Església occidental de les Espanyes», «per tal de combatre i expulsar la «gentem maurorum», «a exemple de la Milícia del Temple de Salomó a Jerusalem», «per exercir l'ofici de la milícia a Hispània contra els sarraïns», paraules que recorden molt els mots escrits en la confirmació de la donació de Barberà: «a defensió de la Cristiandat segons la institució del seu orde de la Milícia».

El que calia era refer el «decret i consell de constitució de la Milícia de Crist contra els moros en les Espanyes», havent renunciat els templers al testament d'Alfons el Bataller i havent acceptat una oferta més ponderada, però amb el mateix objectiu: formar una força militar d'elit per ajudar a expulsar els andalusins de la península Ibèrica. Per fer-ho, disposava en mans dels templers cinc castells fronterers i veia amb bons ulls la construcció de més fortaleses per part de l'orde; esperava les incursions en territori andalusí; els proporcionava una sèrie de recursos econòmics i de beneficis tributaris i oferia una sèrie de guanys territorials i econòmics que s'anirien concretant a mesura que prosperessin les conquestes contra l'enemic musulmà. Ramon Berenguer IV expressava, així mateix, les seves ambicions militars i feia el Temple còmplice de les seves pròximes operacions, posant en mans d'ells la decisió última de fer la guerra o la pau contra l'enemic.

Tanmateix, els templers no es deixaren arrossegat mai per aquesta voluntat. El seu orde vivia per defensar els llocs sants, on ja duia a terme una lluita aferrissada que cada cop s'anava complicant més i més per als cristians occidentals. Només un any després del pacte de Girona, al desembre de 1144, es va perdre un dels estats llatins d'orient, el comtat d'Edessa, reconquerit pels turcs. Aquest des-

15 És molt possible que aquesta clàusula es redactés tenint en compte la possibilitat que Ramon Berenguer IV recuperés Navarra per a la Corona aragonesa o s'apropiés d'algun domini occità.

astre esperonaria la Segona Croada, el 1147, en què participaria un nodrit contingent templer, inclòs el mestre Everard des Barres. Així doncs, els templers acceptaren les concessions del comte de Barcelona i príncep d'Aragó, però sempre de cara a obtenir recursos per a la seva empresa jerosolimitana. La intervenció templera en els afers militars de la frontera i en les ulteriors conquestes sempre va ser molt limitada, a mig camí entre l'ambició per aconseguir nous senyories i la necessitat d'acontegar la monarquia.

Els quadres templers de la Provença i d'altres parts d'Hispania, més el mestre de França i fra Robert de Craon, des de Jerusalem, també degueren considerar que les ofertes territorials de Ramon Berenguer IV ja no pertanyien al camp de la teoria o de la mera proposta, perquè les coses es movien molt ràpidament a al-Àndalus, on el poder dels almoràvits es desfeia per moments, i per tant calia acceptar una proposició que en poc temps els podria reportar guanys senyoriais molt importants.

Conquesta i presa de possessió

És poca la col·laboració que el Temple va poder (o voler) aportar en les campanyes de Ramon Berenguer IV contra els andalusins. Segons sembla, Corbins va ser capturat el 1147. Una host templera comandada per fra Pere de Rovira es va instal·lar al castell i des d'allí va col·laborar en l'expugnació de Lleida (Sarobe, 2011, p. 33). És molt possible que bona part dels integrants d'aquesta host fossin laics que havien ingressat com a confreres del Temple. Tenim dos esments que ens parlen del noble aragonès Garcia Ortiz, de Saragossa, que el 1148 «serví Déu a Corbins amb aquells frares» i «serví a Corbins per amor de Déu» (Albon, 1913, d. 499 i 505; Forey, 1973, p. 92).

Malgrat la seva presència en aquell castell del Segrià, sembla que els templers no prengueren possessió corporal de Corbins fins a la primavera del 1149, al mateix temps que es formalitzava el setge de la ciutat de Lleida. El marquès d'Albon publicà un document, que ell va datar el 1146, perquè així figura en la seva

versió del *Cartoral Magne de la Castellania d'Amposta* (Albon, 1913, d. 390). Aquest document ens diu que certa donació d'una heretat a Fuentes va ser feta a Girona, «quando rex Garcias missit filiam suam ad regem Secilie», és a dir, quan el rei Garcia de Navarra va trametre la seva filla Margarida per ser casada amb el príncep Guillem d'Hauteville, hereu al tron de Sicília. Continuava el text dient que en aquell temps fra Pere de Rovira, mestre de la Provença, «solebat tenere Monsonem et Corbinum», així com fra Gausfred Fulger¹⁶ i fra Hug de Panat i fra Bru i fra Oliver, mestre d'Hispania,¹⁷ «i molts altres frares que seria llarg enumerar», i que l'esmentada donació a Fuentes va ser feta en mans d'aquests frares. Però el viatge de Margarida de Navarra a Sicília no va endegar-se el 1146, sinó a la primavera del 1149, i la seva ruta va passar efectivament per Girona (Alio, 2016, p. 96), i per tant aquest document no pot ser de l'any que figura en la còpia del *Cartoral*. És molt versemblant que els templers consideressin escaient inscriure el moment que es van apropiat definitivament de Corbins. Pel que fa a Montsó, sembla que ja el 1144 els templers n'havien pres possessió (Albon, 1913, d. 333),¹⁸ encara que un altre document diu que va ser al novembre del 1145 que «comes Barchinonensis dedit Montson fratribus Templi» (Albon, 1913, d. 367).

Els templers també participaren en la captura de Tortosa i de Miravet (Forey, 1973, p. 24; Virgili, 1997, p. 785). Així, amb aquestes conquestes s'activaren les clàusules del pacte de Girona que feien referència al lliurament

16 El 1169 era procurador del Temple a les parts cismarines.

17 És l'únic esment que coneixem d'aquest mestratge. És possible que fos una delegació de responsabilitats decretada momentàniament des de Jerusalem perquè el dit Oliver es fes càrrec d'alguna tasca especial mentre fra Pere de Rovira estava ocupat en altres gestions.

18 L'edició d'aquest document per Baiges, Feliu i Salrach el fa del 1138 (núm. 738), cosa que no pot ser, ja que s'esmenta el mestre fra Pere de Rovira i aquest any qui senyorejava Montsó era Pere d'Estopanyà.

del cinquè de la conquesta i de la desena part de la porció comtal. Aquest és el moment que marca un abans i un després per la importància del Temple en els dominis dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona.

Hem de parlar del que significà per als templers l'expulsió dels andalusins de la Catalunya Nova i la compleció dels pactes als quals havien arribat el 1143. Com ja hem vist, s'ensenyoriren dels castells promesos expressament, però també de les proporcions de la conquesta acordades amb Ramon Berenguer IV: un cinquè de la conquesta als sarraïns i un desè de la part del comte en la mateixa conquesta.

Com es va calcular i lliurar aquest patrimoni? La proposta prèvia al pacte de Girona, ja que les clàusules d'aquest pacte no són prou explícites, ens dona una pista prou clara sobre el que això significava. En aquesta proposta el comte afirmava que donaria la desena part «tam in censu quam in honore vel in aliquibus rebus» del que d'ara endavant ell pogués adquirir a Hispània (Baiges, Feliu i Salrach, 2010, vol. 2, d. 820; Ferrer i Riu, 2018, d. 19). És a dir, aquestes proporcions de la conquesta no comportarien només el traspàs de la riquesa present capturada (honors i coses), sinó que també es traspassaria la possibilitat de guanys futurs, les rendes.

Pel que fa al botí, als béns mobles i semovents, a causa de la manca de documents, es fa difícil esbrinar què es van endur els templers. Creiem, tanmateix, que bona part dels béns cobrats podien ser coses que els podien servir per ajudar el seu esforç bèl·lic a Terra Santa: armadures, armes, cavalls, moneda... També és molt possible que les grans cabanes ramaderes que ja durant el segle XII tingueren els templers catalanoaragonesos provinguessin en gran part de l'espoli dels sarraïns lleidatans i ebrencs.¹⁹ Així mateix, els captius serien un bé molt cobejat per als frares, ja que eren braços que podien posar a treballar immediatament en les cases que planejaven fundar i en les reserves d'aquestes comandes. En aquest

sentit és molt important la carta de protecció dels sarraïns del Temple que el 1146 Ramon Berenguer IV havia atorgat a favor de l'orde, en què es referia tant als eixarics com als captius: «quantos sarracenos habeatis in honoribus et hereditibus vestris aut illos que de alias partes per amorem ibi adduxeritis vel de Ispaniam quem Deus ibi vobis dederit». Sembla una garantia suplementària a respectar el dret del Temple a la totalitat del botí de guerra (Albon, 1913, d. 415; Miret i Sans, 2006, p. 50; Sarobe, 1998, vol. 1, d. 12).

És evident que els templers no reberen un cinquè territorial de tot el conquerit. Caldria també considerar la qualitat de la terra i de les altres propietats immobles que s'entregaven al Temple. Així mateix, constatem la presència de més fortaleces: a Catalunya foren els castells de Gardeny, Miravet, Algars, Batea, Corbera, Gandesà, Pinell i Rasquera, en la part templera, cosa que redundava en la qualitat de l'entrega. Els templers valoraven molt tenir llocs forts que els serviren com a convent i lloc per a la custòdia dels seus béns, a banda de la jurisdicció sobre un terme i una contrada que podien explotar econòmicament. Podem parlar de tres grans àrees on els templers foren compensats amb territoris com a part d'aquest cinquè de la conquesta:²⁰

En primer lloc, a Tortosa i el seu districte, la donació va ser d'un cinquè del terme, amb les reserves que hem apuntat més amunt sobre el valor de les terres concedides. Reberen, per exemple, un cinquè d'Amposta, però el 1153 hi renunciaren. Però, especialment, els templers van rebre les rendes de Tortosa (Virgili, 1997, p. 787). Aquest cinquè es reservà abans que es dividís la resta de la ciutat en tres terços per al comte de Barcelona, el senescal Guillem Ramon (en feu del comte de Barcelona) i els genovesos. Segons aquesta donació, el Temple no exerciria cap mena de jurisdicció sobre la ciutat (Forey, 1973, p. 25).

En segon lloc, amb la conquesta del Baix Segre, les Muntanyes de Prades i la vall de

19 El 1185, per exemple, la casa de Gardeny tenia com a mínim 2.000 ovelles.

20 De la desena part de la porció del comte no se'n torna a parlar en els documents. És ben possible que acabés amalgamada amb el cinquè general.

l'Ebre (1153), el Temple va rebre un cinquè de la Ribera d'Ebre, de Mequinensa a Benifallet, amb els castells de Miravet, Algars,²¹ Batea, Corbera, Gandesa, Pinell i Rasquera, així com finques a Mequinensa, Flix, Ascó, Garcia, Móra i Tivissa i dues jovades al terme de Marçà: «pro quinta eorum que ex illis ex donatione mea iure contingint de tota ipsa Riparia, scilicet de Miquinensa usque ad Benihalet sive ad terminos Tortose». Aquest és un exemple de gran districte donat sense haver de recórrer a la combinació de terres i rendes (Virgili, 1997, p. 794).

En canvi, grans zones com el Baix Segre —llevat de part d'una almúnia entre Soses i Alcarràs— o el districte de Siurana —llevat de les ja dites jovades de Marçà— foren ignorats en el cinquè ofert als templers (Forey, 1973, p. 26; Virgili, 1997, p. 793; Sarobe, 1998, vol. 1, d. 39 i 54). Altres donacions que prengueren com a base aquest cinquè hagueren d'esperar als temps d'Alfons I, quan el Baix Aragó va ser ocupat i el monarca oferí noves compensacions, no sempre situades a l'Aragó (Forey, 1973, pp. 27-28).

En tercer lloc, hem de considerar Lleida i el seu districte. El 1148, abans de la conquesta, el comte Ramon Berenguer va infeudar la ciutat i el seu antic terme sarraí, de Corbins a Gebut, a favor del comte d'Urgell. Després, va fer tres parts i en donà una al comte d'Urgell. El comte príncep afirmà que la senyoria del Temple va ser donada exclusivament sobre les seves dues parts. Ramon Berenguer IV va compensar el comte Ermençol per aquest cinquè amb el castell d'Ascó, ja que en la porció del Temple el comte Ermençol, com a tinent del feu de Lleida, no hi exerciria cap senyoria ni districte: «Et in illa quinta parte iamdicta ipsius Milicie comes Urgellensis aut ullus homo per eum non habeat ullum senioraticum neque ullum districtum aliquomodo» (Miret i Sans, 2006, 66; Sarobe, 1998, vol. 1, d. 17).

En aquest cinquè es devia incloure el castell de Gardeny i el seu terme, i una honor a

Fontanet (Forey, 1973, p. 26).²² Els templers també reberen algunes terres escasses a les zones de Pardinyes, la Suda, el fossar dels sarraïns, Rufea o Vallcalent. Al Segrià històric reberen una almúnia de sis jovades d'extensió, possiblement la d'Alcanís, així com la torre de Gilabert;²³ i a la resta del Segrià actual porcions de Vinavita i dues almúnies de Castellldans (Sans, 1996, pp. 321-322; Sarobe, 2011, p. 45-47). Així mateix, les torres de Vensilló i Vinquin, repoblades el 1161 pel mestre Hug Barzaló, també podrien haver estat part del cinquè (Sans, 1996, pp. 296-297; Sarobe, 1998, vol. 1, d. 104).

Volem també parlar de la possibilitat, que hem confirmat, que a la zona de Lleida fos cedit un cinquè de les rendes comtals. Aquesta possibilitat ja havia estat apuntada per Antoni Virgili i Xavier Eritja, sense trobar, però, documentació que confirmés el mateix que havia passat en terres ebrenques (Virgili, 1997, pp. 791-792; Virgili, 2001, p. 81; Eritja, 2003, p. 307). En la nostra Història de Rosselló de Segrià, vàrem objectar, però, que aquesta cessió de les rendes hauria d'haver generat en el futur documentació sobre el cobrament i les disputes i conflictes que aquesta mena de cessions solien generar, com per exemple havíem trobat en el delme de les rendes que Ramon Berenguer IV havia cedit sobre el seu comtat de Barcelona i comtats associats. Tot plegat, vàrem acabar per concloure que en el cas de Lleida hom va lliurar un cinquè del botí i un cinquè territorial, en el qual es van presentar als templers terres de qualitat i altres atractius, com la fortalesa de Gardeny i el seu terme (Sarobe, 2010, pp. 39-43).

Tanmateix, hem trobat una prova fefaent que, com a Tortosa, els templers reberen un cinquè de les rendes de Lleida. Aquesta prova és un registre de Cancelleria guardat avui dia entre els registres de Pere III el Cerimoniós a

21 D'Algars, despoblat, només en reberen la confirmació de mans d'Alfons I l'any 1182.

22 A diferència de Forey, no creiem que la parròquia Sant Llorenç de Lleida, a tocar de la muntanya de Gardeny, tingués tanta importància durant l'establiment inicial del Temple a Lleida.

23 Explotació equivalent a una almúnia. El seu emplaçament està avui al terme de Vilanova de Segrià.

l'Arxiu de la Corona d'Aragó.²⁴ El volum no és com a tal un registre, i tampoc és de l'època de Pere III.²⁵ Va ser confegit el 1430 per documentar els balanços de les rendes reials de Lleida i copiar la documentació relacionada amb aquestes rendes, ja que hi havia un bon nombre de particulars i de despeses reials que estiraven d'aquella bossa.

La substància del que prenia el Temple sobre les rendes de Lleida figura descrita en el foli 2r d'aquest manuscrit, en un capbreu del 1299 copiat allí per aclariment. Un cop enumerats els conceptes que retira el rei per raó de despeses:

E levades les messions demunt d'ites, de tot lo romanent de les rendes demunt d'ites leva hom a la part del senyor rey lo terç, per la part del comte d'Urgell, la qual lo senyor rey ha. E de las romanent dues parts de la dita renda, leva hom a la part del senyor rey lo VIè per la part d'en Ramon Berenguer [d'Àger], la qual lo senyor rey ha. E levat lo VIè de les dues parts de les dites rendes, leva hom a la part del senyor rey lo setè per la part de Guillem de Moncada, la qual lo senyor rey ha. E levades totes les demunt d'ites parts de les dites rendes, del romanent de les rendes pren lo Temple lo quint.

El manuscrit continua amb els comptes del 1430 amb les quantitats apartades a favor de cada titular (l'Hospital ja substituïa el Temple) i la còpia dels títols que acreditaven la possessió de les rendes per moltes de les parts.²⁶

24 ACA, C, reg. 1561 (Varia 41). Volem agrair a l'amic Stefano M. Cingolani que ens avisés sobre l'existència d'aquest manuscrit perquè contenia un document sobre el monestir de Vallbona, el diplomata del qual publicarem aviat junt amb el professor Josep Maria Sans i Travé.

25 El registre no és del tot desconegut i, per exemple, ha estat usat com a font per Josefina Mutgé en el seu estudi sobre l'aljama sarraïna de Lleida.

26 Sense ser exhaustius, algunes de les parts foren els vescomtes de Cardona, els monestirs de Poblet, Bellpuig i Vallbona, el bisbe de Lleida i alguns altres convents i fundacions pietoses.

El seu contingut seria ara molt llarg d'explicar i creiem que requereix un estudi molt més detallat. Aquí només ens limitem a assenyalar-lo amb la certesa final que el Temple va cobrar rendes a Lleida.

Conclusions

Hom acredita als templers un paper de resistència aferrissada a l'hora de renunciar a l'herència d'Alfons el Bataller (Sans, 1996, pp. 88-95; Fuguet i Plaza, 2013, pp. 94-95). També s'ha afirmat que el comte tenia grans simpaties pel Temple, i per això l'orde va rebre una millor compensació (Garrido, 2014, pp. 153-175). En general, no estem d'acord ni amb una afirmació ni amb l'altra. Com és el cas del Sant Sepulcre i l'Hospital, el Temple pensava que el testament d'Alfons el Bataller era inaplicable, desitjava arribar a un acord cordial i avantatjós, però alhora volia defugir qualsevol compromís que el lligués a la lluita fronterera.

En 1130, els «missioners» templers van sorprendre tothom quan Ramon Berenguer III va professar com a frare del seu orde, però la donació que els va fer del castell fronterer de Granyena va ser del tot interessada. En els anys següents les deixes que reberen dels catalans foren les habituals en un orde o fundació religiosa nova. Els templers van ser afavorits per només alguns llinatges de la baixa noblesa i no es guanyaren la devoció de la majoria dels grans magnats ni la del poble menut.

És molt possible que tant Ramon Berenguer III com el seu fill Ramon Berenguer IV creguessin certament que podrien crear una versió occidental del Temple a les seves terres, una força d'elit obstinada que possibilités la defensa dels castells fronterers més perillosos. Però per això calien molts recursos, i aquests recursos els templers els necessitaven per dur a terme aquesta missió a Terra Santa.

Des del 1134, sorgí el problema de com fer front al testament d'Alfons el Bataller. En la línia del que establí i proposà amb la Pau i Treva d'aquell any, totes les maniobres de Ra-

mon Berenguer IV anaren encaminades a l'establiment de l'orde militar en la frontera per combatre els sarraïns. És prou evident en els seus actes, en les seves paraules i en les seves ofertes. També és molt possible que, en implantar els templers, en els castells fronterers volgués limitar el poder de les nissagues de nobles i de cavallers que vivien de la guerra a la Marca.

Els templers, però, sabien quina era la seva última missió. Sabien també que el testament d'Alfons el Bataller no era aplicable i, per tant, donaren el seu plàcet a la darrera proposta de Ramon Berenguer IV, no pels castells ni per constituir-se en una força d'elit en la frontera, sinó per les generoses rendes que finalment els foren ofertes. La caiguda dels almoràvits recomanava no dilatar més la qüestió. Potser ningú esperava que l'ensulsiada dels andalusins fos tan ràpida i definitiva. Aquells termes de castells i aquelles honors que el Temple guanyà a la Catalunya Nova, i les ciutats d'on extreien les rendes, es convertiren aviat en zona de rereguarda i en una font de riqueses inimaginable anys abans. El Temple podria destinar tranquil·lament gran part d'aquests recursos al socors de Jerusalem.

Els darrers anys del govern de Ramon Berenguer IV van veure un Temple implantat fortament a la Catalunya Nova, que per l'orde havia esdevingut una entitat política i senyorial de primera magnitud. Era el preu que el comte havia hagut de pagar per descartar el problema del testament d'Alfons el Bataller, i el Temple no volia sentir a parlar d'un paper militar actiu en la península Ibèrica. Si el comte príncep guardava gran estima cap als templers, el 1162 es curà molt de manifestar-ho en les darreres voluntats. Tampoc cap oficial templer va figurar com a testimoni del seu testament sacramental (Udina, 2001, d. 13). Les seves relacions havien estat civilitzades, però tibants. És quelcom que canviaria a millor durant el govern del seu fill Alfons I. ●

Bibliografia

- Alio, M. (2016). *Margaret, Queen of Sicily*. Trinacria Editions.
- Almau Supervía, J. L. (2019). *Historia de Remolinos (Zaragoza)*. LiberLIBRO.com.
- Baiges, I., Feliu, G. i Salrach, J. M. (2010). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. Fundació Noguera.
- Barber, M. (1994). *The New Knighthood. A History of the Order of the Temple*. Cambridge University Press.
- Castillón Cortada, F. (1975). La capilla real de Sancho Ramírez en Monzón (Huesca). *Ligarzas*, 7, 37-61.
- d'Albon, M. (1913). *Cartulaire Général de l'Orde du Temple. 1119?-1150*. Honoré Champion.
- Demurger, A. (2005). *Caballeros de Cristo. Templarios, hospitalarios, teutónicos y demás órdenes militares de la Edad Media (siglos XI a XVI)*. Universidad de Granada i Universitat de València.
- Eritja i Ciuró, X. (2003). Estructuració feudal d'un nou territori al segle XII: l'exemple de Lleida. Dins M. Barceló et al. (Ed.), *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, (pp. 293-313). Museu d'Història de Catalunya i Universitat de València.
- Feliu i Montfort, G. (2010). Orígens i primers temps de la nissaga dels Anglesola. Dins *Anglesola. Estudis sobre la vila i la nissaga. Actes de la Jornada de Treball XXXIX, Anglesola, 2009* (pp. 197-222). Grup de Recerca de les Terres de Ponent.
- Ferrer i Mallol, M. T. i Riu i Riu, M. (Ed.). (2018). *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana* (Vol. 1.2). Institut d'Estudis Catalans.
- Forey, A. J. (1973). *The Templars in the Corona de Aragón*. Oxford University Press.
- Fuguet, J. i Plaza, C. (2013). *Los templarios, guerreros de Dios. Entre Oriente y Occidente*. Rafael Dalmau, Editor.
- Garrido i Valls, J. D. (2014). *Ramon Berenguer IV*. Rafael Dalmau, Editor.
- Gonzalvo, G. (1991). Les assemblees de Pau i Treva i l'origen de la Cort General de Catalunya. Dins Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (Ed.), *Les Corts a Catalunya. Actes del Congrés d'Història Institucional* (pp. 71-78). Generalitat de Catalunya.
- Jaspert, N. (2018). El testament d'Alfons I d'Aragó i les negociacions amb les institucions eclesiàstiques del

- regne llatí de Jerusalem. Dins M. T. Ferrer i Mallol i M. Riu i Riu (Ed.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana* (Vol. 1.2, pp. 9-18). Institut d'Estudis Catalans.
- Laliena Corbera, C. (2019). Frontera y estado feudal en Aragón y Cataluña durante el siglo XII. *Journal of Medieval Iberian Studies*, 11, 19-39.
- Lema Pueyo, J. A. (1990). *Colección diplomática de Alfonso I de Aragón y Pamplona (1104-1134)*. Eusko Ikaskuntza.
- Miret i Sans, J. (2006). *Les cases de templers i hospitalers a Catalunya. Aplec de noves i documents històrics*. Pagès Editors. (Original publicat el 1910).
- Mutgé i Vives, J. (1992). *L'aljama sarraïna de Lleida a l'edat mitjana. Aproximació a la seva història*. CSIC.
- Nicholson, H. J. (2006). *Los templarios. Una nueva historia*. Crítica.
- Nicholson, H. J. (2017). Noves descobertes històriques sobre els templers. Dins M. Companys (Ed.), *Templers. Guerra i religió a l'Europa de les croades* (pp. 39-56). Generalitat de Catalunya.
- Rassow, P. (1926). La cofradía de Belchite. *Anuario de Historia del Derecho Español*, 3, 200-226.
- Rius Serra, J. (1947). *Cartulario de «Sant Cugat del Vallès»*. CSIC.
- Sans i Travé, J. M. (1996). *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès Editors.
- Sans i Travé, J. M. (1997). *Col·lecció diplomàtica de la casa del Temple de Barberà (945-1212)*. Generalitat de Catalunya.
- Sans i Travé, J. M. (2010). Els templers a Catalunya: implantació i organització fins al 1200. Dins J. M. Sans i Travé i J. Serrano Daura (Ed.), *Actes de les Jornades Internacionals d'estudi sobre els orígens i l'expansió de l'orde del Temple a la Corona d'Aragó (1120-1200)*. Tortosa, 7, 8 i 9 de maig de 2004 (pp. 241-271). Diputació de Tarragona.
- Sarobe i Huesca, R. (1998). *Col·lecció diplomàtica de la casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*. Fundació Noguera.
- Sarobe i Huesca, R. (2011). *Història de Rosselló de Segrià* (Vol. 1). Ajuntament de Rosselló de Segrià.
- Sarobe i Huesca, R. (2018). *Rere les passes dels templers*. Rosa dels Vents.
- Selwood, D. (1999). *Knights of the Cloister. Templars and Hospitallers in Central-Southern Occitania, c. 1100-c. 1300*. The Boydell Press.
- Tréton, R. (2010). *Diplomatari del Masdéu*. Fundació Noguera.
- Udina i Abelló, A. (2001). *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó. De Guifré Borrell a Joan II*. Fundació Noguera.
- Vilaginés, J. (2005). Pere de Rovira, un templer del Vallès. *Notes*, 20, 43-61.
- Vilaginés, J. (2010). Els orígens dels templers a Barcelona i el Vallès. Dins J. M. Sans i Travé i J. Serrano Daura (Ed.), *Actes de les Jornades Internacionals d'estudi sobre els orígens i l'expansió de l'orde del Temple a la Corona d'Aragó (1120-1200)*. Tortosa, 7, 8 i 9 de maig de 2004 (pp. 105-133). Diputació de Tarragona.
- Virgili, A. (1997). Acerca del quinto templario. La orden del Temple y los condes de Barcelona en la conquista de al-Andalus. *Anuario de Estudios Medievales*, 27(2), 775-799.
- Virgili, A. (2001). *Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. Universitat Autònoma de Barcelona i Universitat de València. ●

Ramon Berenguer IV i el panteó comtal de Ripoll: disposició original del seu sepulcre i trasllats

Concepció Peig

Patrimoni Arquitectònic i Artístic

Ramon Berenguer IV i la seva relació amb el monestir de Santa Maria de Ripoll. Què diuen i no diuen les fonts documentals

Les fonts documentals informen de l'activitat que Ramon Berenguer IV duagué a terme vers Santa Maria de Ripoll, majoritàriament vinculades a la tutela i protecció que exercí sobre el monestir, així com a la disposició de sufragis pels seus pares i per ell mateix, i a la disposició del seu enterrament en aquest lloc.

Gràcies a aquests documents coneixem que Ramon Berenguer IV (1113-1162) disposà, ja en vida i abans de fer testament, ser enterrat al monestir de Santa Maria de Ripoll, com acredita un document datat el 16 d'abril de 1141:

... idcirco ego Raymundus Berengarii, gratia Dei Barchinonensis, Biuldunensis, Cerritanensis comes et marchio ac princeps Aragonensis, **dono Domino Deo et Beatæ Mariæ coenobii Rivipullensis et monachis eiusdem loci tam presentibus quam futuris animam meam et corpus ad sepeliendum, ubicumque terrarum me mori contigerit. Qum etiam propter remedium animæ bonæ memoriæ patris mei Raymundi Berengarii matrisque meæ Dulciæ comitissæ, seu etiam pro absolutione omnium peccatorum meorum**, pròpia et spontanea voluntate dono atque concedo votive et potentialiter ac in perpetuum... alodium meum proprium quod habeo in comitatu Bisuldunensi, scilicet in parrochia Sanc-

tae Caeciliae de Mallo, sive in villa Mulars,... (Ordeig, 2017, p. 209, doc. 952)

Ho tornà a confirmar en el testament sacramental que va fer oralment el 4 d'agost de 1162, abans de morir el 6 d'agost de 1162 al Borgo San Dalmazzo, prop de Torí:

Hec est sacramentalis condicio ultime voluntatis domini ac incliti Raimundi Berengarii barchinonensium comitis et aragonensium principis juxta quarti ordinis modum edite que instante periculo gravis infirmitatis cum scripta non fuit injuncta est Guillelmo Raimundi Dapifero et Arberto de Castrovetulo et magistro Guillelmo capellano suo ab eo ad manifestandum et corroborandum. Eapropter nos supradicti verum pariter dantes testimonium ante presenciara domini ... et aliorum multorum terre magnatum tam aragonensium quam barchinonensium juramus per Deum vivum et verum et super sancta quatuor evangelia superque has condiciones manibus nostris jurando contingimus qui nos vidimus et audivimus et ibi presentes eramus quando predictus venerabilis comes proficiens ad colloquium constitum inter eum et romanum imperatorem tpu d civitatem de Thaurins gravatus infirmitate qua obiit in burgo sancti Dalmacii dum adhuc esset in sua plana memoria ac loquela **ordinavit suam extremam voluntatem in suis solummodo verbis in quibus dimisit corpus suum ad scpeliendum Sancte Marie rivipollensi** cum dominatura de

Mojon sicut jam sibi ante donaverat. (Ordeig, 2017, p. 259, doc. 1028)

És important destacar que en el primer document de 1141 ja hi consta la important donació de l'alou de Molló que fa al monestir amb motiu de la seva disposició de ser-hi enterrat, segons era costum entre la noblesa. En el mateix document, també fa la donació per preservar la memòria dels seus pares: Ramon Berenguer III i Dolça de Provença.

En les fonts es constata preocupació per mantenir la memòria dels seus progenitors a Ripoll, la qual cosa podia implicar també tenir cura del lloc del panteó comtal on estaven enterrats, i suggerir el desig de disposar-hi d'un lloc digne per a la seva pròpia sepultura. Dignitat que potser el monjos de Ripoll, després de la seva mort, s'afanyaren a augmentar, no tan sols en agraïment per la tutela i protecció que els va dispensar en vida, sinó també per interès propi, ja que tenir en el seu redós la sepultura d'un príncep rei sempre era favorable en aquells temps.

En aquest marc sorprèn advertir que, dies més tard, el 22 d'abril de 1141, el comte imposà al monestir un manlleu o préstec de 200 lliures d'argent del tresor de la sagristia, per tal de subvenir a les seves necessitats. No se sap si aquesta acció fou deguda a l'ús que hi havia a l'època que, després d'una donació del tipus citat, els monjos entregaven al donant una quantitat de diners en metàl·lic o, si no podia ser, algun altre benefici.¹ Si fos així —de moment no es coneix cap document que ho testimonii—, resultaria estrany la forma amb què el comte demanà o exigí aquesta «gratificació», segons expressa un document recollit per Olzinelles:

1 Un exemple d'aquest ús està en un document del juny del 1177 en què el rei Alfons, a Ripoll i llegits els títols de donació i el testament del seu pare, el comte Ramon Berenguer IV, confirma al monestir la possessió de les honors d'Espinavell i Fabert i de tot el que té a la parròquia de Molló i rep del monestir 2.000 sous barcelonesos.

Ramón Berenguer 4º [...] 1141. Escritura en que se refiere que el conde Ramón, después de haberse ofrecido a Dios para ser enterrado en el monasterio y hecho donación al mismo del alodio de Molló, pidió con instancia 200 libras de plata del tesoro de la sacristía para el socorro de sus necesidades, a cuya entrega se resistieron los monges, pero por fin condescendieron vencidos por sus instancias; y por temor de la excomunión fulminada por el obispo Oliba y otros obispos reunidos [en la consagración de 1032 fulminaron contra los que sustrajeran piezas del ajuar litúrgico] se obligaron con juramento a invertir desde aquel día todos los réditos de Molló para la restauración de dicho tesoro menos la décima parte destinada perpetuamente para la sacristía (lo que en efecto se hizo según otros documentos): 10 de las calendes mayo de 1141. Abadía ibid. [arm. 1º, caj. 2º, leg. Molló; y a más del original hay varias copias]. (Ordeig, 2017, p. 211, doc. 953)

Gràcies a aquest document i a d'altres de posteriors, avui coneixem que entre els anys 1141 i 1151 es renovà gran part de l'argenteria de l'església de Santa Maria manllevada pel comte. Són ben interessants en aquest sentit les dades que consten en un capbreu datat el 20 d'abril de 1151 sobre els rèdits numeraris quinquennals procedents dels esplets de l'alou de Molló, i en una relació, sense data, de l'esmerç que en va fer el prepòsit Guillem per a la seva restauració:

Hoc est caput breve de honore de Moion de ipsis explets qui sunt egressi inde, quos explets habuerunt seniores Ripollum un V annos et excambiaverunt pro ipso argento quod extraxit inde de ecclesia dominus comes... In ecclesia autem sunt XXX et II libres ingresse et I solido inter Sanctum Petrum et sanctam Mariam... (Ordeig, 2017, pp. 239-240, doc. 1000)

Hoc est breve de Molione ad restaurandum thesaurum quod ego Guillelmus prepositus

restauravi in ecclesia Sancte Marie. Primum in cruce VI libras de argento et octo moabitanos maris, et in teste llas libras, et in columpnis XII libras, et in cimborio septem libras et I solidum. Et hoc argentum minuit in examinationes viginti et sex solidos plate, et unaquaque libra conchamiata fuit sexaginta et quinque solidos, et octo moabitanos unusquisque conchamiatus fuit septem solidos. Et artifex istius opere dispensavit cum sociis suis modio tritici et XII solidos berguitanos, et cotedie inter argentum ad abluendum et sibi ad potandum II canadels. (Ordeig, 2017, p. 240, doc. 1000)

Es pot proposar que paral·lelament a aquesta restauració d'argenteria —per reemplaçar els objectes manllevats el 1141, entre els quals es comptava un cimbori i 4 columnes—, es pogueren fer obres de millora en la zona de l'altar major i presbiteri: instal·lació d'un mosaic, (9 x 11 m), elevació del presbiteri, instal·lació d'un nou cimbori, etc., com sembla que ho confirmen algunes restes conservades. Potser, tot va ser inclòs en un projecte únic de millora del temple i del panteó iniciat en aquestes dates.

Si bé les fonts documentals conegudes del període en què Ripoll estigué annexionat a Sant Víctor de Marsella, 1070-1169, no contenen referències directes sobre activitats constructives o de millora al monestir, sí que hi ha constància de restes arquitectòniques i escultòriques atribuïbles a aquesta època que ho poden corroborar. El més interessant de les que s'han conservat és el cos esculpit que emmarca la porta d'entrada.

La raó d'aquestes millores podia ser, entre d'altres, l'adequació i dignificació del temple d'acord amb nous usos litúrgics. Durant el govern de Gaufred (1153-1169), un dels últims abats marsellesos, es va implantar a Ripoll la festa de Sancta Maria in Sabbato el 1157² (Altés, 2002). El caràcter innovador i magnífic

que traspua el text en què s'anuncia la institució d'aquesta festa, sembla suggerir que formava part d'un projecte de dignificació del temple de Santa Maria de Ripoll: «presidente in ecclesia Rivipollensi prefato abbate nostro domno Gaufredo, qui in divinis et ecclesiasticis laudis reformandis et instituendis pervigil satis ac studiosus existere curabat» (Ordeig, 2017, p. 248, doc. 1014).

D'altra banda, també hi ha notícia, en aquest mateix document, que es dugueren a terme reformes vinculades als sufragis establerts pels difunts. S'instituí llavors una «missa els divendres a l'altar major de Santa Maria» per a tots els difunts, així com una processó amb responsos i salms que feia la volta per les sepultures.

...Defunctorum vero vigília ea die pretermittetur pro ipsis enim non minus quam pro nobis, predicta venerationis devotio eidem piissime domine nostre exhibetur, ut que mater est misericordie, non solum vivis qui hoc ei munus persolvunt, sed etiam fidelibus defunctis qui in eius filium crediderunt, ... Post prima tamen, obmissis VII psalmis et letania, missa pro eisdem defunctis in conventu celebranda nunquam intermittatur. ... . Nos tamen etsi in hoc loco defunctorum vigiliis vel letanias,³... . Cui predictus venerabilis abbas Gaufredus, singulis septimanis omni feria sexta, aut si festivitas ibi occurrerit alio quocumque precedentium dierum, missam a sacerdote super altare gloriose Virginis in conventu pro fratribus nostris et omnium fidelium spiritibus decantari, totumque nos in circuitu ecclesie cimiterium benedicere, et fidelium animas Deo commendare in perpetuum instituit. Quibus ad presidium defunctorum, ultra solitum pensum noviter additis sufficiat eiusdem prefata dominice matris festivitate, ...(Ordeig, 2017, pp. 248-249, doc.1014)

Potser, paral·lelament a l'establiment d'aquests sufragis, es dignificaren els espais funeraris

2 L'abat Gaufred va instituir una celebració setmanal sabatina en honor de la Verge, que s'iniciava amb un ofici de vespres del divendres i es conclouia amb l'ofici de nona del dissabte.

3 Ací es fa un recull dels sufragis establerts per l'anterior abat, Pere Ramon.

comtals. Potser llavors, els sepulcres situats a les portes del temple de Santa Maria, es dignificaren amb l'escenografia d'un cos de pedra esculpit, on es feia referència i memòria de gestes veterotestamentàries que es podien relacionar amb d'altres proeses realitzades per membres de la nissaga comtal, sobretot dels dos darrers comtes: Ramon Berenguer III i el seu fill Ramon Berenguer IV.

Es destaca que Ramon Berenguer IV, en diferents documents vinculats a Ripoll, esmenta que és el lloc de sepultura del seu pare, com el document datat el 21 de novembre de 1149 que confirma a Ripoll la donació de «l'honor» de Centcelles i esmenta que el seu pare, Ramon Berenguer III, hi té la sepultura (Ordeig, 2017, p. 232 doc. 992). També una còpia d'un document del 25 d'abril de 1163 fa esment del testimoni de l'abat Gaufred, que expressà que el difunt comte Ramon Berenguer IV fundà sufragis per als seus pares: «celebris in Rivipulensi conventu memòria in psalmorum atque missarum celebracionibus fiat» (Ordeig, 2017, p. 260, doc.1029).

Tampoc s'ha d'oblidar que Ramon Berenguer IV fou comte regent de Provença (1144-1161), abans de passar el títol al seu nebot Ramon Berenguer III de Provença. I, gràcies a aquest càrrec, continuà dispensant tutela i protecció al monestir de Ripoll en la seva etapa marseleses, com en donen testimoni diferents documents. Un és la carta que el comte escriu al bisbe de Vic a favor de l'abat i monjos de Ripoll, datada al novembre de 1130, de la qual solament se'n conserven unes quantes còpies:

En ocasió del concili de Clermont, convocat per a finals de novembre de 1130 sota la presidència del papa Inocenci II, el bisbe de Vic decidí d'anar-hi i de plantejar-hi la desobediència de l'abat i els monjos ripollesos, els quals s'adreçaren al comte de Barcelona perquè fes desistir el bisbe de la seva intenció i obtingueren que li trametés la carta present, gràcies a la qual podem informar-nos de l'afer. (Ordeig, 2017, p. 183, doc. 913)

També és testimoni d'aquesta tutela un document datat el 30 de juliol de 1150 en què l'abat de Ripoll Pere Ramon convé amb Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona i príncep d'Aragó, a la capella del Sant Salvador del palau comtal d'Arlés, a la Provença, que l'obeirà en tot allò que faci referència a Ripoll (Ordeig, 2017, pp. 234-235, doc. 995).

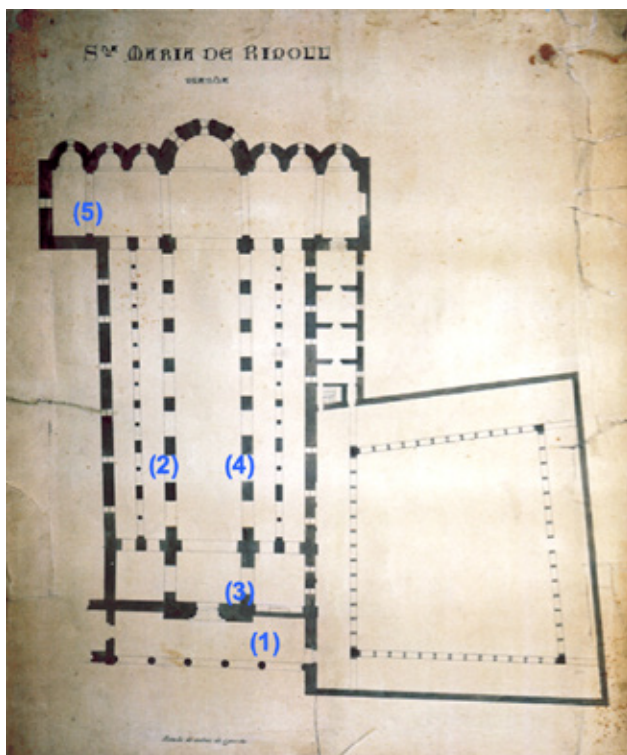
De les dades exposades se'n pot deduir que encara que el monestir de Ripoll estigués sotmès al de Sant Víctor de Marsella en aquesta època, el comte Ramon Berenguer IV tenia potestat sobre els abats marselesos de Ripoll i bona relació en raó de la seva regència del comtat de Provença. Situació, doncs, que li permetia disposar de l'excel·lència dels llocs on es trobaven les restes dels seus avantpassats i dels seus sufragis. I, mostren alhora una benevolència preferent per Ripoll, seguint la línia marcada des de Guifré el Pilós. Tenint en compte aquest context com a rerefons, es pot plantejar una possible tasca de mecenatge del comte Ramon Berenguer IV a fi de millorar el temple de Santa Maria, i els llocs que ocupava el panteó comtal.

D'altra banda, aquest mecenatge sembla que traspua també en el text d'un elogi funerari que es redactà a Ripoll després de la mort del comte, i que sembla que anava destinat a ser llegit el dia de l'aniversari de la seva mort (Ordeig, 2017, p. 406-408, doc.1238). D'aquest document no es conserva l'original, sinó diverses còpies: la més antiga, de data desconeguda; les altres són alhora còpies d'aquesta primera còpia: una de maig de 1600 feta pel prevere Jaume Ramón Vila,⁴ i l'altra feta el 1819 per Merino y La Canal (*España sagrada*, vol. 43, p. 466-470).

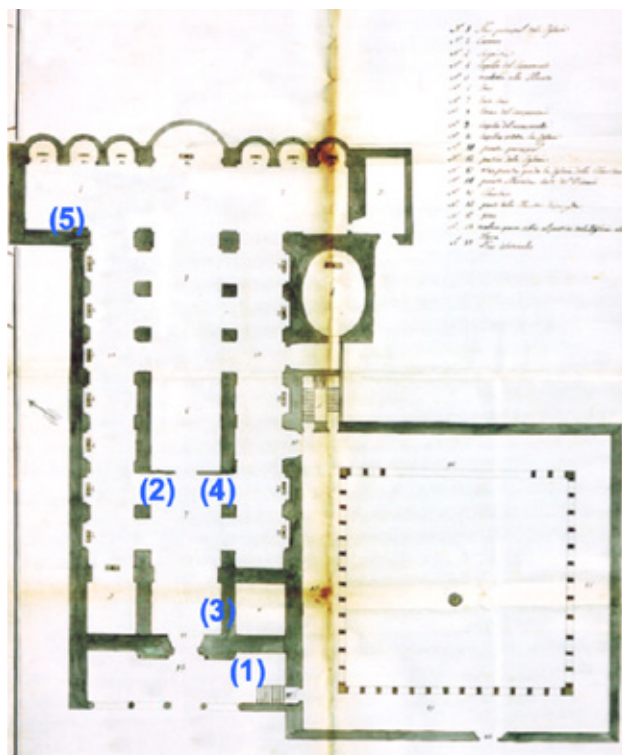
Quina fou la disposició del sepulcre de Ramon Berenguer IV al panteó comtal de Ripoll?

Les fonts documentals contemporànies a l'entorn de la mort de Ramon Berenguer IV, el 6 d'agost de 1162, diuen que va ser enterrat al

4 Altres còpies conservades del s. xvii són còpies d'aquesta darrera.

1 Plànol del temple de Santa Maria corresponent al segon projecte de restauració (1886-1893) d'Elias Rogent, en què intentà restituir l'església a l'estat de l'època d'Oliva (1032). S'hi senyalen de l'1 al 5 els llocs on es disposà el sepulcre de Ramon Berenguer IV i finalment el cenotafi.

2 Plànol de Santa Maria de Ripoll de l'any 1846, en què s'observa com queda el temple després de la reforma de 1826-1830. S'hi senyalen l'itinerari de llocs on es disposà el sepulcre. En aquest plànol s'hi representa el cor dels monjos.

monestir de Ripoll, sense explicitar-ne l'indret concret on va ser depositat. Possiblement, fou el lloc més honorable del panteó comtal existent. D'altra banda, per fonts documentals posteriors del segle XVII al XIX, es coneix que en aquests darrers temps el sepulcre es trobava dins l'església, on es canvià de lloc diverses vegades, fins a la desfeta de Ripoll l'any 1835, quan va desaparèixer.

Si ens atenim als costums funeraris, per a la major part de la reialesa i noblesa del segle XII a Occident, l'ús comú era enterrar-se al terra del redós de les portes de l'església, no a dins. Possiblement, una de les dues portes existents al temple de Santa Maria — la principal i la que dona al claustre — va ésser el lloc escollit per dipositar la sepultura de Ramon Berenguer IV. La hipòtesi més versemblant, atesa la importància del personatge, és que la seva tomba es devia haver

col·locat al redós de l'entrada principal o exterior de Santa Maria. El cos esculpit de la portada podia ser l'escenografia, dissenyada amb el seu vistiplau, per mantenir la memòria i presència del seu pare, Ramon Berenguer III, i d'ell mateix.

La nostra proposta és que Ramon Berenguer IV pogué haver estat enterrat a peu de portada, potser en el cantó sud, (1) a la banda on hi ha representat el cicle de l'Èxode i la batalla de Rafidim (Èxode, 17, 8-16), així com tres personatges no identificats, sobre els quals reflexionarem en el darrer apartat.

En còpies conservades de la *Gesta Comitum Barcinonensium* es recull la informació següent sobre l'enterrament de Ramon Berenguer IV: «...Corpus itaque jamdicti nobilissimi Principis ad suam est patriam reportatum; & in Rivipollensi monasterio, quod ipse plurimum dilexerat, honorifice est sepultum. Vixit

autem in comitatu XXXII. Annis, et mortuus est supra diximus...» (Marca, 1688, col. 548).

Alguns autors, com Stefano M. Cingolani (2012, pp.197-202), obviant el contingut del text, donen per cert el que diu, en diverses còpies posteriors, el rètol que encapçala el capítol XVII, dedicat a Ramon Berenguer IV: «CAPUT XVII. De nobili Raimundo Berengarii Comite Barchinonae, qui in Ecclesia Rivipulli in sepulcro argenteo tumulatur» (Marca, 1688, col. 546).

Es vol assenyalar que aquest rètol pogué ser afegit al text original en còpies posteriors per tal d'actualitzar-lo amb relació a la nova disposició i ornat del sepulcre en els darrers temps. Així, per exemple, en la còpia de la *Gesta* que recull Pedro de Marca, aquest rètol possiblement indicava que l'any 1688 les despulles del comte devien estar situades dins l'església, i la caixa exterior visible recoberta de plata, de manera que actualitzava la informació continguda en el text original.

Els trets referits al sepulcre en el rètol — situació dins l'església i decorat amb planxes d'argent— no són comuns en els enterraments fets a mitjan segle XII. Per això és convenient parar atenció al que es diu al final del text dedicat a Ramon Berenguer: «in Rivipollensi monasterio, quod ipse plurimum dilexerat, honorifice est sepultum» (Marca, 1688, col. 548), on no s'esmenta que estigués enterrat a l'església, sinó al monestir, i que va ser enterrat amb honor, no en un sepulcre de plata.

Passa quelcom semblant amb les còpies conservades de l'*Elogi* fúnebre del comte Ramon Berenguer IV (Ordeig, 2017, p. 407-408, doc.1238). Si s'accepta que era un text per ser llegit a Ripoll el dia de l'aniversari de la seva mort, segurament amb el pas del temps devien d'actualitzar les dades sobre la sepultura cada vegada que canviava de lloc, o es modificava el sarcòfag per enriquir-lo. Per exemple, si es comparen la còpia d'aquest text que presenta *España sagrada* i la còpia que publica Ordeig, es constata una possible interpolació del terme *argenteo* en la darrera, en descriure el sepulcre:

España sagrada

Volum 43, tractat 81, n. 43, p. 467

....

... dum corpus eius ad Monasterium Rivipullense afferretur, ubi et jusu ipsius aduc viventis in Ecclesia **in hoc sepulcro honorifice tumultatum requiescit** ibique sepe et sepissime evidentibus crebris claruit miraculis. ...

Ordeig, 2017, p. 407, doc. 1238 (procedent de còpies de mitjans del s. XVII)

....

... dum corpus eius ad monasterium Rivipullense afferretur, ubi et iussu ipsius adhuc viventis in ecclesia **in hoc sepulcro argenteo honorifice tumultatum requiescit**, ibique sepe et sepissime evidentibus crebris claruit miraculis. ...

Pellicer en la seva crònica de Ripoll de 1888 tradueix aquest *Elogi* fúnebre (Pellicer, 1888, p.125-130), en què tampoc esmenta la condició d'argent del sepulcre, encara que sí que anomena la situació a dins l'església:

En su muerte fué esclarecido con milagros, tanto en Italia como en Provenza, y asimismo durante todo el camino mientras era llevado su cadáver al monasterio de Ripoll, en cuya iglesia está honoríficamente sepultado en este sarcófago, por disposición del mismo. En él con mucha frecuencia ha obrado evidentes milagros. (Pellicer, 1888, p. 125)

D'altra banda, la informació donada per Jaime Villanueva, que visità Ripoll al febrer de 1806 i a l'octubre de 1807, és prou interessant en la línia exposada de l'existència de tombes comtals al pòrtic de Santa Maria:

Entrase a la iglesia por un pòrtico despejado y cerrado con verjas de hierro, en el cual hay cinco sepulcros a la raíz de la pared con vestigios de inscripciones que ya perecieron. Es indubitable que aquí es-

tán enterrados algunos de los condes o personas principales, cuyos cuerpos según las memorias antiguas de la casa descansan en ella, ignorándose su lugar. Un registro exacto de éstos y otros depósitos acaso sería muy útil a la historia y suntuaria de aquellos tiempos... El pórtico es la Galilea antigua, sitio donde se enterraban las personas de cuenta hasta el siglo XIV, en que comenzaron a tolerarse tal cual vez las sepulturas dentro de la iglesia. (Villanueva, 1821, pp. 20-21)

Aquestes dades les corroborà en principi Pellicer⁵ en les obres publicades l'any 1875 i 1888, afegint els comentaris següents:

Sabido es que, desde el siglo IX-XII, los cadáveres de nuestros condes fueron depositados en sencillas tumbas ante las puertas exteriores de la iglesia de Santa María. (Pellicer, 1875, p. 12)

Desde el siglo IX al XII los cadáveres de nuestros Condes fueron depositados ante las puertas exteriores de la Iglesia de Santa María. [...]

La construcción de estos sepulcros era sumamente sencilla. Abríase en el suelo una hoya cuyas dimensiones fuesen lo bastante para contener el cadáver, la parte en que había de descansar la cabeza se estrechaba por los lados, y con losas y argamasa se impedía que las filtraciones y raíces de los vegetales penetrasen en el interior. Depositado ya el cadáver ó los restos, se cubría la hoya con losas, sobre estas se extendía otra espesa capa de argamasa, y si la celebridad ó méritos del difunto lo requería, se levantaba encima un templete (tumulus) más ó menos adornado con esculturas y el epitafio correspondiente. (Pellicer, 1888, p. 362-363)

De les dades exposades se'n pot extreure la

possibilitat que el primer lloc (1) on fou depositat el sepulcre de Ramon Berenguer IV fou al redós de la porta principal de Santa Maria, on probablement descansava també el seu pare Ramon Berenguer III.⁶ Tanmateix, caldria fer prospeccions arqueològiques en el pòrtic per poder arribar a millors conclusions.

Donem aquí l'itinerari que va seguir el sepulcre des del possible lloc original proposat fins a la seva desfeta l'any 1835, extret de fonts documentals i arqueològiques (Peig, 2015, p. 183-185). Segons aquestes fonts, en època de l'abat Dalmau de Cartellà (1410-1439), quan es restaurà el temple després del terratrèmol de febrer de 1428, es pogué traslladar el sepulcre de Ramon Berenguer IV a l'interior de l'església. Antonio Vicente Domènech (1553-1607) a la *Historia general de los santos y de varones ilustres en santidad del Principado de Cataluña*, escrit l'any 1602, aporta la informació següent sobre el sepulcre:

Esta su cuerpo en el monasterio de Ripoll en lugar eminente y con grande veneración en una hermosa arca de plata, la qual esta dentro de un armario, y también allí dentro está escrita de mano brevemente su vida. (Domènech, 1602, Libro II, fol. 95r)

Aquest lloc sembla que és el que confirma de retruc Villanueva, que en la seva descripció del monestir de Ripoll, recull dades trameses de paraula pels monjos, que indiquen el lloc on estigué el sepulcre abans de la ubicació on aquest autor el contemplà quan visità Ripoll l'any 1806 i 1807: «que antes estuvo en la pilastra inmediata al testero del coro en la mano izquierda» (Villanueva, 1821, p. 22).

Pellicer recollirà i acceptarà el testimoni d'Antonio Vicente Domènech, entenenent-lo com el lloc on se situa el sepulcre després de la restauració de l'abat Cartellà al segle XV: «el cadáver momificado de Berenguer IV el Santo,

5 Després sembla que canvià d'opinió i afirmà que el sepulcre estava dins l'església.

6 Dins l'actual sepulcre de pedra esculpit o potser encara no; és una qüestió que no podem abordar en aquest article.

colocaron los monjes después de la restauración de Cartellà “en lugar eminente, en su hermosa arca de plata, dentro de un armario con gran veneración”» (Pellicer, 1888, p. 180-1881, nota 1).

Determinar la situació i disposició indicada en el relat de Domènech no és fàcil. Què s’ha d’entendre per *armario*?: lòcul, arc cegat i tancat amb una reixa? En aquest sentit és interessant el testimoni que dona Jeroni Pujades corresponent a l’any 1609:

Los huesos y cenizas de su serenísimo cuerpo yacen y están recónditas en el ilustre monasterio de Santa María de Ripoll,... dentro de un arca de plata, levantada del suelo y puesta dentro de una alacena ó armario. Justamente se halla y esta en dicha alacena un breve epilogo o historia de su vida y hechos;... (Pujades, 1829-1832, t. VIII, Libro XVIII, cap. LIV, p. 513-514)

D’aquests testimonis se’n pot extreure que la sepultura que contenia les despulles de Ramon Berenguer IV fou traslladada a l’interior de l’església arran de la restauració iniciada per l’abat Cartellà després del terratrèmol de 1428, que enrunà part de l’església i del pòrtic. I, també, possiblement en aquest moment es pogué col·locar dins d’una arca decorada amb planxes d’argent.

Villanueva en la seva descripció de la tomba de Ramon Berenguer IV, que va poder contemplar en la seva visita a Ripoll (1806 i 1807), distingeix dues urnes:

- una interior de fusta
- una altra exterior decorada amb planxes d’argent

A l’urna interior de fusta hi havia pintades les armes de Catalunya i l’efígie del comte assegut amb l’espasa i el ceptre, i el rètol següent, la lletra del qual, segons Villanueva, sembla del segle XIV o XV, que diu:

«Dux ego de matre, Rex coniuge, Marchio patre, Marte, fame, fregi mauros, dum tem-

pora degi; Et sine iactura, tenui Domino sua jura.»⁷

(Villanueva, 1821, p. 20)

Pròsper Bofarull també donà el 1836 una descripció molt semblant del sepulcre:

Consiste en una gran caja de madera sostenida por ocho columnas de piedra común, que antes eran 4 de madera, dentro de la cual hay otra caja que contiene su esqueleto íntegro;... El sepulcro estaba en efecto adornado y cubierto con muchas planchas de plata, que los franceses robaron en dicho año [1794], y aun abriendo el ataúd, removieron y sacaron el cadáver, y se llevaron una espada muy larga que estaba junto al mismo; ... Sobre el mismo sepulcro, en la parte hoy exterior y antes interior de la primera caja, están pintadas las armas de Cataluña y la efigie del Conde sentado con espada y cetro, y el siguiente letrero, cuya letra parece ser del siglo 14 ó 15,... (Bofarull, 1836, vol. 2, p. 200).

Pellicer donarà també en la seva crònica de 1888 una descripció del sepulcre:

Incluida en la urna exterior, que era de plata, había otra de madera con la imagen del Conde, sentado con espada y cetro y un epitafio,...

En una tablilla pendiente de la caja exterior se leía el bellissimo elogio fúnebre que traducimos... (Pellicer, 1888, p.124-129)

Els tres autors esmentats —i també *España sagrada*— fan referència a més d’un emotiu elogi o opuscle sobre la vida del comte que penjava a l’exterior de la tomba, en pergamí, de lletra antiga però sense especificar-ne el segle. En reproduïm alguns paràgrafs interessants:

7 Duc per la meva mare, rei per la meva muller, marquès pel meu pare: amb la guerra i la fam vaig escriure els moros mentre vaig viure i sense menyscapse vaig mantenir del Senyor els seus drets.

Anno Domini 1162, octavo idus augusti inclitus Marchio serenissimus Dominus Raymundus Berengarii Comes Barchinonensis Princeps et Rex Aragonensis, et Dux Provinciae obit in Italia apud Vicum Sancti Dalmatii: hicque Dei virtute protectus Almaríam, Tortosam, Siuranam, et usque ad quadraginta oppida circa Iberum amnem pugnando cum Sarracenis potenter abstulit... Ecclesiam Dei usque ad trescentas Ecclesias in finibus Sarracenorum construxit sive dilatavit. In obitu etiam suo claruit miraculis, tam in Italia quam per totam Provinciam; necnon por totum iter dum corpus eius ad Monasterium Rivipollense afferretur, ubi et jusu ipsius aduc viventis in Ecclesia in hoc sepulchro honorifice tumulatum requiescit ibique sepe et sepissime evidentibus crebris claruit miraculis...

Heu serenissime rex et victoriosissime princeps Raymunde Berengarii nostre sustentationes baculum, ubi est? Ubi cubas? Certe victoriosissime princeps in monasterio Rivipulli. O felix inquit Rivipulle Villa decoratissima, quae non minorem de Principibus mundi retines!...

Exultate igitur, carissimi patres et domini cathalani et aragonenses, letamini et laudate quam decus est laudare Dominum qui mirabilis se in suis declarat servis! Exulta precipue Sacra mater Ecclesia gloriosissimae Virginis Mariae Monasterii Rivipullensis, cuius hodie gloriosus filius et cultor, amator et fundator precipuus omnibus extirpatis sarracenis et infidelibus de agro fidei catholicae ut sol relucet inter agmina beatorum. Ergo, fratres carissimi et domini, consideratis omnibus supradictis et multa alia magnifica quae dicuntur et leguntur de eius vita, et quae ipsi tantum occulta erant, Deo autem manifesta,... Amen. (Bofarull, 1836, vol. 2, p. 201-204; Merino-Canal, 1819, vol. 43, p. 466)

La còpia recollida en *España sagrada* encapçala el text amb aquest títol: «Epitaphium serenissimi ac victoriosissimi domini Raymundi Berengarii, comitis Barcinone, regis Aragonum et ducis Provinciae». Segons Cingolani

(2012, p.194), es tractava segurament d'un text per ser llegit dins l'església, conclusió que extreu parant atenció als darrers paràgrafs: «Ergo fratres carissimi et Domini consideratis omnibus supradictis et multa alia magnifica quae dicuntur et leguntur de eius vita» (Merino-Canal, 1819, vol. 43, p. 470). Més que un epitafi és un panegíric, discurs o sermó en lloança del comte per ser llegit en determinades ocasions.

Ordeig publicà aquest document incomplet, però afegeix una dada que no donen altres autors, el lloc i la data de la seva redacció: «Perpiniani, anno Domini MCXCIII» (Ordeig, 2017, p. 407-408, doc. 1238). Afirmar que aquestes dades s'han de relacionar amb el testament que el rei Alfons dictà en aquesta vila al desembre de 1194. És possible que el text fos redactat llavors per ser llegit anualment el dia de l'aniversari de la mort de Ramon Berenguer IV, registrat en el necrologi del monestir amb aquest mots «VIII idus [augusti]: Raimundus Berengarius, comes Barchinonensis et rex Aragonum» (Junyent, 1962, p. 223). En aquesta línia Bofarull exposà:

...en todos los tiempos se ha celebrado un aniversario por dicho conde en el día 6 de agosto, según puede verse en todos los libros de fundaciones antiguos y modernos; y hasta pocos años hace en todas las procesiones claustrales... se detenía la procesión al pasar por delante de su sepulcro, y cantaba un responso y oración particular en sufragio de su alma, ... Esta es una prueba evidente de que el monasterio en ningún tiempo le ha tributado culto, pues que ha rogado por él como por los demás fieles, aunque con una distinción muy particular y muy debida a tan ilustre bienhechor. (Bofarull, 1836, vol. 2, p. 205)

La fama de santedat de Ramon Berenguer IV sembla que procedeix d'aquest document, i segons Bofarull, d'altres de vinculats,⁸ com el

8 Potser són còpies actualitzades o resumides de l'Elogi original.

que s'ha recollit en martirologis del monestir:

VIII idus Augusti...eodem die obiit inclitus marchio Raymundus Berengarii Comes Barchinonensis, princeps aragonensis, ac dux Provincie. Hic post captas Almeriam, Tortosam, Hylerdam, et Fragam civitates, -multaque opida que Dei virtute protectus pugnando ab Agarenis extorsit, in Italia apud vicum Sancti Dalmacii diem clausit extremum; **corpusque suum ad Rivipol-lense monasterium transportatum est, et in eclsessia honorifece tumulatum** ibique satis evidentibus claruit miraculis. (Bofarull, 1836, vol. 2, p. 205)

Per concloure, podem dir que la tomba de Ramon Berenguer IV es pogué situar després de la restauració de l'abat Cartellà, deguda al terratrèmol de 1428, dins l'església i disposar d'acord amb la informació donada per Villanueva i Domènech: «en la pilastra immediata al testero del coro en la mano izquierda, / ...Esta su cuerpo... en una hermosa arca de plata, la qual esta dentro de un armario».

D'altra banda, Pellicer, en una planta del monestir que data a l'any 1731 —de la qual en feu una còpia i la publicà amb llegendes escrites per ell (Pellicer, 1886, p. 27), hi senyala en el lloc esmentat la tomba de Ramon Berenguer IV:

Però, aquestes dades aportades per Pellicer, s'han d'utilitzar amb reserva, ja que presenten dubtes d'autenticitat, que s'expressen en l'estudi publicat sobre les reformes de Ripoll al segle XIX (Peig, 2015, p. 172-176).

L'any 1794 l'exèrcit francès espolià la tomba de les planxes de plata que la recobrien i de l'espasa que acompanyava el cadàver. Diversos testimonis van fer el relat d'aquest atemptat. Aquí presentem el de Villanueva:

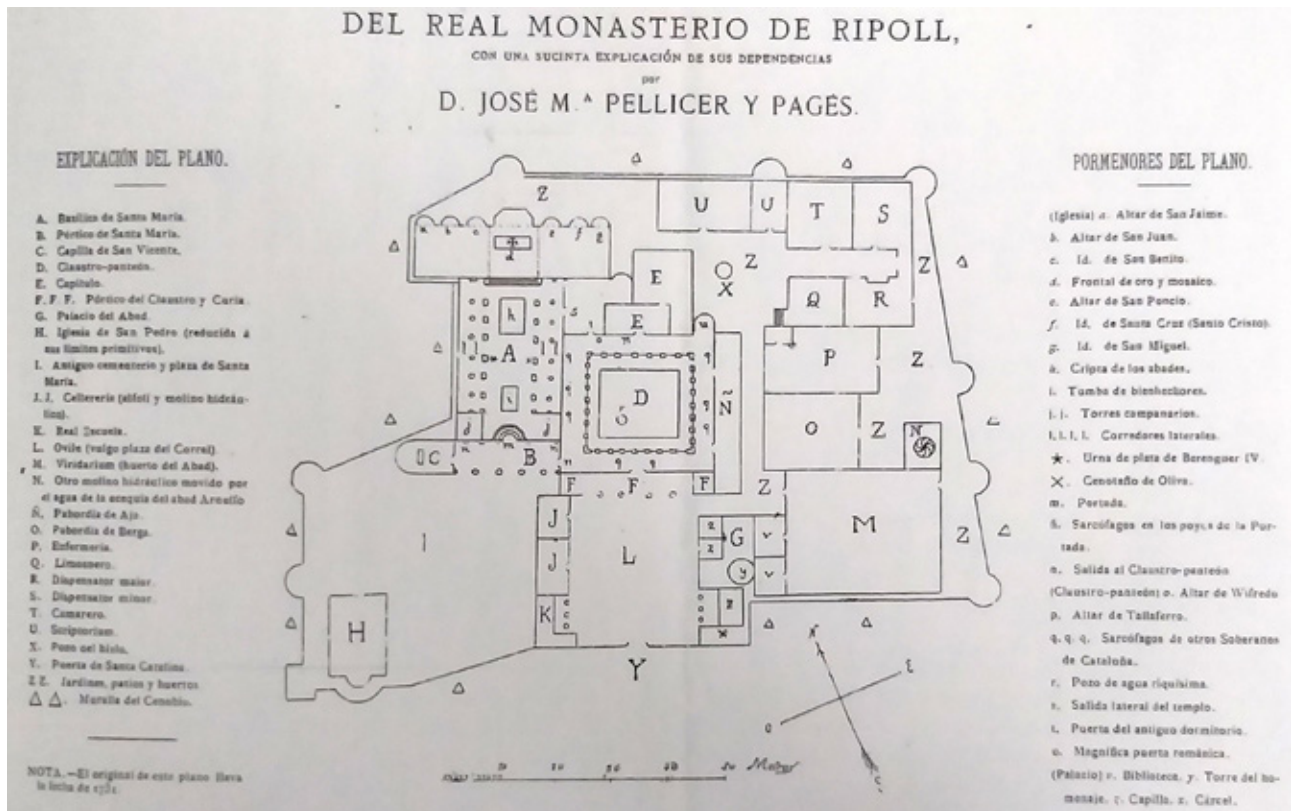
Relación fidedigna de la entrada del ejército de la República francesa en Cataluña, año de 1794:

El día 11 de Junio de 1794 entraron en la villa de Ripoll unos nueve mil franceses y se partieron seis días después. Notando el Prior del monasterio las intenciones del

Jefe de aquellas tropas, cuyas miradas se fijaban en el Sepulcro del Conde D. Ramón Berenguer IV: «Señor, le dijo, la presente Comunidad espera que haréis respetar este precioso sarcófago que pertenece á uno de los más ilustres Príncipes de España; constando que esta Iglesia y monasterio estuvieron bajo la protección de vuestros antiguos soberanos Luís el Transmarino y Lotario, cuyos diplomas conservamos». El jefe de aquellas tropas, escudándose en el decreto de la Convención nacional de 31 de Julio de 1793, que disponía que las tumbas y mausoleos de los reyes, erigidos en toda la extensión de la República se destruyesen, y en el hecho de haber sido profanadas, ocho meses antes, las sepulturas reales en el templo de San Dionisio, no accedió á la súplica. Mandó escudriñar lo interior al sarcófago, del que se llevó toda la plata y la espada, en tantas lides victoriosa, que desprendió del cadáver incorrupto del Conde. (Villanueva, 1821, p. 23; cf. també Bofarull, 1836, vol. 2, p. 200; Pellicer, 1888, p. 228)

Malgrat els diversos trasbalsos, el sepulcre de Ramon Berenguer IV restà en el lloc de la nau esmentat fins a l'any 1803, en què va ser novament traslladat, segons informen fonts documentals. El segon trasllat (3) del sepulcre el testimonia *España sagrada* (Merino-Canal, 1819, vol. 43, p. 466) i s'esmenta en el rètol que encapçala un elogi funerari del comte: «Epitafium Serenissimi ac Victoriossissimi Domini Raymundi Berengarii Comitis Barchinonensis, Regis Aragonum et Ducis Provinciae, anno 1803 dum eius ossa transferri in Ecclesiam est curatum, in tumba inventum pergamena charta exaratum.»

En la seva descripció de Santa Maria, Villanueva va ser explícit en les dades referents a aquest segon trasllat. Segons aquest autor, sembla que arran d'unes obres de reparació que ens són desconegudes, es traslladà el sepulcre de Ramon Berenguer IV al mur tester de l'església, cantó sud (de l'epístola), que flanqueja la porta principal que dona al nàrtex o galilea.

3 Plànol del monestir de Ripoll atribuït a 1731 que copià J.M. Pellicer i publicà l'any 1886 a la Revista de Bellas Artes (Barcelona), any I, núm. 3, p. 27. Les llegendes són de la mà de Pellicer: amb «★» senyala la posició de l'«urna de plata de Berenguer IV». I amb una «n» els «sarcòfags en los poyos de la portada».

Entrase a la iglesia bajando 4 ó 5 gradas. En la pared testera a mano derecha se halla colocado en alto un sepulcro de madera, que antes estuvo en la pilastra inmediata al testero del coro en la mano izquierda. Con motivo de algunos reparos en el edificio, se trasladó al sitio actual hace pocos años. Entonces se reconoció, y dicen que se halló entero el cuerpo del conde Ramón Berenguer IV de Barcelona que murió en 1162, con su barba y pelo crespo de color rubio. Probaba su identidad un pergamino que se halló dentro, de escritura de aquel tiempo, y es un panegírico del difunto. ... Para que acompañase a este sepulcro colocaron entonces en la pared de la mano izquierda otro grande sepulcro de piedra, que muchos siglos había estado en la salida de la iglesia al claustro a mano derecha. Esta sostenido sobre columnas. Presenta la urna varios relieves divididos en

cuadros alusivos a la enfermedad, muerte y entierro del difunto. .../... (Villanueva, 1821, pp. 22-25)

D'altra banda, es té notícia, gràcies a Bofarull, que el 6 de juliol de 1803 es traslladà del claustre el sepulcre de Ramon Berenguer III el Gran al cantó oposat de la porta del temple, per fer companyia a la del seu fill Ramon Berenguer IV.

Aquesta nova ubicació del sepulcre de Ramon Berenguer IV no es va mantenir molt de temps, a diferència de les anteriors, ja que en la reforma que es dugué a terme al temple entre 1826-1830, la tomba fou novament canviada de lloc (4).

L'any 1824, quan els monjos van poder tornar al monestir després dels trasbalsos del Trienni Liberal, una de les primeres qüestions que varen afrontar amb certa urgència foren els problemes constructius que presentaven les voltes gòtiques del segle xv que amenaça-

ven ruïna. En aquestes circumstàncies, l'any 1825 l'abat Francesc de Portella (1816-1831) encarregà la restauració del temple a l'arquitecte vigatà Josep Morató i Codina. Aquest arquitecte ja havia fet propostes respecte d'aquesta qüestió, entorn de l'any 1812, per tal de reforçar els punts més febles del temple. Les obres de la reforma es dugueren a terme entre els anys 1826 i 1830, i l'antiga església de cinc naus va quedar reduïda a tres, i tot redecorat amb estil neoclàssic.

Arran d'aquesta reforma, el sepulcre de Ramon Berenguer IV, se situà a sota d'un dels arcs de la nau central que la separaven de la nau lateral sud, abans del cor monàstic. Se cegà l'arc, de manera que el sepulcre solament fos visible o accessible pel cantó de la nau lateral. D'aquesta darrera ubicació tenim el testimoni de Gaietà Barraquer, que testificà que abans de la desfeta de 1835 el sepulcre de Ramon Berenguer IV era a l'entrada del cor, al costat de l'epístola, dins d'una de les arcades de separació entre la nau central i la lateral sud:

En los dos primeros arcos que en la parte delantera del coro, y fuera ya de él, separan la nave central de las laterales, yacían en historiado sarcófago don Ramón Berenguer III en el lado del Evangelio; (y en urna de plata), D. Ramón Berenguer IV el santo, en el de la parte de la Epístola. [...] Arrimábanse estos sepulcros a sendos tabiques que cegando los arcos por el lado de la nave central, dejaban aquellos visibles sólo por las laterales. (Barraquer, 1906, t. 1, p. 23)

Aquesta nova ubicació no durà molts anys, ja que durant l'atac perpetrat al monestir el 9 d'agost de 1835, la tomba fou profanada i el cos encara incorrupte de Ramon Berenguer IV fou cremat i en desaparegué qualsevol tipus de resta. Diversos testimonis oficials i privats confirmen aquest fet (Llauder, 1844, p.146, doc. 62).

Quan a finals del segle XIX es duu a terme la restauració del temple plantejada per l'arquitecte Elies Rogent entre 1886 i 1893, dirigida en tot moment pel bisbe de Vic, Morgades,

ell mateix mostrà la intenció d'arranjar de nou el panteó comtal dins del projecte escollit, i traslladar les despulles comtals conservades al temple (Fita, 1893, t. XXIII, p. 353-360). Però, en la circumstància que les restes i la tomba de Ramon Berenguer IV el Sant havien desaparegut, l'orde del Sant Sepulcre demanà al bisbe de Vic que, per tal de mantenir viva la seva memòria, s'instal·lés un cenotafi que el recordés. Aquest cenotafi se situà, després de la consagració del nou temple, el juliol de 1893, al braç nord del transsepte (mur occidental). Deixa constància d'aquest procés un informe del bisbe de Vic:

...No pudo, sin embargo, llevarse á efecto dicha translación respecto del Conde D. Ramón Berenguer IV, porque habían desaparecido sus restos en el deplorable incendio de 1835. Por lo cual, los Caballeros de la Sagrada Orden militar del Santo Sepulcro, del Capítulo de Barcelona, deseosos de honrar la memoria de tan excelso Príncipe, que había pertenecido á la misma Orden, acordaron á propuesta del Comendador D. Carlos de Odriozola costear un monumento en la expresada Basílica, que recordase á las generaciones venideras las virtudes que al Conde habían merecido el nombre de Santo, así como también que se consignase en la lápida, el hecho histórico, glorioso para dicho Príncipe, de haberle hecho en 1140 las Órdenes militares del Santo Sepulcro, del Hospital y del Temple en Jerusalén... ..

El monumento ya está hecho bajo la dirección artística del arquitecto D. Francisco Rogent y esmerada ejecución del escultor Sr. Vives, inspirándose en el estilo de la época á que se refiere. La inscripción ha de abrirse en una piedra calcárea de las canteras de Rimat (Lérida), en forma semicircular de 12 palmos de diámetro, y correr bajo el escudo condal de la casa de Barcelona. Redactada con el concurso de personas doctas y versadas en lengua latina y á la vista de los documentos históricos que se acompañan, es del tenor siguiente:

4 Cenotafi erigit l'any 1893 a Santa Maria de Ripoll en memòria de Ramon Berenguer IV, fou encarregat per l'orde del Sant Sepulcre en memòria de Ramon Berenguer IV. Està situat al braç nord del transsepte. Fotografia de C. Peig.

In hoc almo Coenobio Sanctae Mariae Ripollensis septem ab hinc saeculis in pace quievit corpus incorruptum Raimundi Berengarii IV Comitis Barchinonensis et Principis Arragonensis, cognomento Sancti cui omnis conventus Ordinis Sacrosancti Sepulcri Hierosolymitani necnon sanctissimi Hospitalis, venerandaeque militiae Templi regnum Arragoniae ipsis ab Alphonso I in suo testamento dimissum concessere XVI kalendas Octobr. ann. MCXL.

Quod quidem corpus a Gallis inuasoribus ann. MDCCXCIV profanatum, postea ann. MDCCCXXXV fuit infando incendio sacrilege consumptum. Anno vero MDCC-CXCIII Basilica féliciter instaurata munificentia ac sedulitate Illustrissimi viri D. D. Josephi Morgades et Gili Episcopi Vicensis Equites Sancti Sepulcri ex Coetu Barchinonensi tanti Principis sui que confratris memores hoc monumentum posuere.
(Morgades, 1895, t. 26, pp. 477 ss.)

Ramon Berenguer IV i la seva empremta a la portalada de Ripoll

Les milliores fetes al temple de Santa Maria al llarg del s. XII, si bé no estan prou documentades, sí que hi ha restes materials suficients i

informació textual — dispersa — per donar una idea de la seva importància, i poder parlar d'un cert moment d'esplendor en el monestir de Ripoll. Aquestes milliores suggereixen l'existència de mecenes interessats en el monestir. Un d'aquests mecenes es pot identificar amb Ramon Berenguer IV (1113-1162), per les donacions, la cura que té de Ripoll com a marquès de Provença — quan el monestir que depèn de Sant Víctor de Marsella té confrontacions amb aquest —, la preocupació pels sufragis i la memòria dels seus pares enterrats a Ripoll, la disposició de ser-hi enterrat, etc. Aquestes actuacions són com un rerefons que porten a plantejar la possibilitat que Ramon Berenguer IV volgués emular també els seus avantpassats en milliores arquitectòniques i artístiques del monestir. Al segle XII encara pervivia entre en els membres de la nissaga comtal, la intenció i el desig de deixar memòria perdurable i monumental de la condició de fundació comtal que tenia el monestir de Santa Maria de Ripoll.

Potser d'aquesta intenció i desig va néixer la voluntat de dignificar l'església de Santa Maria i fer-hi present alhora les gestes glorioses que la nissaga comtal havia portat a terme en els darrers temps: la lluita contra els agarens, l'ajuda a l'Església, el bon govern dels comtats, etc. Possiblement Ramon Berenguer IV va voler unir aquesta voluntat a l'esplendor de la tomba del seu pare, Ramon Berenguer III (1082-1130) i a la seva.

D'ací la nostra proposta de plantejar que Ramon Berenguer IV fou originalment enterrat al peu de les portes de Santa Maria, com alguns dels seus avantpassats més il·lustres, ja que segons la tradició li corresponia per estatus, així com al seu pare. Aquesta proposta es fonamenta en dos fets: el primer, per l'existència confirmada en fonts documentals⁹ de cinc sepulcres als peus de la porta principal de l'església, que encara eren visibles a principis del segle XIX; el segon, per la construcció de la portada esculpida — atribuïda actualment a l'entorn de la data del final de la vida de Ra-

9 No s'han fet encara prospeccions en el pòrtic i entrada de l'església per confirmar-ho.

mon Berenguer IV, 1162— i el seu programa iconogràfic, que estableix paral·lelismes entre les gestes del poble de Déu i les dels dos darrers comtes.

Si bé hi ha literatura abundant sobre la interpretació del programa iconogràfic que presenta la portada de Ripoll, molt diferent d'altres portalades d'aquest mateix moment, que no pertoca abordar en aquest article, sí que volem destacar que els temes representats apunten a assenyalar clars paral·lelismes entre actuacions realitzades pels dirigents del poble d'Israel, el poble escollit per Déu com a seu, i les gestes dutes a terme pels darrers membres de la nissaga comtal, Ramon Berenguer III el Gran i el seu fill Ramon Berenguer IV el Sant, ambdós enterrats a Ripoll. L'epitafi escrit en l'urna interior de fusta del sepulcre de Ramon Berenguer IV deia: «amb la guerra i la fam vaig escriuixir els moros mentre vaig viure; i sense menyscapte vaig mantenir del Senyor els seus drets».

La portalada sembla que està dissenyada per mostrar el que els comtes havien fet per l'Església, el monestir, el benestar de les terres comtals i dels seus habitants. D'altra banda, convé recordar que entorn d'aquesta època s'escriuen dues cròniques interessants: *Brevis Historia* del monestir de Ripoll i la redacció primitiva dels *Gesta Comitum Barcinonensium*, exponents de dues intencions clares que estaven en la mentalitat del moment: fer inventari «de dignitatibus et libertatibus Rivippullensis cenobii» i enfilars la genealogia i les glòries dels descendents de Guifré el Pilós.

En la segona meitat del segle XII el més probable era que la porta principal del temple mantingués la solució que donà l'abat Oliba en la seva gran reforma consagrada l'any 1032. Oliba va refer completament la façana principal del temple en ampliar l'antiga església no tan sols per la capçalera, sinó també pels peus afegint dos trams més a les naus en direcció a la portalada principal. I dissenyà alhora un cos de façana amb dues torres i un esplèndid *endonarthex* que donaven gran monumentalitat a l'edifici, estructura que ha sobreviscut al temps encara que amb restau-

racions poc afortunades. Es desconeix com estava decorada la façana olibana, només es pot apuntar que possiblement estava pintada, ja que en les successives restauracions del cos esculpit actual, s'han detectat pintures en el mur en que va ser adossat.

Avui no es té notícia ni es coneixen restes d'un possible pòrtic o *exonarthex* del segle XII o anterior, malgrat que Elias Rogent, en un manuscrit que redactà durant els últims anys de vida i que ha restat inèdit fins fa poc, afirma que quan emprengué la restauració d'aquesta zona, trobà restes que apuntaven la seva existència. D'altra banda, es pot pensar que aquest podia ser exigit pel costum de fer enterraments nobles a les portes de l'església.

Quan en el darrer terç del segle XII s'anexà el cos esculpit a la façana olibana del temple, s'hagueren d'arranjar i disposar de nou els antics enterraments existents en aquest lloc. I, aquí és on entraria la tasca que potser el comte Ramon Berenguer IV no tan sols pensà i desitjà, sinó que va dur a terme amb el propòsit de dignificar aquest espai funerari, per honorar no tan sols Déu i Santa Maria, sinó també per conservar la memòria de les gestes que, amb l'ajut de Déu, el seu pare Ramon Berenguer III i ell mateix varen portar a terme. El resultat fou la gran portalada esculpida que dignificava i expressava els valors que aquests darrers membres de la nissaga comtal varen defensar.

Es pot suggerir que la portalada esculpida fou dissenyada i executada a fi de servir de rerefons a les sepultures que s'hi troben als peus. Pensem que aquesta proposta exigeix una nova lectura del seu programa iconogràfic, i aquí i ara volem avançar una hipòtesi en aquest sentit. Les escenes que decoren la part del mig del cantó sud de la portalada presenten una sèrie de paral·lelismes entre personatges de l'Antic Testament i els comtes sobirans esmentats.

En els dos nivells que narren escenes de l'Èxode, assenyallem: a dalt, escenes de Moisès proveint les necessitats que li demana el poble d'Israel: els israelites agafant les guatlles que Déu els envia per mediació de la petició de

Moisès (Èxode 16, 13) i a continuació recollint el manà que cau del cel (Èxode 16, 13-14); Moisès fent brollar una font d'aigua de la roca a l'Horeb (Èxode 17, 1-6). Aquestes escenes poden constituir un símil o metàfora del bon govern dels dos darrers comtes, un reconeixement que van proveir de tot el que necessitaven els seus súbdits, entre els quals es trobava el monestir de Ripoll. A baix: escenes de la batalla de Rafidim (Èxode 17, 8-13), en què Moisès, a petició de Déu, intercedeix amb les mans aixecades —sostingudes per Aaron i Hur— a fi que els guerrers del poble d'Israel dirigits per Josuè guanyessin els amalecites. Aquestes escenes poden constituir un símil de les batalles victorioses contra els agarens que lliuraren els dos darrers comtes, sobretot Ramon Berenguer IV.

Dessota d'aquestes escenes de l'Antic Testament, es troba una filera de cinc personatges encabits cadascun dins d'un arc sostingut per columnes treballades amb capitells, resolució que té la seva rèplica a l'altre costat¹⁰. Aquests cinc personatges han estat, des de sempre, envoltats de moltes incògnites i d'una identificació incerta.

Proposem una interpretació d'aquests personatges seguint el text sagrat que serveix de guia per identificar les escenes de l'Antic Testament representades en aquesta part de la portada. Per això, posem atenció al que Déu diu a Moisès després de la victòria a la batalla de Rafidim:

I digué Jahvé a Moisès: Escriu això en remembrança dins el llibre, i posa-ho a orelles de Josuè: Jo esborraré ben esborrada la memòria d'Amalec davall el cel.

Aleshores edificà Moisès un altar i l'anomenà: Jahvé és la meva senyera.

I digué: Puix que una mà s'és alçada contra la senyera de Jahvé, hi haurà lluita de Jahvé contra Amalec de gènera en gènera. (Cf. Èxode, 17, 14-16)

5 Portada esculpida de Santa Maria de Ripoll: detall de les escenes situades a la part esquerra (sud) de la portada que representen escenes de l'Èxode i la batalla de Rafidim.

Seguint el text sagrat, identifiquem els dos primers personatges de l'esquerra amb els esmentats a l'Èxode 17, 14: Déu i Moisès, dient-li Déu a Moisès que escrivís els fets, i no amb l'entrega de la llei a Moisès, com generalment s'ha fet. Es podria entendre el paral·lisme que Ramon Berenguer IV encarregà aquesta escenografia (gesta escrita en pedra) per donar testimoni d'agraïment a Déu —«Jahvé és la meva senyera»— per les victòries sobre els agarens.

Els tres personatges que segueixen destaquen per la seva indumentària contemporània: un bisbe entre dos personatges portant vestes litúrgiques (hàbits pontificals) propis del segle XII, un bàcul a la mà dreta i un llibre a l'esquerra. Els dos personatges que el flanquegen, podrien ser, a la dreta, un cavaller abillat austerament i amb el cap descobert. A l'esquerra, un cavaller proveït d'un elm cònic; ambdós vestits també segons el costum del segle XII. En aquest cas convé recordar que en tota la portada no es contemporaneïzen els vestits dels personatges històrics, la qual cosa pot indicar que aquests tres personatges poden correspondre a l'època en què es va fer la portada.

10 Aspecte que s'ha de tenir en compte a l'hora d'interpretar els personatges representats al cantó oposat.

6 Escenes de la portada de Santa Maria de Ripoll: comparativa entre la trilogia Aaron-Moisès-Hur i la de Ramon Berenguer III - bisbe Oleguer - Ramon Berenguer IV.

El bisbe es pot identificar amb sant Oleguer (1060-1137), bisbe de Barcelona (1116-1137) i arquebisbe de Tarragona (1118-1137), que fou conseller i col·laborador tant de Ramon Berenguer III com del seu fill, Ramon Berenguer IV. El personatge de l'esquerra del bisbe, de port majestuós i corpulent deu ser Ramon Berenguer IV, que llueix el mateix elm cònic amb el qual es representa en els seus segells. I el de l'altre costat deu ser el seu pare Ramon Berenguer III: el vestit auster i modest i a cap descobert convé a qui al final de la seva vida va professar a l'orde del Temple «ad salutem animae patris mei, qui fuit miles ac frater sanctae iam dictae militiae, in cuius regula et habitu gloriose vitam finivit» (document signat a Girona, el novembre de 1143), i va morir fent penitència a l'hospital dels pobres, la seva humilitat és punyent (Rico, 1976, p. 51). L'atribut deteriorat que porta a la mà esquerra és d'identificació problemàtica: potser per poder reconèixer-hi el comte Ramon Berenguer III va ser necessari assignar-li un atribut de sobirania, i pensem que l'objecte que sos-

té a la mà esquerra no és altra cosa que un ceptre; l'abat Oliba encomià el llinatge comtal com a *sceptringerum*, portador de ceptre.

Ambdós comtes, batalladors i devots, benefactors de Ripoll i amb tomba al monestir, mereixien una memòria singular a la portada, possiblement molt a prop d'on estaven les seves despulles. Però, convé contestar a la pregunta: per què es devien haver ajuntat aquests tres personatges en aquest lloc de la portada? La nostra justificació rau en un paral·lelisme o referència més dels tants emprats en el seu programa iconogràfic, i és que Ramon Berenguer III i Ramon Berenguer IV pogueren ser identificats com el suport necessari per dur a terme els plans de Déu. El mateix que Aaron i Hur varen sostenir els braços de Moisès perquè Josuè guanyés la batalla contra els amalecites a Rafidim, ara Ramon Berenguer III i Ramon Berenguer IV foren el suport de l'Església —en aquest cas representada a través del bisbe Oleguer, que fou bisbe de Tarragona un cop conquistada—, per defensar-la contra els «gens Maurorum», segons

declarà el mateix Ramon Berenguer IV a Girona davant d'un llegat pontifici el novembre de 1143.

Així doncs, el sentit de la trilogia Aaron-Moisès-Hur representada en la franja superior, travessa a la trilogia contemporània Ramon Berenguer III - bisbe Oleguer - Ramon Berenguer IV. Per això, aquesta darrera se situà immediatament després dels fets veterotestamentaris esmentats, entesa potser com una constatació del que digué Déu a Moisès: «Puix que una mà s'és alçada contra la senyera de Jahvè, hi haurà lluita de Jahvè contra Amalec de gènera en gènera» (Èxode 17,16). ●

Bibliografia

- Altés Aguiló, F. X. (2002). La institució de la festa de Santa Maria en dissabte i la renovació de l'altar major del monestir de Ripoll a mitjan segle XII. *Studia Monastica*, 44(1), 57-96.
- Barraquer Roviralta, C. (1906). *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX* (Vol. 1). Imprenta Francisco J. Altés y Alabart.
- Bofarull Mascaró, P. (1836). *Los condes de Barcelona vindicados* (Vol. 2). Edició facsímil de 1988. Fundación Conde de Barcelona.
- Cingolani, S. M. (2012). *Les Gesta Comitum Barchinensium (versió primitiva)*. Publicacions de la Universitat de València.
- Domènech, A. V. (1602). *Historia general de los santos y varones ilustres en santidad del Principado de Cataluña*. Gabriel Graells y Giraldo Doti.
- Fita Colomé, F. (1893). Ripoll panteón de los Condes de Barcelona y de Besalú. *Boletín de la Real Academia*, Cuaderno 4 (octubre), t. XXIII, 353-360. <https://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmc4t6z0>
- Junyent Subirá, E. (1962). El necrologi del monestir de Ripoll. *Analecta Montserratensia*, 9, 217-225. Abadía de Montserrat.
- Llauder, M. (1844). *Memorias documentadas del teniente general D. Manuel Llauder*. Imprenta de D. Ignacio Boix, editor.
- Marca, P. (1688). *Marca Hispanica sive limes Hispanicus*. Edició facsímil de 1972. Editorial Base.
- Merino, A. i de la Canal, J. (1819). *España sagrada* (Vol. 43, tractat 81). Imprenta Collado. <https://bibliotecadigital.jcyl.es/es/consulta/registro.do?id=4602>
- Morgades Gili, J. (1895). El sepulcro de D. Ramón Berenguer IV, conde de Barcelona, (informe firmado en Vic, 1 abril 1895). *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 26, 477-486.
- Ordeig Mata, R. (2017). *Diplomatari del monestir de Ripoll (segle XII)*. Estudis Històrics.
- Peig, C. (2015). *La transformació arquitectònica de Santa Maria de Ripoll al segle XIX: projectes i actuacions, imatges i realitat* (pp. 153-389). Títol segon del llibre *Santa Maria de Ripoll al segle XIX. El procés d'una transformació*. Fundació Eduard Soler.
- Pellicer Pagés, J. M. (1875). *Breve reseña del resultado de la visita al Real Monasterio de Santa Maria de Ripoll*. Imprenta y Librería de Vicente Dorca.
- Pellicer Pagés, J. M. (1886). Restauración de la basilica olivana en Ripoll. *Revista de Bellas Artes. Periódico Quincenal Ilustrado*, 3.
- Pellicer Pagés, J. M. (1888). *Santa María del Monasterio de Ripoll... Reseña Histórica*. Tipografía Feliciano Horta.
- Pujades, G. (1829-1832). *Crónica universal del Principado de Cataluña escrita a principios del siglo XVII* (Vol. 8). Imp. de José Torner.
- Rico, F. (1976). *Signos e indicios en la portada de Ripoll*. Fundación Juan March.
- Villanueva, J. (1821). *Viage literario a las iglesias de España* (Vol. 8). Imprenta Oliveres.
- VVAA (1893). Ripoll panteón de los Condes de Barcelona y de Besalú. *Boletín de la Real Academia*, 23, 353-360.
- <https://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmc4t6z0> ●

La reina Peronella i el seu enterrament a la seu de Barcelona*

Stefano M. Cingolani
Universitat de Barcelona-FBG

Introducció

L'elecció d'un lloc d'enterrament, bé consignada al testament o bé comunicada oralment als familiars o als marmessors, era una decisió d'extrema importància, ja que afectava el futur del difunt tant en l'altra vida com en aquesta. La protecció assegurada per un enterrament *ad sanctos* —és a dir en proximitat d'una església i de la protecció que el culte i la possible presència de relíquies donaven als traspassats—, així com les donacions *post mortem* i les pregàries, havien de procurar un ràpid ascens al paradís, i abreujar, un cop s'hagués afirmat la idea del purgatori, l'estada en aquesta etapa provisional.¹ Al mateix temps, s'havia de permetre, també, mantenir la memòria del finat i, doncs, el lligam amb els supervivents. Sobretot en el cas dels poderosos, la pervivència de la memòria dels difunts, assolida a través de diferents mitjans, tenia també significats de caràcter polític, bé en l'àmbit de la comunitat o bé del grup familiar aristocràtic. Encara més quan es tractava d'una família comtal o reial.

La memòria representada pels sepulcres i la monumentalitat que els feia destacar a l'interior dels llocs d'enterrament, juntament amb el significat polític d'aquests llocs, constitueix una part important dels actes i símbols amb

els quals el difunt i la seva família en volien mantenir la memòria. Com destaquen Michel Lauwers i Cécile Treffort:

La monumentalité, fondamentalement anormale dans le paysage, apparaît bien comme un discours, avec son vocabulaire, sa grammaire mais aussi ses exceptions qui varient selon les siècles. Elle s'adresse peut-être à la divinité mais surtout aux vivants pour leur révéler, génération après génération, la place qu'occupait ou que prétendait occuper le mort dans la société pendant sa vie et, en gardant le souvenir tangible, transmettre ce patrimoine immatériel à ses successeurs. Paradoxalement, la monumentalité opère donc un transfert symbolique du passé vers l'avenir et les vivants, alors qu'une partie des éléments de prestige, éphémères, périssables et/ou rendus invisibles par leur enfermement dans la tombe, ne sont plus, dès la génération suivant l'enterrement, que souvenirs.²

Tanmateix, atesa l'escassetat de les fonts de què disposem, no sempre estem en condicions d'interpretar i situar amb certa seguretat en un context cultural el complex sistema de signes que defineix i singularitza aquesta relació entre vius i morts a les terres dels comtats catalans, des dels cerimonials previs i subsegüents a la defunció fins a la possible definició d'un espai i un temps memorials vinculats

* Aquest article és un extret del llibre Cingolani *et al.* en premsa, obra a la qual remeto per una tractació àmplia de temes, en especial generals, aquí senzillament esmentats.

1 Vegeu l'obra de Le Goff del 1981.

2 Vegeu l'obra de Lauwers i Treffort del 2009, p. 443.

al sepulcre. No tenim relacions escrites que ens els descriu, i les fonts documentals tot sovint són reticents o ambigües, així que moltes de les nostres possibilitats d'interpretació depenen de la supervivència d'elements materials. Ulteriorment, però, la comprensió es veu dificultada pel fet que molts dels signes que havien de fer palesa la relació memorial i espacial entre els vius i els morts eren efímers, altres han desaparegut i molts o una bona part dels pocs que perviuen, com ara alguns sarcòfags i epitafis, ens han arribat trasplantats del seu context originari, així que tampoc l'epigrafia ni l'arqueologia poden oferir sempre respostes clares. Així mateix, la majoria d'aquests sepulcres comtals han desaparegut, com sembla el cas de la tomba de la reina Peronella; els que perviuen, amb comptades excepcions, es troben encara enterrats i en un context arqueològic alterat o bé en tenim només descripcions antigues i parcials, com és el cas del panteó de Santa Maria de Ripoll. Tal situació dificulta de manera extrema el fet de valorar el caràcter monumental d'aquestes sepultures i encara més del seu conjunt, en tant que són excepcions. Si afegim a aquesta situació el fet que gairebé la totalitat d'altres sepulcres aristocràtics o privilegiats són anònims, o han desaparegut, veiem com es complica enormement la possibilitat de definir tal excepcionalitat, si és que n'hi ha.

En definitiva, es fa molt difícil copsar de quina manera el clan dirigent format per Guifré I el Pilós, els seus descendents i les famílies emparentades, encara per bona part del segle XI, es distingia d'altres poderosos de la terra. Tant és així, que fins i tot ens hem de plantejar si els enterraments comtals van ser sempre pensats com a espais de memòria que es poguessin identificar clarament o, al contrari, si la relació directa —a través del sepulcre— entre difunts i hereus responia a situacions concretes i puntuals les raons de les quals tot sovint se'ns escapen. De fet, a Catalunya «l'inhumation d'un groupe aristocratique, articulée à un lieu de culte»,³ no és unívoca i presenta una certa evolució. Si es tracta sempre d'enterra-

ments *ad sanctos*, allò que s'ha d'esbrinar, i en la major part dels casos resulta molt difícil, és el mecanisme segons el qual aquest grup aristocràtic, la família de Guifré I i els seus descendents, organitzava la creació d'un o més espais d'enterrament, i fragmentava així la memòria del clan.

Tots els comtes, les comtesses i els fills dels quals tenim notícies, així com després els monarques i les seves famílies, es van fer enterrar en un establiment eclesiàstic. Per això, podem estar gairebé segurs que també ho devien fer tots els altres, molts dels quals no tenim notícies. És suficient constatar que tots els que coneixem havien buscat un enterrament *ad sanctos*, confiats en la protecció i l'ajuda que els havien de proporcionar les relíquies presents als monestirs, el culte que s'hi celebrava i les pregàries dels religiosos que hi vivien.⁴ Però, què determinava la tria d'un monestir o un altre i, també, l'elecció d'un monestir o d'una església?

La seu de Barcelona

La reina Peronella es va voler enterrar a la seu de Barcelona; d'això no hi ha dubte. El que s'ha de comprovar és, d'una banda, qui més hi era enterrat i com s'articulaven els espais funeraris comtals a la seu, també per intentar copsar el significat de la catedral com a espai cementrial; i de l'altra, valorar el significat tant polític com personal, per part de la reina, de l'elecció la catedral de Barcelona com a últim lloc de descans, havent descartat les diferents opcions que li oferia el regne d'Aragó,⁵ i, finalment, en quin espai concret i amb quin tipus de sepulcre va ser enterrada.

Les fonts, d'èpoques diferents i no sempre amb el mateix grau de fiabilitat, parlen dels comtes Ramon Borrell i Ramon Berenguer I, de la reina Peronella, molt dubtosament de la comtessa Almodis i de la reina Sança.

Pel que fa a Ramon Borrell, no hi ha dubtes; ni respecte a la reina Peronella/Urraca, ja que ella mateixa ho va determinar en el seu

3 Vegeu l'obra de Lauwers i Treffort del 2009, p. 446.

4 Vegeu l'obra de Serrano Coll del 2014, pp. 140-141.

5 Vegeu l'obra de Laliena del 2018.

testament. Tanmateix, quant als altres tres enterraments que hi poden ser localitzats segons la tradició, pel que fa al comte Ramon Berenguer I no tenim proves directes i contemporànies, sinó d'un parell de segles posteriors a la seva mort o encara posteriors, tot i que sembla segur. Al contrari, la situació relativa a la comtessa Almodis i la reina, o la comtessa, Sança, com s'ha proposat, és molt menys concloent, fins al punt que s'ha de posar en dubte seriosament.⁶ Respecte a aquests dos casos, la documentació que en parla és força posterior al moment de la mort i presenta contradiccions que cal examinar, en especial perquè, tant segons la tradició com en la bibliografia més recent, han estat estretament lligats al sepulcre de la reina Peronella. Analitzaré breument aquests enterraments, segurs i dubtosos, abans de parlar del de la reina.

El primer comte del qual sabem amb seguretat que va ser enterrat a la Seu és Ramon Borrell, com declara un document del 2 de setembre de 1018: «non est ambiguum quod Raimundus inclitus comes, Borrelli comitis proles, bonitate plenus, cuius vita efulsit et nunc eius sepulcro et ossibus Barchinona ornatur civitas [...] infra canonicalem claustram Sancte Crucis sedis».⁷

S'ha de subratllar que, no sols no es tracta de l'expressió directa de la voluntat del comte, sinó que, a més, aquesta clàusula no és cap garantia del manteniment a la memòria de la Seu del seu enterrament, ja que no deixa de ser una referència a les donacions fetes pel comte a la canònica de la Seu en un document redactat només un any després de la seva mort, que van redescobrir molt posteriorment erudits coneixedors de la documentació de l'arxiu de la catedral.

Evidentment, la seu a la qual feia referència el document era encara l'antic edifici d'època carolíngia i no la nova seu romànica

en la qual es començà a treballar uns vint anys després, entre 1037 i 1040.⁸ La carta de restauració de la vida canonical de la Seu, data el 9 de març de 1009, ja parlava de la presència d'un claustre. I justament el comte Ramon Borrell, amb la seva esposa Ermesenda, hi havien contribuït amb una donació en or «ob remedium anime eorum patribusque illorum et ob prosperitate filiorum suorum».⁹

Sembla evident que el claustre on va ser enterrat Ramon Borrell era aquest, el claustre dels canonges. De la descripció que en fa el document veiem que era un espai tancat, un clos definit per parets de pedra i calç, amb arbres, vinya i un pou, on s'havia començat a edificar el refetor dels canonges i ells hi podien construir les seves residències. No hem d'imaginar, és clar, un espai circumdat de galeries amb columnates com els claustres dels segles posteriors, ja que encara correspon a la basílica carolíngia, que, a més, havia de conservar les mateixes estructures de la cristiana. No s'han trobat restes segures d'aquest espai tancat que, si ens atenim a la descripció, devia estar situat al costat occidental de l'església i a tocar del palau episcopal, un espai que cap a finals del segle XIV va ser ocupat pel convent dels celestins.¹⁰ Quan es va construir el nou claustre de la catedral romànica es va situar justament a la banda oposada de la basílica. Això no vol dir que desaparegués immediatament ni, sobretot, que deixés de ser utilitzat, perquè encara el 16 de març de 1053 una tal Bonadona establia, a canvi d'una donació a la Seu, que «sepeliant corpus meum infra claustra Kannonice».¹¹

No sabem si aquest havia de ser un espai funerari ja des del principi, als segles IX i X, o s'hi va transformar gràcies a la presència de la tomba del comte Ramon Borrell i, possiblement, al desplaçament progressiu de l'activitat

6 Desgraciadament, de l'obituari de la Seu se'n conserva només un fragment, que va del 25 de gener al 12 d'abril, on no es recorda Ramon Borrell però sí Berenguer Ramon I, sense cap indicació d'on era enterrat; vegeu l'obra de Fàbrega del 1988, p. 205.

7 DAC, doc. 301.

8 Sobre la canongia, vegeu l'obra de Feliu (2021), i en general la de Boto i Sureda (2021).

9 DAC, doc. 121.

10 Vegeu l'obra de Banks (2021, en especial pp. 124-125); també la de Boto i Gallego (2010, pp. 96-97) i de Beltrán de Heredia (2005 i 2013, p. 90).

11 DAC, doc. 823.

dels canonges a un altre indret; si ens atenim a les donacions dels bisbes Aeci i Guislabert, o al document acabat d'esmentar, sí que ho va ser al segle XI.¹²

Que el claustre fos un cementiri al moment de la donació del bisbe Guislabert, que correspon a l'inici de les obres de la nova catedral, sembla que justifica també l'ampliació del nou edifici per l'altre costat, i no sols per qüestions d'espai. Finalment, les creixents modificacions d'aquest sector de la ciutat podrien haver fet perdre memòria tant de la tomba com de l'ús claustral de l'espai.¹³

Si la presència de les despulles del comte Ramon Borrell al claustre canonical de la Seu no genera cap mena de dubte, el que sí que es qüestiona és qui va ser enterrat en el sarcòfag perdut amb figures i epitafi que la tradició medieval, i encara almenys fins al segle XVII, havia considerat la tomba del comte Ramon Berenguer I.

És un tema complex que tracto àmpliament al llibre esmentat, amb detallada discussió de les fonts i de la bibliografia, així que n'hi ha prou a resumir les meves conclusions, tot recordant d'entrada que l'epitafi que la tradició deia que estava inscrit al sepulcre, segons entenia Pròsper de Bofarull, en això seguit per Francesca Español,¹⁴ s'havia d'atribuir a Ra-

mon Borrell. Interpretació, a la meua manera d'entendre, equivocada.

Una primera cosa que s'ha de considerar és la possible posició inicial d'aquest sarcòfag. Davant de l'ambigüitat dels testimonis més antics respecte on estava emplaçat originalment el sarcòfag de Ramon Berenguer I, Francesca Español,¹⁵ tot i creure que es tracta, com ja s'ha dit, del de Ramon Borrell, formula la hipòtesi que es trobava davant de la porta de la catedral, sobretot lligant la seva idea amb allò que les mateixes fonts expliquen, com veurem, respecte del sepulcre de Peronella. Així mateix, més endavant a la seva publicació, la mateixa Español fa un matis i parla d'una col·locació primitiva al claustre, tant del sarcòfag que ella atribueix a Ramon Borrell com del de la reina Peronella.¹⁶ Al meu entendre, però, ho fa de manera imprecisa, perquè es contradiu amb les fases de construcció dels diferents edificis de la Seu:

Al començament els sarcòfags barcelonins deuriem situar-se ambdós al mateix àmbit (el claustre de la catedral anterior a la romànica), però, un cop enllestida la denominada galilea, dins la segona meitat del segle XII, foren traslladats a aquest indret on van romandre fins a la desaparició del cos occidental de la catedral, en època gòtica.¹⁷

Si està confirmat, com ja s'ha dit, que Ramon Borrell havia de ser enterrat al claustre canonical de la catedral carolíngia, difícilment hi podia estar també el sarcòfag de Peronella, perquè a la mort de la reina, l'any 1173, ja existia el nou claustre romànic, que sembla un emplaçament més adient. Així que, si els dos sarcòfags, el de Ramon Berenguer —i no de Ramon Borrell— i el Peronella, es trobaven

12 Español, en l'obra del 1998, entre les pàgines 113 i 115, cita el document que recorda l'enterrament del comte al claustre, en què diu que era un dels tres cementiris de la ciutat, tot i que a falta d'excavacions no podem saber des de quan, i no especifica on es pot trobar aquest claustre; sobre les àrees cementirials a Barcelona a l'alta edat mitjana en parla Riu-Barrera (1982).

13 Pel que fa a les modificacions urbanístiques d'aquest sector de la ciutat, vegeu en general l'obra de Beltrán de Heredia (2013) i més en detall la de Banks (2021).

14 *Marchio Raymundus nulli probitate secundus, / quem lapis iste tegit, Agarenos Marte subegit, / ad cuius nutum semper solvitur tributum, / huic requies detur, moriturus quisque precetur.* Vegeu l'obra de Bofarull (1836, vol. 1, pp. 221-222, i vol. 2, pp. 102-105); vegeu també les publicacions d'Español (1998, p. 113, i 2021, pp. 212-213).

15 Vegeu l'obra d'Español del 1998, p. 112.

16 Vegeu l'obra d'Español del 1998, p. 116.

17 Vegeu l'obra d'Español del 1998, p. 115; Español (2021, pp. 213-214) repeteix l'afirmació, sempre referint-se a Ramon Borrell, confonent el claustre de la catedral amb el de la canònica, tot i citar el text llatí.

emplaçats, en un primer moment, en un claustre, podria ser al nou claustre de la catedral romànica més que no pas al claustre dels canonges. El fet que els dos sarcòfags tinguin un destí final semblant —ja que els dos foren traslladats en un segon moment a l'interior de l'església, i els dos, amb l'equivocació d'Almodis per Peronella, es trobaven a la paret de la sagristia, i a primers del segle XVI van ser agafats pel canonge Desplà—,¹⁸ permet creure que tots dos tenien una mateixa primera col·locació, o bé al claustre romànic o bé davant de la façana. Aquesta consideració pot confirmar, almenys en part, la hipòtesi d'Espanol.

Aquesta segona possibilitat, la de la galilea, sembla la més raonable si pensem que Julia Beltrán de Heredia i Imma Lorés,¹⁹ en el darrer estudi sobre les fases d'edificació de la Seu, creuen que la galilea també va ser construïda al segle XI, en el curs de l'edificació de la catedral romànica, i no al segle XII, com es pensava amb anterioritat. Així, doncs, si el sepulcre de Peronella es trobava davant de la galilea, podria ser-hi des del primer moment i tal vegada també el sarcòfag amb l'epitafi de Ramon Berenguer —ja que cap font recorda que estigués al claustre. Tal emplaçament pot encaixar amb els sepulcres gairebé contemporanis de l'àvia i del fill del comte, Ermessenda i Ramon Berenguer II, a la galilea de la seu de Girona. Tot i que no ajuda del tot a aclarir les coses, cal afegir que excavacions arqueològiques recents han desvelat que l'emplaçament de tres tombes davant les pilastres de la galilea podrien marcar el lloc probable on havien estat enterrats. S'ha de dir que es tracta de sepultures enterrades i de diverses laudes tombals, totes sense inscripció, mentre que els sarcòfags de què parlen les cròniques s'haurien d'haver trobat a la vista, eventualment damunt columnes o bé a l'interior d'un arcosoli, com se solen

configurar aquests sepulcres situats a l'exterior de l'edifici eclesiàstic.²⁰

Amb el pas del temps i de les obres a la seu, els dos sarcòfags van ser moguts d'aquest emplaçament, duts a l'interior de l'església i finalment els cossos que contenien van ser col·locats en les arquetes de fusta on es troben avui dia.

Una altra qüestió és on devia haver estat enterrada la comtessa Almodis, i des de quan es pensa que va ser a la catedral de Barcelona, ja que no en tenim notícies ni contemporànies ni genèricament medievals, com pel que fa al seu espòs. Segons Francesca Espanol, el primer de fer circular la notícia que a la catedral hi havia enterrada també la comtessa Almodis va ser Francesc Tarafa a *De vitis pontificum Barcinonensium*, que informava «de l'existència, vora els sarcòfags —aleshores ja a l'interior de la catedral—, d'unes tauletes amb els epitafis comtals, el text dels quals transcriu tot declarant-se l'autor»; més endavant (pp. 109-110) diu que la tradició que el comte havia estat enterrat a la catedral (tot i esmentar fonts anteriors) «havia anat prenent forma dins la mateixa catedral de Barcelona, sobretot d'ençà de Francesc Tarafa». Tanmateix, tot i que pot ser possible, Tarafa no diu res de tot això, o almenys jo no ho he trobat, tot i haver consultat el mateix text citat per Espanol, ja que a la seva obra Tarafa escriu:

vita migravit VI° kalendas iunii anno Chisti MLXXVI, et in ecclesia cathedrali a se condita sepelitur. In cuius tumulo quod aduc cernitur nostris temporibus a canonicis dicte ecclesie /iam\ vetustate /collapso\ restitutum talis est epigrama [hi transcriu l'epitafi del comte actualment present a l'església, que és de 1545, però no l'altre antic] Intus vero dicti tumuli /sepulchri\ cum corpore suo huius tenoris est inscriptus [i afegeix una notícia relativa al comte i la comtessa que van proclamar els *Usatges*]. (ACB, C.122, f. 11v-12r)

18 Un situat al pati de la casa de l'Ardiaca i l'altre dut a la seva residència a Alella, on se'n perd el rastre, sempre que el sarcòfag de Peronella sigui el que suggereix Espanol, vegeu més endavant; sobre el canonge Desplà vegeu l'obra de Bellsollell (2021).

19 Beltrán de Heredia i Lorés en l'obra del 2005, p. 106.

20 Beltrán de Heredia i Lorés en l'obra 2005, p. 103-104, 112 i foto 5.

Tampoc no he trobat enlloc l'afirmació de Tarafa que Almodis sigui enterrada a la Seu, ja que ni en transcriu l'epitafi, sinó que l'esmenta en relació amb la proclamació dels *Usatges*: «Hic una cum Almodis comitissa coniugi sua Constituciones Cathalonie»; tampoc no he trobat que aquests epitafis fossin transcrits en tauletes de fusta ni que ell en sigui l'autor. De totes maneres, al moment de fer els nous sepulcres col·locats a l'interior de la catedral i redactar els epitafis, l'any 1545, sembla evident que, juntament amb el cos de qui es creia que era Ramon Berenguer I, n'hi devia haver un altre, i era fàcil pensar que fos el d'Almodis.

Respecte a aquesta possibilitat, cal considerar el fet que les dones gairebé mai no eren enterrades juntament amb els marits fins al temps de Jaume II. Les úniques possibles i parcials excepcions en època comtal serien la comtessa Ava a Ripoll, tal vegada per haver estat comtessa regent a la mort del marit Miró II de Cerdanya-Besalú, i potser Guisla, esposa de Guifré II de Cerdanya, a Sant Martí del Canigó.²¹ L'especial relació entre Ramon Berenguer i Almodis²² permet creure que volguessin ser enterrats al mateix lloc; d'altra banda, el fet que la comtessa morís cinc anys abans que el seu marit no elimina del tots els dubtes. A més, em sembla que s'ha de considerar la possibilitat que es trobés a la seu de Girona.²³ Tot i que en el cas dels comtes, la menció de l'òbit en el necrologi d'una església no té relació directa amb el fet que el difunt hi descansi, en el de la catedral de Girona no solament es recorda la mort d'Almodis, sinó que també s'hi transcriuen uns versos que bé podrien ser un epitafi: «Felix Almodis que splenduit orbis in hodie | hac moriendo die transivit ad atria vite».²⁴ Hauríem de creure que hi fou enterrada? Tot i que podria haver-se perdut completament la memòria del fet, això

justificaria el trasllat a Girona del cos del seu fill, Ramon Berenguer II.

La reina Peronella

La presència de la reina, esposa del comte Ramon Berenguer IV, a la seu de Barcelona no hauria de presentar dubtes, ja que ho va establir ella mateixa, com testimonia al seu testament sacramental: «dimisit Barchinonensis Sedi suum corpus ad sepeliendum».²⁵ Els dubtes sorgeixen respecte a quin havia de ser el seu sepulcre, on estava situat, i fins i tot, seguint hipòtesis recents, si mai en va tenir un que fos digne.

En aquest sentit, hi ha dos fragments interessants, tot i que contradictoris, que es refereixen a enterraments femenins a la Seu, que ja examinava Francesca Español en el seu estudi de 1998, extrets dels manuscrits O, BC ms. 152, i S, BC ms. 487, testimonis del *Libre dels reis*.²⁶ Malgrat que els dos capítols en qüestió provenen del text que Coll i Alentorn anomenava *Libre de les nobleses dels reis*, que és el títol que du la compilació del ms. S, copiat cap a mitjan segle xv, és gairebé segur que no formaven part del text original del *Libre dels reis*, escrit vers 1277-1280; en efecte, els hem de considerar com a materials que al llarg del temps es van afegir als diferents manuscrits que transmeten l'obra, seguint una pràctica habitual en les compilacions de textos històrics.

Després del naixement de Jaume I, el ms. O, f. 46v, testimoni de la primera versió del *Libre dels reis*, insereix un capítol, paral·lel al que transcriuen S i M que veurem a continuació, però lleugerament diferent:

Com passà d'aquesta vida na Sanxa regina d'Aragó.

En aquest any mateix damunt dit (*scil.*

21 Vegeu també l'obra de Cingolani en premsa.

22 Vegeu l'obra d'Aurell del 1998, p. 239-261.

23 Vegeu l'obra d'Español del 1998, p. 108, i ho repeteix a la seva obra del 2021, p. 212.

24 Al necrologi de Girona, copiat a continuació d'un martirologi d'Adó. Vegeu l'obra de Villanueva, del 1850, p. 288.

25 Bofarull ho recull a l'obra del 1836, vol. 2, p. 212.

26 Vegeu l'obra d'Español del 1998, p. 111; a l'obra d'Español de 2021, p. 215, els torna a reproduir, traduïts al castellà i sense els noms de les reines; el ms. M correspon a BNE ms. 1814 i és una versió al castellà de la crònica.

MCCV), a ·V· kalendas de noembre, passà d'aquesta vida dona Sança, regina d'Aragó e comtessa de Barchelona, la qual lexà lo vi que·ls clergues beuen a despertada en la Seu de Barchelona. La qual fou sebullida en la dita Seu en ·I^a· picha de marbre, qui era en lo portal major de la dita Seu qui guarda a tremuntana. Mas quant deffaheren lo portal, per rahó de la obra nova, e·l faheren més avant, tragneren d'aquella picha lo cors de la damunt dita regina, lo qual era tot èntrega, e meseren-lo en una caixa de fust cuberta ab ·I· drap de seda, la qual posaren sobre ·II· capitells en la paret prop la capella del sacrista, qui és a la banda squerra de l'altar de sancta Creu.²⁷

És evident que la notícia es refereix a Sança de Castella, reina d'Aragó i comtessa de Barcelona, esposa d'Alfons I, de la qual en desconeixem el dia exacte de defunció, que pot ser el 28 d'octubre de l'any 1208, però no pas del 1205, data que és un evident error de còpia que val també per al naixement de Jaume I, a qui el text es refereix amb la fórmula «En aquest any mateix damunt dit». La notícia no forma part originàriament del *Libre dels reis*, però no en puc precisar exactament ni la provinença ni l'època de redacció. Tot i que no apareix en cap altra sèrie dels annals de la família *barcinonense*, es troba al mig d'un seguit de notícies, totes coherents cronològicament, que formen part dels *Annals de Barcelona* de 1278 (tanmateix, la notícia en qüestió devia ser actualitzada o redactada més tard, ja començades les obres de la nova seu gòtica, i mostra una redacció lleugerament posterior a la versió dels ms. S i M).²⁸ No sé explicar l'origen de l'error,

que és evident, atès que la reina Sança va morir a Sixena, on és enterrada; el més important són els detalls que proporciona i que analitzaré a continuació. Com es veurà més endavant, Francesca Español, reprenent el que ja havia escrit (Español, 1988, p. 114), confirma que aquesta notícia és correcta, i atribueix, però, la sepultura no pas a la reina sinó a la comtessa Sança, esposa de Berenguer Ramon I.

Abans de fer comentaris ulteriors, però, s'ha de veure la notícia paral·lela que donen els ms. S i M, copiada a continuació del cap. 160, sobre l'arribada al tron d'Alfons I:

Ací parle com passà d'esta vida dona Urracha princessa d'Aragó e comtessa de Barchelona, filla del rey Remirus d'Aragó. En l'any de nostra senyor Jhesuchrist ·MCLXXIII· a ·III· calendes de noembre, passà d'esta vida dona Urracha, regina d'Aragó e comtessa de Barchelona, e canongessa de la Seu de Barchelona. La cal dona llexà lo vi que·s done als clergues de la dite Seu a beure après de la despertade. La cal dona, après de la sua mort fo sebellide honradament en la Seu de Barchelona en una picha de marbre qui solia ésser en la porta sinestre del portal major qui garde vers Jonqueres. He visch en lo dit comtat e princessa d'Aragó ·XXVII· anys.²⁹

Amb petites variants textuais, entre les quals hi ha el dia de defunció, 30 d'octubre i no 28, és evident que la notícia és la mateixa, però ara la tomba s'atribueix a Urraca/Peronella, esposa de Ramon Berenguer IV, morta el 13 del mateix mes d'octubre (*III idus octubris*). Al ms. S no hi són presents els *Annals de Barcelona* de 1278, però és possible que formés part d'un grup de capítols que el redactor d'aques-

27 *Libre dels reis*, p. 206, nota 601.

28 Segons Español a la seva obra de 1998, p. 111, nota 24, aquestes obres a la façana es remunten aproximadament al 1422; tots dos textos parlen del començament de les obres de la catedral, ja que el trasllat podria haver-se fet en un moment força precedent, com mostra la disposició de Jaume II que veurem més endavant; la redacció conservada als manuscrits S i M, com ja he dit, és anterior al final

del segle XIV, i pel seu text sembla que el sarcòfag ja havia estat tret d'aquesta localització, però sense especificar-ne el nou emplaçament; tot i que la redacció del *Libre dels reis* que transmet O és de 1277-1280, el ms. és de finals del segle XIV, així que és testimoni d'un moment d'elaboració textual lleugerament posterior.

29 *Libre dels reis*, p. 195.

ta versió va afegir al text del *Libre dels reis* i on, entre altres qüestions, es parla de l'oferta del regne d'Aragó al comte de Barcelona i de l'acord amb el rei Ramir II per al matrimoni entre la seva filla i el comte Ramon Berenguer.³⁰ En aquest cas la notícia és correcta i forma part d'un conjunt textual coherent, ja que hem vist com Peronella havia establert ser enterrada a la Seu (tot i que al seu testament sacramental no s'esmenta el detall del vi).³¹

Els elements en què concorden tots dos testimonis són: que la reina era enterrada en

un sarcòfag de marbre situat davant la porta de la Seu i —ulterior detall que precisa, o actualitza, el text d'O— que al moment de començar les obres a la catedral, el sarcòfag va ser traslladat des de l'exterior a l'interior de l'edifici, al mateix emplaçament on s'havia col·locat també el nou sarcòfag de Ramon Berenguer, al costat de la sagristia.

Així mateix, en un moment determinat es va perdre consciència de qui era enterrat en aquesta «caxa de fust coberta ab ·l· drap de seda» (detall confirmat pel *Llibre de la sagrestia*³²). En efecte, a finals del segle xv o primers del xvi, quan es van col·locar al costat de la sagristia els dos sepulcres atribuïts a Ramon Berenguer i Almodis, del sepulcre i cos de la reina Peronella no n'hi havia rastre a la memòria; per això que es va creure que el cos pertanyia a la comtessa Almodis.

Més recentment, Joan Bassegoda³³ recupera i accepta algunes de les conclusions de Francesca Español, tot i precisar que és Urraca/Peronella, i no pas la comtessa Sança, qui està enterrada a la Seu; creu que és ella qui ocupa una de les dues arquetes, juntament amb Ramon Borrell (en això segueix la inter-

30 *Libre dels reis*, p. 218-224.

31 De manera per a mi inexplicable, Español, a la seva obra del 1998, p. 111, comenta que el nom d'Urraca «és desconegut dins el casal barceloní», quan la reina no pertany a aquest casal, en ser filla del rei Ramir II d'Aragó; és veritat que tant als testaments com a l'altra documentació d'arxiu que he pogut veure (per ex. PAC II, doc. 935, 949, 1028), la reina sempre apareix amb el nom de Peronella; tanmateix, a les tres redaccions de les *Gesta comitum* (GCB I [IX,1]; GCB II [XX,6] i GCB III [XVIII,9]), així com a la *Crònica general* de Pere III sempre s'esmenta exclusivament Urraca —Español (1998, p. 113) ho interpreta com un error—, i el doble nom de la reina és força conegut. Descarta, doncs, la notícia com referida a Urraca (perquè el nom no existeix i és un error de la tradició) i manté el de Sança, tot i descartar justament la reina d'Aragó, malgrat que els dos textos parlen de manera inequívoca de reina d'Aragó i comtessa de Barcelona; així, proposa que la comtessa, però no reina, enterrada en aquest segon sarcòfag devia ser Sança, primera esposa del comte Berenguer Ramon I, morta el 1026-1027, sobre la qual, de fet, sabem molt poca cosa, i res d'on va ser enterrada; Español (2021, pp. 217-218) confirma aquesta atribució, perquè per la reutilització d'un sarcòfag antic li sembla que la reina Peronella presenta una cronologia massa tardana, ja que segons ella és un fet típic del segle xi, així mateix es vegi el cas de la reina Constança de Sicília, també enterrada en un sarcòfag tardoantic, amb l'escena de la cacera encara conservat a l'interior de la catedral de Palerm. Bassegoda (1999) encara dubta, però Montesa (2001) torna a atribuir correctament el sepulcre a Peronella/Urraca, i Bassegoda (2003) el segueix.

32 Segons Español (1998, p. 108), els cossos del comte Ramon Berenguer i de la dona per determinar —que de totes maneres, ja es pot afirmar que podria ser el de Peronella— ja es trobaven a les caixes de fusta l'any 1495. La hipòtesi depèn d'una entrada al *Llibre de la sagrestia*, dels anys 1495-1497, on es registra la compra d'un drap per «fer dues cobertes de les tombes qui stan al costat de la sacristia». Això, tanmateix, no assegura que ja es tractés de les dues arquetes de fusta. Vegeu l'obra de Cingolani et al. per a una discussió més detallada. El fet de cobrir les tombes amb draps, independentment del material amb què estaven fetes, era pràctica comuna. El testimoni del *Llibre de la sagrestia* és valuós perquè —si bé no determina els materials i, doncs, les formes, dels dos enterraments— ens assegura per primer cop que l'any 1495 hi havia dues tombes situades en aquest indret i que al moment de fer les pintures amb els nous epitafis es creia que la segona era de la comtessa Almodis.

33 Bassegoda (2003). Vegeu també l'obra de Beltrán Lloris (2018).

pretació de Bofarull i Español recordada en precedència), i que no es tracta de Ramon Berenguer I i Almodis. Reporta que les caixes van ser obertes el 15 de maig de 1786 i que el cos femení tenia els ossos sencers i el cap separat del cos. Bassegoda també recorda com el 28 de maig de 1327, en el seu darrer testament, el rei Jaume II establia:

Item, dimittimus operi ecclesie sive Sedis beate Eulalie Barchinone mille libras dicte monete, ita tamen quod episcopus et capitulum dicte Sedis de dictis mille libris construi faciant et fieri in dicta ecclesia in loco honorabili et decenti sepulturam sive tumulum honorab[il]e pro illa regina Aragonum qui in dicta ecclesia tumulata extitit, in quo tumulo corpus dicte regine ponatur.³⁴

Allò que el rei Jaume va escriure en el seu testament em sembla extremament important. En primer lloc, certifica que l'any 1327 no se sabia exactament qui era aquesta reina (tal vegada ja circulaven les dues versions que atribuïen el sepulcre de pedra o bé a Sança o bé a Peronella i, davant el dubte, el rei no es pronunciava). En segon lloc, diria que proporciona un *terminus ante quem* per al canvi de lloc del sarcòfag de la reina, anterior d'un segle respecte al 1422, que proposava Francesca Español.

Atesa la coincidència d'emplaçaments finals, podem pensar en una certa sincronia pel que fa als moviments dels dos sarcòfags, el de la reina i el del comte, ja que aquest, com s'ha vist, hauria estat traslladat a l'interior de la catedral abans de finals del segle XIII i, molt possiblement, ja es devien trobar ambdós al costat de la sagristia. Finalment, si el rei li volia fer construir una sepultura «honorabili et decenti» a l'interior de la catedral, vol dir, primer, que el cos ja havia estat tret de davant de la galilea i, segon, que el seu sepulcre no el considerava digne d'una reina o, en alternativa, de no ser adequat per ser col·locat a l'in-

terior d'un temple cristià. Com s'ha vist amb anterioritat, el cos del comte Ramon Berenguer sí que havia estat recol·locat en un sepulcre de pedra, mentre el de la reina solament en un taüt de fusta, situació que podria haver motivat l'ordre del rei Jaume. Tanmateix, aquest ordre del rei no es va complir.³⁵

De fet, amb una carta del 15 de gener del 1376, el rei Pere III, havent constatat que no s'havien fet efectives unes donacions dels reis Jaume II i Alfons III a la catedral —i al document reproduceix la clàusula testamentària de Jaume II acabada de citar—, dona ordre al tresorer Pere Desvalls de fer efectives les donacions:³⁶

Nos Petrus, Dei gracia rex Aragonum, Valencie, Maioricarum, Sardinie et Corsice comesque Barchinone, Rossilionis et Ceritanie, attendentes serenissimos dominos Iacobum, avum, et Alfonsum, patrem, nostros eximie memorie reges Aragonum, legasse in suis ultimis testamentis operi ecclesie sive sedis civitatis Barchinone quantitates pecunie infrascriptas, videlicet: dictum dominum regem Iacobum mille libras barchinonenses, ut constat per clausulam subsequentem: 'Item, dimittimus operi ecclesie sive sedis Beate Eulalie Barchinone mille libras barchinonenses; ita tamen quod episcopus et capitulum dicte sedis de dictis mille libris construi faciant et fieri in dicta ecclesia in loco honorabili et decenti sepulturam sive tumulum honorabile pro illa regina Aragonum que in dicta

34 Vegeu l'obra de Cingolani et al., vol. 4/1. Diplomatarium, doc. 255.

35 Efectivament, en el mateix testament el rei estableix sumes de diners per fer construir *honorifice túmuls* per a la seva mare, la reina Constança, i el seu germà, el rei Alfons II, que es trobaven a Framenors de Barcelona, i també per a l'altre germà seu, l'infant Pere, enterrat a Framenors de Saragossa.

36 Vegeu l'obra de Cingolani et al., vol. 4/2, Diplomatarium, doc. 839bis; no sé quan o si es va fer efectiu perquè els registres de Mestre Racional relatius a aquest any, el del primer semestre està fora de consulta, i el del segon no es conserva. Tal vegada tampoc aquesta assignació no es complí, ja que per la reina, com s'ha vist, es parla d'un taüt de fusta.

ecclesia tumulata existit; in quo tumulo corpus dicte regine ponatur'. Et dictum dominum regem Alfonsum quingentas libras eiusdem monete, ut liquet tenore clausule subsequentis: 'Item, operi sedis Barchinone, ad honorem Dei et beate Eulalie, ultra alia que pro dicto opere iam dedimus et concessimus, quingentas libras barchinonenses'. Que siquidem clausule mandato nostro fuerunt abstracte et sumpte ab originalibus testamentis prefatorum dominorum regum reconditis in archivo patrimonii nostri palacii maioris civitatis Barchinone, ut relacione fidelis scriptori nostri Petri Bartholomei, tenentis claves ipsius archivi, constitit nobis plene. Attendentes eciam nobis liquide constitisse certificatione magistri rationalis curie nostre, ipsum magistrum rationalem, mandato nostro, perquisivisse seu perquiri fecisse computa manumissorum et executorum ultimarum voluntatum dictorum dominorum regum et non repperisse per illa nec aliter in prefatis legatis vel aliqua parte ipsorum fuisse eidem operi satisfactum, que certificacio fuit in nostra cancellaria exhibita et inibi pro cautela nostre curie lacerata; quodque, pretextu guerrarum preteritarum de redditibus et iuribus executionibus et manumissoriis prefatorum dominorum ordinatis, nos recepisse seu recipi fecisse in multo maiores peccunie quantitates quantitibus prefatorum legatorum. Ideo, agnoscentes ad solutionem et satisfactionem prefatorum legatorum, que summam attingunt mille quingentarum librarum barchinonensium, nos teneri et esse rationabiliter obligatos, easdem mille quingentas libras ex causis predictis, cum presenti fatemur debere operi supradicte. Mandantes per eandem fidei consiliario et thesaurario nostro Petro de Vallo quatenus de peccunia curie nostre que penes ipsum est vel erit antedictas mille quingentas libras tribuat et exsolvat operariis presentibus dicti operis vel futuris. Et in solutione recuperet presentem cum apoca de soluto. In cuius rei testimonium presentem fieri iussimus nostro sigillo munitam.

D'altra banda, si el cos de la reina va ser dipositat posteriorment en un taüt de fusta («caxa de fust cuberta ab ·l· drap de seda») i, per aquesta raó, el rei li volia fer construir un altre sepulcre digne, que hem d'entendre com un vas de pedra, també podem pensar que la «pica de marbre» que es trobava davant de la galilea, o bé costava de traslladar o bé es va veure afectada per les obres i era ja inservible, o potser hi havia altres raons que van dur a extreure'n el cos de la reina, així com s'havia fet també amb el cos del comte Ramon Berenguer. D'altra manera no s'entendria la darrera voluntat de Jaume II, ja que el sarcòfag de Peronella que es trobava fora de l'església, sobretot si es correspon amb el que suggereix Francesca Español, era prou honorable.³⁷

Molt possiblement és aquesta la carta que esmenta Español (2021, pp. 220-221) sense donar-ne la cota arxivística perquè, com escriu, ha de ser objecte d'un estudi posterior. Segons Español, aquest document «zanja el problema» respecte a la no atribució del sepulcre de pedra reutilitzat a Peronella, i sí a la comtessa Sança —és a dir, per resoldre el dubte d'atribució plantejat per les dues notícies que provenen dels mss. del *Libre dels reis*—, perquè, escriu, que el 1376 aquesta reina anònima encara no tenia un sepulcre digne. Havent identificat correctament la intenció del rei Pere III amb la de Jaume II, afegeix que:

37 Español (1998, p. 116) proposa identificar aquest segon sarcòfag amb el de la caça del lleó, actualment conservat al Museu d'Arqueologia de Catalunya (núm. d'inventari 9590), que fins l'any 1888 havia estat al pati de la Casa de l'Ardiaca, possiblement col·locat allí pel mateix Lluís Desplà, que havia dut el de Ramon Berenguer I a la rectoria d'Alella; tot i això, a causa d'un error de maquetació, com m'ha comunicat la mateixa autora, la reproducció que apareix en el seu estudi no és d'aquest sarcòfag, sinó del del rapte de Prosèrpina, actualment també al Museu d'Arqueologia de Catalunya, núm. inventari 9570, que és igual que el sarcòfag de Sant Feliu de Girona. De tota manera, hi ha dubtes sobre la seva procedència; vegeu l'obra de Claveria del 1993, p. 87 i 95.

En este caso, el texto invoca un legado mucho más antiguo del rey Alfonso, que viene a confirmar que estamos en el buen camino: fue el hijo de Petronila quien concibió, sin demasiada fortuna, según vemos, el sepulcro monumental de la reina, un sepulcro que, transcurridos casi doscientos años, seguía sin materializarse.

L'afirmació és bastant sorprenent, no sols perquè la donació del rei Alfons a la qual es refereix el document era relativa a «operi sedis Barchinone» i no al sepulcre de la reina, sinó perquè, com es diu clarament al text, es parla de «serenissimos dominos Iacobum, avum, et Alfonsum, patrem, nostros eximie memorie reges Aragonum», és a dir Jaume II, l'avi; i Alfons III, el pare, i no el rererebesavi Alfons I.

De totes maneres, un fet resulta evident, i és que el sarcòfag antic de Ramon Berenguer, com també el que ocupava Peronella, si és que quedava sencer, en algun moment no es van considerar compatibles amb la nova catedral gòtica i per això els cossos que hi eren enterrats van ser canviats de vas. Així mateix, si acceptéssim la hipòtesi formulada abans que el sepulcre primitiu de la reina Peronella no fos reutilitzable i per això el rei Jaume II ordenava fer-li un de nou, dubto que es tractés del sarcòfag conservat al Museu Arqueològic de Catalunya, perquè també quedaria desmentit l'argument que es considerés inadequat, com argumenta encertadament la mateixa Francesca Español, atès que el sepulcre a Palerm de la reina Constança, bestia àvia del rei Jaume, que aquest segurament havia vist, presenta una iconografia semblant i es manté a l'interior de l'església. Aparentment hem de creure que el criteri dels canonges de la catedral de Barcelona respecte a reutilitzar materials antics era diferent del dels canonges palermitans. El fet que es perdés tan aviat la memòria exacta de qui es trobava enterrat a la galilea de la Seu, només que es tractava d'una reina, ens obliga a pensar que el sepulcre no era marcat per cap element distintiu que permetés conèixer la identitat del difunt. No sols cap epitafi elaborat, sinó tampoc un de senzill que digués «Hic iacet...». I possiblement havia

de ser un vas senzill, i no un sarcòfag romà reaprofitat.

Per què la reina va escollir ser enterrada a la catedral de Barcelona? Podem intuir les intencions dels diferents comtes en ser enterrats a la Seu, ja que tant Ramon Borrell com Ramon Berenguer I reafirmaren que Barcelona era el centre del seu poder comtal, amb l'afegit que Ramon Berenguer valorava l'impuls de la construcció del nou edifici, amb tot el valor historiogràfic que significava l'acta de dedicació.³⁸ Però no hi va haver continuïtat si aquesta era la idea de Ramon Borrell, ja que el seu fill, Berenguer Ramon I, no sabem on va ser enterrat; tampoc no va tenir continuïtat si Ramon Berenguer I projectava que la Seu fos el panteó dinàstic dels comtes de Barcelona després d'ell, atès que un fill, Ramon Berenguer II, va ser enterrat a Girona, juntament, tal vegada, a la seva mare Almodis, i segurament amb la besàvia Ermessenda, mentre que de les altres comtesses no en sabem res, i l'altre fill, Berenguer Ramon II, va morir a Ultramar. Finalment, Ramon Berenguer III i Ramon Berenguer IV van tornar a Ripoll.

Es pot atribuir un valor polític a la presència de Peronella, més enllà del fet que va ser ella mateixa que va decidir on volia ser enterrada, des del moment que el seu espòs ho va ser a Ripoll —on, a més, amb l'excepció de la comtessa mare Ava, no sembla que hi hagués lloc per a les esposes dels comtes. Més enllà de les teories que volen eliminar qualsevol presència del comte príncep Ramon Berenguer IV en el passatge de la corona d'Aragó o de l'efectiu paper representat per la reina —aspectes il·lustrats en altres capítols d'aquesta obra—, la presència de la reina a Barcelona justament significava el pas de la corona reial d'Aragó als comtes del casal de Barcelona, al seu marit i, després, al seu fill porfirogènit Alfons I el Cast. Interrompre la continuïtat amb els seus avantpassats aragonesos, marcada també per no seguir en cap dels llocs tradicionals d'enterraments de la dinastia, ni Sant Pere el Vell a Osca, al costat del seu pare, ni,

38 Vegeu l'obra de Cingolani del 2008 (pp. 143-146) i GCB I (p. 52-55).

sobretot, a Santa Cruz de la Serós, que havia estat el panteó femení de la reialesa aragonesa, marca clarament, a la meua manera d'entendre, el basculament dels interessos dinàstics cap a Catalunya, com mostrarà també la decisió del seu fill, el rei Alfons, d'encetar un nou panteó, ara reial, a Santa Maria de Poblet. Considerant que la reina Peronella ni va fundar un nou monestir femení ni es va retirar en un de ja existent, com seria el cas de la seva nora, Sança de Castella enterrada a Sisenxa, podem considerar certa vinculació personal de la reina amb la capital del comtat més que amb altres terres, ciutats o viles de la Corona. ●

Bibliografia

- Aurell, M. (1998). *Les noces del comte. Matrimoni i poder a Catalunya (785-1213)*. Omega. (Original publicat en francès el 1995).
- Banks, Ph. (2021). La topografia dels voltants de la catedral romànica. Dins Boto-Sureda (Eds.), *La catedral romànica de Barcelona* (pp. 73-137). Documenta Universitaria.
- Bassegoda i Nonell, J. (1999). Les tombes reials de la catedral de Barcelona. Memòria històrica i crònica del seu trasllat des del claustre a l'interior de la Seu. *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, 13, 237-255.
- Bassegoda i Nonell, J. (2003). La Reina Petronila en la catedral de Barcelona. Dins *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta* (Vol. 3, pp. 73-80). XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Bellsolell, J. (2021). «Más allá de la «obra perfecta». El arcediano Lluís Desplà y su colección anticuaría. Dins J. Molina Figueras (Ed.), *El universo pictórico de Bartolomé Bermejo* (pp. 138-149). Actes del congrés internacional. Madrid.
- Beltrán de Heredia Bercero, J. (2005). La topografia cristiana del quadrant nord-est de Barcino: el conjunt episcopal de Barcelona. *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, època 2, 1, 155-158.
- Beltrán de Heredia Bercero, J. i Lorés Otzet, I. (2005). La catedral romànica de Barcelona: revisió de les dades arqueològiques i de l'escultura. *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, època 2, 1, 100-117.
- Beltrán de Heredia Bercero, J. (2013). Barcelona, el camí cap a la capitalitat: *Barcino*, de colònia romana a *sede regia* visigoda, medina islàmica i ciutat comtal: una urbs en transformació. *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, època 2, 9, 16-118.
- Beltrán Lloris, M. (2018). La reutilización de la Roma clásica por los reyes de Aragón. Los sarcófagos de Ramiro II, Petronila, Pedro III y Constanza de Aragón. Dins M. Menjón Ruiz (Coord.), *Panteones reiales de Aragón* (pp. 124-133). Gobierno de Aragón.
- Boto Varela, G. i Gallego, N. (2010). Canòniques i llinatges comtals en la gestació de la primera arquitectura romànica a Catalunya. Dins P. Freixas i J. Camps (Coord.), *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya* (pp. 89-107). MNAC i Ajuntament de Girona.
- Boto Varela, G. i Sureda Jubany, M. (Coord.). (2021). *La catedral romànica de Barcelona. Protagonistes, context urbà i edificacions monumentals*. Documenta Universitaria.
- Cingolani, S. M. (2008). Estratègies de legitimació del poder comtal: l'abat Oliba, Ramon Berenguer I, la seu de Barcelona i les *Gesta comitum Barchinonensium*. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* 28, 135-175.
- Cingolani, S. M. (en premsa). «¿Juntos o separados? Los lugares de entierros de las reinas y las infantas de Aragón, desde Sancha de Castilla (1208) hasta Margarita de Prades (1430). Entre la voluntad de los esposos, las necesidades dinásticas y la libre elección. Dins Á. Muñoz Fernández (Ed.) (en premsa), *Espacios de memoria y representación. Reinas, infantas y damas de la corte ante la muerte en las monarquías ibéricas medievales*. Dickinson.
- Cingolani, S. M. et al. (Dir.) (en premsa). Més enllà de la mort. *Tombes, panteons i rituals funeraris als comtats catalans i a la Corona d'Aragó des de la mort de Guifré el Pilós (897) fins a la de Martí I (1410), I. L'època comtal: de Guifré I (897) a Ramon Berenguer IV (1162), i IV. Diplomataris*. Generalitat de Catalunya i MHC.
- Claveria, M. (1993). Cronologia dels sarcòfags romans figurats de tema pagà de Barcelona. *III Congrés d'història de Barcelona. La ciutat i el seu territori, dos mil anys d'història* (Vol. 1, pp. 87-97). Institut Municipal d'Història.

- DAC] *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI* (Edició i estudi a cura de J. Baulcell i Reig et al.). Fundació Noguera.
- Español Bertrán, F. (1998). El Panteó comtal de la catedral de Barcelona en època romànica. *Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte* (Vol. 1, pp. 107-116). MNAC, IEC i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Español Bertrán, F. (2021). El cuerpo occidental de la catedral romànica. Dins Boto-Sureda (Eds.), *La catedral romànica de Barcelona* (pp. 191-235). Documenta Universitaria.
- Fàbregas, À. (1988). El obituario de la catedral de Barcelona en el siglo XIII. *Anuario de Estudios Medievales*, 18, 193-216.
- Feliu G. (2021). La canònica de Barcelona. Dins Boto-Sureda (Eds.), *La catedral romànica de Barcelona* (pp. 49-69). Documenta Universitaria.
- GCB I] *Les Gesta comitum Barchinonensium (versió primitiva), la Brevis Historia i altres textos de Ripoll* (Edició a cura de S. M. Cingolani). Servei de Publicacions de la Universitat de València, 2012.
- GCB II] *Gestes dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó* (Edició a cura de S. M. Cingolani). Servei de Publicacions de la Universitat de València, 2008.
- GCB III] *Gesta comitum Barchinone et regum Aragonie* (S. M. Cingolani, Ed., R. Álvarez Masalias, Trad.). Obrador Edendum, 2012.
- Laliena Corbera, C. (2018). Los panteones reales de la dinastia aragonesa (siglos XI-XII). *Panteones reales de Aragón. La memòria de un linaje (siglos XI-XII)* (pp. 17-36). Gobierno de Aragón i Imprenta Félix Arilla.
- Lauwers, M. i Treffort, C. (2009). De l'inhumation privilégiée à la sépulture de prestige. Conclusions de la table ronde. Dins A. Alduc-Le Bagousse (Dir.), *Inhumations de prestige ou prestige de l'inhumation? Expressions du pouvoir dans l'au-delà (ive-xve siècle)* (pp. 439-450). Publications du CRAHM.
- Le Goff, J. (1981). *La naissance du Purgatoire*. Gallimard.
- Libre dels reis* (S. M. Cingolani, Ed.) (2008). Servei de Publicacions de la Universitat de València.
- Montesa i Manzano, F. X. (2001). Vicissitud històrica de les despulles de les reines Peronella d'Aragó i Elinor de Xipre i Jerusalem. *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, 15, 315-322.
- PAC 2] *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona des de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV* (Feliu, G. i Salrach, J. M., Ed.). Fundació Noguera, 2010.
- Riu-Barrera, E. (1982). Notícia sobre enterraments barcelonins de l'alta edat mitjana. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 3, 177-201.
- Serrano Coll, M. (2014). Espacios monásticos como *locus sepulturae*: enterramientos nobiliarios en el románico hispano. Dins J. Á. García de Cortázar i R. Teja (Ed.), *Monasterios y nobles en la España del románico: entre la devoción y la estrategia* (pp. 139-175). Fundación Santa María la Real.
- Villanueva, J. (1821/1850). *Viage literario á las iglesias de España* (Vol. 12). Imprenta de la Real Academia de la Historia. ●

Dones i diplomàcia en la política de Ramon Berenguer IV i Peronella

Núria Pacheco Catalán

Universitat Autònoma de Barcelona / Universitat de Perpinyà – Via Domitia*

Introducció

Les dones sempre han estat presents en les biografies de Ramon Berenguer IV. Ara bé, el seu tractament ha estat marginal i com a suport a la narració de fets històrics en què el comte és el protagonista. Recentment ja es va cridar l'atenció sobre aquesta importància femenina en les relacions diplomàtiques del comte príncep (Virgili, 2020), però faltava un text que hi aprofundís. Així doncs, l'objectiu d'aquestes pàgines no és altre que recopilar les dades i valorar la importància de les diferents generacions de dones que es documenten a l'entorn polític i diplomàtic de Ramon Berenguer IV i Peronella: les seves mares, Dolça de Provença i Agnès de Poitiers; les germanes, Ximena, Berenguera, Mahalta i Almodis; la filla, Dolça de Barcelona, i la neboda, Riquilda de Polònia.¹

Les mares

Dolça de Provença

Dolça de Provença era la filla primogènita de Gerbert de Gavaldà i Gerberga de Provença. Des del punt de vista històric, la seva rellevància rau en el fet que va contraure matrimoni amb Ramon Berenguer III, un enllaç completament avantatjós, tant per al seu marit com

per a la seva família. Un total de tres escriptures il·lustren com es va dur a terme aquest esdeveniment. Cap a l'any 1110, Gerbert de Gavaldà havia mort assassinat arran d'una revolta que posava de manifest la inestabilitat de la Provença (Aurell, 1998, p. 371). El seu patrimoni, format pel comtat de Gavaldà, el vescomtat de Carlat i una part del comtat de Rodés, va revertir en la seva vídua Gerberga i ella el va cedir l'1 de febrer de 1112 a Dolça. Als béns de Gerbert, s'hi sumava la Baixa Provença, possessió de la mateixa Gerberga: «Ego Gibergera, comitissa, dono tibi, Dulci, filie mee, omnem honorem quem habeo vel habere debeo quocumque modo, comitatum videlicet Provincie et Gavaldanensis et Cartladensis et illum honorem qui est in comitatu Rutenensis. Que omnia advenerunt mihi voce parentorum meorum et largicione viri mei, Giriberti comitis, patris tui» (Benito, 2009, pp. 274-275).

El motiu d'aquesta donació no era altre que el futur matrimoni de Dolça, ja que dos dies més tard, el 3 de febrer de 1112, Gerberga va entregar la seva filla en matrimoni a Ramon Berenguer III: «Ego Gerberga, comitissa Arelatensis, trado tibi, Raimundo Berengarii comiti, filiam meam, in coniugium, nomine Dulcem, cum omni honore meo et cum illo honore qui fuit Giriberti comitis, patris puelle, ut habeatis et possideatis vos et filii vestri, proie nies atque posteritas vestra» (Benito, 2009, pp. 275-276). En cap moment es mencionava la paraula *dot*, però Gerberga entregava la seva filla amb tots els béns que li havia cedit dos dies enrere i n'estipulava la possessió per part del seu gendre i futura descendència.

* Becària postdoctoral Margarita Salas (Next Generation – EU).

1 En aquest article no es té en compte Peronella perquè en el simposi es presenten aportacions consagrades exclusivament a la seva figura.

Gairebé un any després, el 13 de gener de 1113, Dolça va fer una donació entre vius al seu marit en què li va cedir els seus drets sobre l'herència materna i paterna:

Ego Dulcia, Barchinonensis et Provincie comitissa, per hanc scripturam omnibus innotescere volo qualiter tibi, venerabili comiti Raimundo, quem Dei dispositione mihi iusto matrimonio copulavit [sic], dono atque concedo totum meum honorem quem habeo vel habere debeo per paternam sive maternam hereditatem vel alio modo in Provincia et in Rutinensi comitatu vel ubicumque sit. [...] Vel si forte post obitum meum Deus te vivere concesserit, totum ipsum honorem quiete et libere absque ulla contradictione habeas et possideas quandiu tibi vita comes fuerit. (Benito, 2009, pp. 287-288)

Així doncs, a través d'aquestes tres transaccions, Ramon Berenguer III va aconseguir sumar el comtat de Provença a les possessions del casal de Barcelona. Val a dir que també existeix un origen llegendari pel que fa a l'adveniment de la Provença. Es diu que Matilde, l'emperadriu, havia estat acusada falsament d'adulteri, i un comte, segons sembla Ramon Berenguer III, va defensar el seu honor victoriosament en combat. Finalment, l'emperador va agrair aquesta gesta mitjançant l'entrega del comtat (Sobrequés, 1985, p. 176). Sigui com sigui, el més rellevant del cas és que fins i tot en l'explicació llegendària continua sent una figura femenina la que s'associa a l'adquisició de la Provença.

El primer que va fer Ramon Berenguer III a la Provença va ser sufocar la revolta dels Brussans-Palliol, la qual havia causat la mort a Gerbert (Benito, 2009, p. 39). No obstant això, la Provença no va ser mai un territori pacífic. La irrupció del comte de Barcelona al capdavant del comtat va despertar els recels del comte de Tolosa i va donar el tret de sortida a la guerra dels cent anys meridional, la qual transcorreria entre els dos casals durant la pràctica totalitat del segle XII. A l'enemistat també s'hi sumaria posteriorment el seu cu-

nyat, Ramon de Baus, que reclamava drets sobre la Provença pel seu matrimoni amb Estefania, la germana de Dolça (Aurell, 1985-86; Benito, 2009; Higounet, 1951). A tot això, cal no oblidar que el sobirà màxim de la Provença era, des del 1032, l'emperador del Sacre Imperi (Poly *et al.*, 1994).

De tot aquest entramat polític i diplomàtic se'n desprèn que el paper de les dones és fonamental, ja que són elles les que detenen els drets sobre el territori i tenen la capacitat de transmetre'ls: de Gerbert a Gerberta i de Gerberta a Dolça, la qual finalment els traspassa a Ramon Berenguer III. També en aquesta línia, les aspiracions de Ramon de Baus sobre la Provença residien en uns drets rebuts per part de la seva esposa Estefania.

Dolça va governar els comtats catalans juntament amb Ramon Berenguer III. De fet, sembla que quan ell va partir amb l'expedició de Mallorca, a l'hivern de 1114-1115, la va deixar al capdavant dels comtats. Tanmateix, tal com determina Martí Aurell, el paper polític de Dolça resulta força desdibuixat (Aurell, 1998, pp. 373, 524). A més de la seqüència del seu enllaç matrimonial, Dolça és especialment coneguda per la descendència que va tenir amb Ramon Berenguer III, composta com a mínim per sis fills: Ramon Berenguer IV; Berenguer Ramon I de Provença; Bernat, mort infant; Berenguera, Mahalta i Almodis (Garrido, 2014, p. 44). Tot apunta que Dolça va morir poc després del naixement d'aquesta darrera filla, ja que la seva última menció documental és d'un tractat comercial amb la República de Gènova signat el 28 de novembre de 1127 i ja no és esmentada en el testament de Ramon Berenguer III, de juliol de 1130 (Garrido, 2014, p. 44).

Agnès de Poitiers

Agnès de Poitiers era filla de Guillem IX, duc d'Aquitània, i Felipa de Tolosa. Va néixer aproximadament l'any 1103, i el 1116 es va desposar amb Eimeric V, vescomte de Thouars i vassall de Guillem IX. Aquest matrimoni va durar fins al 1127, quan Eimeric V va morir assassinat en circumstàncies poc clares. Llavors,

Agnès va quedar vídua amb els tres fills del matrimoni: Guillem, Geoffrey i Gui; el vescomtat va recaure en Eimeric VI, cosí homònim del difunt vescomte (Vajay, 1966). Aquesta era la situació en el moment de la controvertida mort d'Alfons el Bataller i la successió del seu germà Ramir II, bisbe de Roda i Barbastre. En aquestes circumstàncies es feia imprescindible trobar una esposa a Ramir II que li proporcionés ràpidament un hereu i així assegurés la posició del regne enfront dels musulmans i altres governants com Alfons VII. Agnès va esdevenir la candidata ideal: encara era jove, de fertilitat provada i filla del duc d'Aquitània, el qual havia estat aliat d'Alfons I a la batalla de Cutanda. A més a més, no es tractava de la primera aliança matrimonial entre ambdues cases, ja que la tieta homònima d'Agnès s'havia casat amb Pere I, germanastre de Ramir (Aurell, 1998, p. 345).

Ramir i Agnès es van casar el 13 de novembre de 1135 sense ni tan sols esperar una dispensa papal, que no va arribar mai. De fet, difícilment hauria arribat el beneplàcit del papa, ja que a més de la controvertida unió, Agnès era germana de Guillem X, partidari de l'antipapa Anaclet II (Aurell, 1998, p. 347). Nou mesos més tard, va néixer Peronella i, complertes les obligacions maritals, ambdós progenitors van retornar a les ocupacions prèvies: després de trobar un marit a la seva filla, a l'agost de 1137, Ramir es va retirar de nou a la vida monàstica (Aurell, 1998, p. 347); pel que fa a Agnès, les seves mencions documentals al regne d'Aragó s'extingeixen a l'octubre de 1136 i poc després és documentada a Thouars juntament amb els fills del seu primer matrimoni (Vajay, 1966).

L'any 1139 va morir Eimeric VI, i Guillem I, el fill d'Agnès, va rebre el títol vescomtal de Thouars. Dos anys després, l'any 1141, Guillem va restituir Airvault a la seva mare, un territori que formava part del seu dot i després li havia estat confiscat. Per la seva part, Agnès va cedir als seus tres fills la terra d'Oléron i els castells de la Chaise, Argenton i Sainte-Hermine (Vajay, 1966). Es desconeix el motiu pel qual Agnès havia estat desposseïda d'aquests béns en primer terme i retornats després. Ara

bé, s'ha de considerar l'opció que el matrimoni amb Ramir hi tenia alguna cosa a veure, ja que era un fet habitual que contraure segones núpcies impliqués la pèrdua del dot del primer enllaç (Pacheco, 2022). En aquesta línia, la restitució patrimonial sembla que va implicar una desvinculació fefaent respecte de Ramir.

Per acabar, se sap que Agnès va morir un 8 de març entre 1147, quan Guillem, abans de partir a la croada, li va cedir els delmes de la llana i el lli de la vila vescomtal, i el 1160, any que el seu segon fill, el vescomte Geoffrey, abans de peregrinar a Santiago de Compostel·la estipula unes quantes pregàries per a la seva difunta mare. Tant Felipa de Tolosa, la mare d'Agnès, com el seu fill Guillem van ser enterrats a Fontevrault, així que no és desbaratat suposar que ella també ho fos. Tanmateix, no es conserva cap font que confirmi que abans de la mort ingressés com a monja a l'abadia. Sigui com sigui, Agnès consta en l'obituari de Fontevrault com a vescomtessa de Thouars i benefactora de la institució: «VIII. idus mart. [sc. obiit] Agnes vicecomitissa Torcensi, benefactrix ecclesiae Fontiseb» (Vajay, 1966, p. 743, nota 117). Com el mateix Vajay comenta, resulta curiós i significatiu que en aquesta darrera notícia no hi hagi ni una sola menció del seu pas pel regne d'Aragó.

Les germanes

Ramon Berenguer III va contraure tres matrimonis. La seva primera esposa va ser Maria Roderic, filla del Cid, amb qui va tenir Ximena. Després es va casar amb Almodis, de qui es té molt poca informació i amb qui no va tenir descendència. A l'últim, el 1112 es va maridar amb Dolça de Provença, enllaç del qual van néixer sis fills, entre els quals, el futur Ramon Berenguer IV, però també Berenguera, Mahalta i Almodis (Garrido, 2014, pp. 36-39 i 43-44).

Ximena

Ximena era la filla primogènita de Ramon Berenguer III, fruit del seu primer enllaç amb Maria Roderic. L'1 d'octubre de 1107, el seu pare li va atorgar el comtat d'Osona com a herèn-

cia i la va prometre amb Bernat II de Besalú:² «Trado tibi, Bernarde, Bisuldensis comes, filiam meam, prolem Marie Ruderici, in conjugium, et dono atque concedo eidem filie mee, post mortem meam, pro hereditate sua Ausonensem comitatum» (Aurell, 1998, p. 453). Es tractava d'un matrimoni amb una accentuada diferència d'edat que no es va arribar a consumir. No obstant això, l'objectiu que ambicionava el comte de Barcelona amb aquest enllaç va quedar clar quan Bernat II va morir l'any 1111 sense descendència i el casal de Barcelona va annexionar Besalú (Garrido, 2014, p. 38). Així doncs, Ximena va ser una peça clau en les aspiracions comtals de consolidar i expandir el seu poder amb l'adquisició de nous comtats.

Pocs anys després, el 1117, va morir Bernat Guillem I de Cerdanya i, com que Ramon Berenguer III era el parent masculí més pròxim, també va annexionar aquest territori (Garrido, 2014, p. 38). D'aquesta manera, el casal de Barcelona va passar a afrontar amb el comtat de Foix i, per tal d'assegurar la pau, Ramon Berenguer III va tornar a recórrer a la seva filla i ara la va casar amb Roger III de Foix. Alhora, aquesta aliança matrimonial assegurava la neutralitat del comtat de Foix, clau en l'enfrontament amb el comte de Tolosa en el marc de la guerra dels cent anys meridional (Aurell, 1998, p. 327). Ximena i Roger III van tenir tres infants: Roger Bernat (I de Foix), Brandimena i Dolça, la qual es casaria amb Ermengol VII d'Urgell l'any 1157 (Garrido, 2014, p. 39).

Tot i la importància de Ximena en la política i la diplomàcia d'inicis del segle XII, en el testament de Ramon Berenguer III serà a la seva segona filla, Berenguera, a qui atorgarà més rellevància.³ Es desconeix el perquè d'aquesta decisió, tot i que podria simplement ser pel fet que una va esposar comtes i l'altra el rei de Castella. A part, beneficiar Berenguera era una decisió molt més coherent amb les aliances diplomàtiques del moment.

Berenguera

Pròsper de Bofarull va consagrar les paraules següents a elogiar la gran bellesa de Berenguera: «fue esta reina o emperatriz una señora de extraordinaria hermosura y virtudes, tanto, que dura aún y se usa en las montañas de León el requiebro de “es una Berenguella”, en elogio de una joven agraciada o hermosa» (CODOIN, 1836, p. 166). Aquestes afirmacions sens dubte estaven influïdes per l'esperit romàntic de l'època i la seva exaltació de la bellesa, però aquest fet no va impedir que altres autors com Santiago Sobrequés encara es fessin ressò de la «remarcable bellesa» de Berenguera més d'un segle després (Sobrequés, 1985, p. 173).

El que sí que s'ha pogut confirmar documentalment és el fet que Bofarull es referís a Berenguera com a reina o emperadriu, ja que el seu destí va ser esposar Alfons VII de Lleó i Castella, coronat emperador l'any 1135. Entre juny i juliol de 1128 Alfons VII va jurar casar-se amb Berenguera: «luro ego Aldefonsus, Legionis, Kastle et Yspanie imperator, tibi Raimundo, Barchinonensi, Bisuldunensi comiti et Provincie duci ac marchioni, quod Berengariam filiam tuam michi in uxorem accipiam» (PACB, p. 611), i les noces es van celebrar a la tardor següent a Saldaña: «Et in era CLXVI post millesimam et in mense novembris Rex Legionensis dominus Adefonsus duxit uxorem per mare filiam Raymundi comitis Barcinonensis nomine Berengariam, puellam paruulam, totam pulchram et decoram nimis, amatricem castitatis et ueritatis et omnium timentium Deum, cum qua fecit nuptias in Saldania et, gratias Deo, genuit ex ea filios» (CAI, vol. 1, p. 12). Segons sembla, Berenguera va haver de fer el viatge cap a Castella per mar des de la costa gascona per evitar qualsevol ofensiva del rei d'Aragó Alfons I, dit el Bataller (Sobrequés, 1985, p. 173). En aquell moment el rei d'Aragó i el comte de Barcelona competien mútuament per l'expansió territorial sobre al-Àndalus; alhora, el Bataller reclamava la corona al seu fillastre Alfons VII pels drets que suposadament tenia arran del seu matrimoni fallit amb la seva mare, Urraca I (Garrido, 2014, pp. 56-57). Així doncs, el matrimoni de Beren-

2 Sobre la controvèrsia entre el nom de Bernat II i III de Besalú, vegeu l'obra de Feliu (1998).

3 Vegeu l'apartat dedicat a Berenguera.

guera responia a una estratègia política per part de Ramon Berenguer III que pretenia, i, de fet va aconseguir, refermar posicions envers el monarca aragonès.

Berenguera era la filla gran del darrer matrimoni de Ramon Berenguer III amb Dolça de Provença. No obstant això, la primogènita era Ximena, fruit del primer enllaç amb Maria Roderic. Si s'analitza el testament de Ramon Berenguer III, datat el 1130, aquesta jerarquia entre filles queda completament anul·lada, atès que totes les disposicions manifesten que Berenguera era, en realitat, la filla més rellevant. En el seu testament, Ramon Berenguer III va repartir les terres entre Ramon Berenguer (IV) i Berenguer Ramon (I de Provença). En relació amb les seves filles, hi ha un parell de clàusules significatives que sovint han passat força desapercebudes en l'àmbit historiogràfic. La primera considera que si Berenguera (*ipsa de Castella*) o Ximena (*ipsa de Fuxo*) enviudaven, Ramon Berenguer s'hauria d'encarregar de concertar un nou matrimoni adequat per a cada una d'elles. Mentrestant, Berenguera restaria a Llagostera, i Ximena a Ribes:

Si filie mee, ipsa de Castella et ipsa de Fuxo, reverse fuerint in terra mea, filius meus Raimundus Berengarii, cum consilio magnatum meorum maritet eas honorifice cum meo honore et meo avere, et interim ipsa de Castella stet in Llagostera et ipsa de Fuxo in Ripis, et Berengarius Raimundi de Provincia faciat similiter de aliis. (TCB, pp. 11-12)

En tot moment s'observa que Berenguera és mencionada en primera posició, seguida de Ximena. A més, es fa una distinció entre aquestes dues primeres filles i la resta, les quals haurien de ser casades per Berenguer Ramon, en lloc de Ramon Berenguer. La segona clàusula fa referència a la substitució subsidiària del patrimoni en cas de decés dels fills i confirma aquesta preferència per Berenguera. Així doncs, s'estipula que si Ramon Berenguer i Berenguer Ramon morien sense deixar descendència legítima, Berenguera i els seus descendents heretarien l'honor de Ramon Berenguer, i la resta de filles

(en aquesta ocasió Ximena no és ni diferenciada de les altres) heretarien l'honor de Berenguer Ramon: «Si Raimundus Berengarii et Berengarius Raimundi, filii mei, obierint sine filius de legitimo coniugo, remaneat omnis honor quem relinquit filio Raimundo ad filiam suam de Castella et ad filios eius, et omnis honor quem relinquit Berengario Raimundi, filio meo, remaneat aliis filiabus eius» (TCB, pp. 11-12). Així doncs, Ramon Berenguer III preveia la possibilitat que Berenguera esdevingués comtessa de Barcelona, títol que al seu torn heretarien els seus fills, els futurs Sanç III de Castella i Ferran II de Lleó, juntament amb la corona del seu pare Alfons VII.

Berenguera és evocada en diversos passatges de la *Chronica Adefonsi Imperatoris*, en alguns dels quals, conjuntament amb la seva cunyada Sança.⁴ A part de l'episodi de les nocces, Berenguera va acompanyar el seu marit en l'acte de submissió de Gonzalo Peláez, el 1133, i la celebració d'un concili a Lleó, el 1135 (CAI, vol. 1, pp. 45, 69). D'altra banda, la crònica la destaca com la defensora de Toledo a la primavera de 1139 en absència del seu espòs. Mentre Alfons VII es trobava al setge del castell d'Oreja, els almoràvits van idear el pla de dirigir-se cap a Toledo per tal que el rei desplaçés les seves tropes i així parar-li una emboscada (García Fitz, 1998, p. 102). Quan els almoràvits van començar a destruir els camps de l'entorn de Toledo, Berenguera els va enviar un missatge per recriminar-los que atacaven una ciutat on només hi havia una dona i no l'emperador amb les tropes:

Sed in ciuitate erat imperatrix domna Berengaria cum magna turba militum et ballistorum et peditum, qui sedebant super portas et super turres et super muros ciuitatis et custodiebant eam. Hoc uidens imperatrix misit nuntios regibus Moabitarum, qui dixerunt eis: «Hoc dicit uobis imperatrix, uxor imperatoris: nonne uidetis quia contra me pugnatis, que sum femina, et non est vobis in honorem? Sed si uultis

4 Per a més detalls, vegeu l'article d'Emmanuelle Klinka (2006).

pugnare, ite in Aureliam et pugnate cum imperatore, qui cum armatis et paratis aciebus uos expectat». (CAI, vol. 2, p. 55)

Després, Berenguera va pujar al capdamunt de la torre de l'alcàsser i allà, asseguda al tron, vestida de gala, i acompanyada d'un seguici de dones cantant i tocant diversos instruments —timbals, cítares, címbals i saltiris— va causar tal impressió en els almoràvits que van optar per abandonar el setge:

Hoc audientes reges et principes et duces et omnis exercitus eleuauerunt oculos suos et uiderunt imperatricem sedentem in solio regali et in conuenienti loco super excelsam turrem, que nostra lingua dicitur alcaçer, et ornatam, tanquam uxorem imperatoris, et in circuitu eius magna turba honestarum mulierum cantantes in tympanis et citaris et cymbalis et psalteriis. Sed reges et principes et duces et omnis exercitus, postquam eam viderunt, mirati sunt et nimium sunt uerecundati et humiliauerunt capita sua ante faciem imperatricis et abierunt retro et deinde nullam causam leserunt et reuersi sunt in terram suam, collectis a se suis insidiis, sine honore et uictoria. (CAI, vol. 2, p. 55)

Berenguera esdevé l'heroïna de Toledo, però ho fa assumint un rol masculí en absència del seu marit (Klinka, 2006). Una situació similar es pot identificar l'any 1143 quan és ella la que rep les tropes que retornen de la batalla de Montiel (CAI, vol. 2, p. 79; Klinka, 2006).

Berenguera va ser la mare dels hereus al tron Sanç III de Castella i Ferran II de Lleó. També va tenir dues filles, Sança i Constança, que es van casar amb Sanç VI de Navarra i Lluís VII de França, respectivament, enllaços que sens dubte van servir per potenciar les aliances de les cases de Castella i Lleó. Per la seva banda, mentre estava casat amb Berenguera, Alfons VII va tenir altres fills fruit de relacions amb concubines: amb Gontrodo Pérez va tenir Urraca, casada amb Garcia IV de Navarra; i amb Urraca Fernández de Castro va tenir Estefania, la qual moriria a mans del seu

marit i inspiraria, segles després, el drama de Lope de Vega *La desdichada Estefanía* (Garrido, 2014, p. 142). Berenguera va ser en tot moment coneixedora d'aquesta situació i, sense anar més lluny, va assistir a l'enllaç d'Urraca amb Garcia IV (CAI, vol. 2, pp. 92-94; Klinka, 2006). De fet, les infidelitats del seu marit van arribar a tal punt que fins i tot Lluís VII de França va dubtar de la puresa del llinatge de la seva esposa Constança. L'any 1155, un cop morta ja Berenguera, Lluís VII va fer un pelegrinatge a Santiago de Compostella. Rodrigo Jiménez de Rada defensa, no obstant això, que el veritable motiu del viatge del monarca era exposar els seus dubtes sobre la possibilitat que Constança, anomenada ara Elisabeth, fos en realitat filla d'una de les concubines del rei. Aprofitant unes corts en les quals també era present Ramon Berenguer IV, Alfons VII va aprofitar per desmentir les suposicions: «ecce, inquit, ex huius sorore Berengaria suscepi filiam quam uobis contuli in uxorem, et si vobis hanc ignobilem, et me in gloria suggesserunt, oculi uestri uideant ueritatem» (Garrido, 2014, pp. 255-256; Tona, 1976, pp. 58-59).

Un cop morta l'any 1149, Berenguera va ser enterrada a Santiago de Compostella. La seva figura és possiblement la més interessant de tot l'entorn de Ramon Berenguer IV, pel fet que és la dona de la qual es conserva més informació. El seu matrimoni amb Alfons VII responia clarament a interessos polítics i diplomàtics, però d'aquesta informació se'n desprèn que tenia una personalitat forta i la capacitat de saber fer-se valdre. Prova d'això és el testament del seu pare, en què la va fer passar per davant de Ximena, la primogènita, i fins i tot va considerar la possibilitat que pogués ser comtessa de Barcelona si morien els seus germans. D'altra banda, l'episodi de la defensa de Toledo de 1139, tot i que pot estar exagerat per l'autor, és factible que amagui certa veritat. És clar que Berenguera va exercir un paper clau en les relacions entre el seu marit i el seu germà, ajudant a resoldre els moments de més tensió i facilitant l'entesa, com per exemple amb el tractat de Carrión de 1140, mitjançant el qual Alfons VII i Ramon

Berenguer IV van fixar el repartiment del regne de Pamplona (Garrido, 2014, pp. 132-137). Per acabar, és més que probable que la influència de Berenguera també es fes notar en la mateixa Peronella, criada a la cort de Castella amb el nom d'Urraca. De fet, és justament el 1149, després de morir Berenguera i trencar-se aquesta relació, que es va obrir la possibilitat que el comte de Barcelona es casés amb Blanca, filla de Garcia VI de Navarra, en lloc de Peronella. Curiosament, Blanca s'acabaria casant amb el futur Sanç III de Castella, el fill d'Alfons VII i Berenguera (Garrido, 2014, pp. 246-247).

Mahalta

Les informacions sobre Mahalta són més aviat escasses i es limiten al seu matrimoni i les clàusules del testament del seu pare, ja esmentades. El 8 de juliol de 1131, Ramon Berenguer III va dotar la seva filla Mahalta amb les terres de Terrats i Paladà, fins al riu Tec, a la zona del Rosselló i el Vallespir (Aurell, 1998, p. 407). L'any següent va contraure matrimoni amb Guillem Ramon de Castellvell, membre d'un llinatge de veaguers del Penedès i magnat amb certa influència a la cort comtal (Aurell, 1998, p. 328; Bofarull, 1836, pp. 167-168; Garí, 1985, pp. 126-127; Garrido, 2014, p. 44). Així doncs, amb aquesta aliança matrimonial el comte s'assegurava la fidelitat d'una de les famílies de barons més rellevants.

D'altra banda, tal com estipulava el testament de Ramon Berenguer III, si Mahalta enviudava, el seu germà Berenguer Ramon de Provença s'hauria d'encarregar de casar-la de nou i, en cas de defunció dels seus germans Ramon Berenguer i Berenguer Ramon, s'havia previst la possibilitat que heretés el matrimoni d'aquest darrer (TCB, pp. 11-12).

Almodis

Les disposicions testamentàries de Ramon Berenguer III amb relació a Almodis són les mateixes que les de Mahalta (TCB: 11 i 12). A part d'això, les informacions sobre Almodis se centren en el seu matrimoni amb Ponç II de

Cervera, vescomte de Bas, especialment en les circumstàncies que envoltaren les núpcies. Pel que sembla, Ponç II de Cervera va raptar, *furtium et violenter*, Almodis i la va esposar. Es desconeix fins a quin punt Almodis va consentir aquesta acció o si simplement s'hi va resignar, tot i que ha estat interpretada com una forma d'escapar de les pressions familiars d'un eventual matrimoni concertat (Aurell, 1998, p. 328). Posteriorment, el 9 de setembre de 1149, Ponç II de Cervera va cercar la reconciliació amb Ramon Berenguer IV i li va cedir el castell de Castellfollit, el qual automàticament el comte de Barcelona li va retornar el feu.

Poncius de Cervaria, qui furtim et violenter rapuerat Raimundo comiti Barchinonense, Aragonum principi, Tortosse marchioni, seniori suo, in domibus suis et palacio proprio Barchinonense, sororem suam, emendavit et donavit eum castrum quod nominatur Castellum Fulit per alodium franchum et ibidem comes comendavit dictum castrum dicto Poncio ut habeat illud per eum ad fevum et sit inde ei fidelis. (Aurell, 1998, p. 328)⁵

Tot i l'episodi del rapte, es pot dir que Ramon Berenguer IV va aconseguir amb aquest matrimoni el mateix objectiu que amb l'enllaç de Mahalta: garantir la fidelitat d'un gran magnat com era el vescomte de Bas, una aliança que li resultaria d'especial utilitat per la seva proximitat geogràfica amb el comtat d'Empúries.

Almodis i Ponç II de Cervera van tenir dos fills: Agalbursa i Hug. L'any 1157, Agalbursa va esposar Barisone d'Arborea, membre de la família dels jutges o senyors d'Arborea, a Sardenya. Tal com recull Bofarull, Barisone va cedir-li els pobles de Bidoni, Teodoro i Oiratoli com a esponsalici, i ella li va entregar un anell d'or: «Pro qua mea donacione et tradicionem recepi [...] dilecte uxoris mee, meritum annulum aureum in prefinito» (CODOIN, p. 106; Aurell,

5 Tal com adverteix M. Aurell, aquest document és conegut gràcies a una anàlisi del segle XIV que es pot trobar completament transcrita a l'obra d'Aurell de 1998 (p. 328, nota 21).

1998, p. 393). A més a més, sembla que Ramon Berenguer IV no es va desvincular del tot del futur de la seva neboda, ja que va procurar que assistissin a la cerimònia alguns dels seus fidels en nom seu: «legatorum et procuratorum domni Raimundi, comitis Barchinonensis, avunculi predictae domne Agalburse, uxoris prefati domni Parasonis, judicis Arboree, qui hanc cartulam fieri rogavit» (CODOIN, p. 106; Aurell, 1998, p. 393).

La filla, Dolça de Barcelona

«Formosa e excellente senhora, tranquilla e modesta, condizente no carácter com o nome», així la definia Luciano Cordeiro, historiador portuguès del segle XIX (Rodríguez Oliveira, 2010, p. 83). L'any 1174, Dolça es va casar amb Sanç I, hereu del tron portuguès: «Era MCCXII. Nupsit rex Sancius cum filia domini Raymundi, comitis de Barcinona, domna Dulcia, sorore regis Aragonensium domini Alfonsi» (*Fontes Medievais da História de Portugal*, vol. 2, p. 44). Aquesta unió va ser acordada pel seu germà Alfons el Cast, ja que Ramon Berenguer IV havia mort l'any 1162. Tanmateix, les ambicions polítiques continuen sent la principal raó que s'amaga darrere d'aquesta aliança matrimonial. L'enllaç de Sanç i Dolça va substituir el casament pactat inicialment entre els germans d'ambdós, Mahalta i Alfons I (Aurell, 1998, p. 357-358). D'aquesta manera, es va mantenir l'apropament entre els regnes d'Aragó i Portugal i es va refermar la posició vers Castella, regne amb el qual també es va acordar una aliança matrimonial amb l'enllaç del mateix Alfons I i Sança, filla d'Alfons VII i la seva segona esposa, Riquilda de Polònia. Alfons I replicava així una unió similar a la de la seva tia Berenguera i el seu sogre, Alfons VII.

Més enllà del seu matrimoni amb Sanç I, la informació que es coneix sobre la vida de Dolça és escassa; de fet, fins i tot el mateix dot o les arres atorgades amb motiu de l'enllaç resulten desconegudes (Rodrigues Oliveira, 2010, p. 84). En el moment de dictar el seu testament, Sanç I li va llegar les rendes d'Alenquer, de les terres de la ribera del Vouga, de Santa Maria da Feira i d'Oporto (Rodrigues

Oliveira, 2010, p. 84). Pel que fa la seva descendència, van tenir un total d'onze fills: Teresa, esposa d'Alfons IX de Lleó; Sança; Constança; Alfons, futur III de Portugal; Pere, que es casaria amb Aurembiaix d'Urgell, esdevindria comte d'Urgell i posteriorment senyor de Mallorca mitjançant un pacte amb Jaume I; Ferran; Enric; Ramon; Mafalda, esposa d'Enric I de Castella; Blanca, i Berenguera (Rodrigues Oliveira, 2010, pp. 84, 89, 93). Dolça moriria l'any 1198 i seria enterrada al monestir de Santa Cruz, a Coïmbra (Rodrigues Oliveira, 2010, pp. 55, 85, 95).

La neboda, Riquilda de Polònia

Riquilda de Polònia era la neboda de l'emperador Frederic Barba-roja i també acabaria sent la neboda política de Ramon Berenguer IV. De fet, els seus tres matrimonis permeten traçar un interessant recorregut per alguns dels conflictes de mitjan segle XII. L'any 1152 es va casar en primeres núpcies amb Alfons VII de Castella, vidu de Berenguera. D'aquest enllaç naixeria Sança, futura esposa d'Alfons el Cast. Riquilda va enviudar l'any 1157. A partir d'aquest moment passaria a ser una peça clau en els conflictes de la Provença.

L'any 1150 havia esclatat la que es coneix com la segona guerra bausenca. Estefania de Baus, germana de Dolça i, per tant, tia de Ramon Berenguer IV, reclamava la Provença juntament amb els seus fills, fruit d'un matrimoni amb el difunt Ramon de Baus. Els Baus comptaven amb el suport d'una butlla d'or emanaada per l'emperador que els reconeixia drets a Provença; tanmateix, això no va impedir que fossin derrotats pel comte de Barcelona i se signés un pacte de submissió l'any 1156. Val a dir que aquest conflicte va ser un dels nombrosos episodis de la guerra dels cent anys meridional, ja que els Baus van comptar en tot moment amb el suport del comte de Tolosa, Ramon V (Benito, 2009, pp. 54-56). Tanmateix, el conflicte no es va donar completament per acabat fins al 1162, quan es va redactar una sentència imperial.

Des del 1159 l'emperador donava suport a l'antipapa Víctor IV, en oposició a Alexandre

III, i tenia un gran interès a guanyar aliats com Ramon Berenguer IV. El comte de Barcelona era, des de la mort del seu germà Berenguer Ramon I de Provença l'any 1144, el tutor legal del seu nebot Ramon Berenguer III de Provença; així doncs, va ser ell l'encarregat de dur a terme les negociacions amb l'emperador; de fet, moriria de camí a Torí per reunir-se amb ell. A canvi del suport a la causa imperial, Frederic Barba-roja va ratificar la legitimitat del comte de Provença. A més, aquesta aliança es va segellar amb el matrimoni de Ramon Berenguer III (de Provença) i Riquilda de Polònia el mateix any 1162 (Benito, 2008, pp. 60-62).

Ramon Berenguer i Riquilda van estar casats un total de quatre anys i van tenir una filla, Dolça. No obstant això, el comte de Provença va morir l'any 1166 en el setge de Niça, i Riquilda va restar, altre cop, vídua i amb una filla menor d'edat com a hereva del comtat. Ramon V de Tolosa no va desapropiar aquest buit de poder a la Provença, va fer valdre els seus drets sobre el comtat i ràpidament va esposar Riquilda per tal de fer-los encara més sòlids (Benito, 2008, p. 63). Seria un matrimoni breu perquè la unió va ser prohibida pel papa, però tanca el períple de Riquilda i, alhora, evidencia la seva rellevància tant en la resolució del conflicte a la Provença, com en els esdeveniments posteriors del conflicte occità. Ara bé, és important remarcar que tot això es va dur a terme de forma aliena a la voluntat de Riquilda, que simplement es va limitar a acatar la voluntat dels homes del seu entorn.

Conclusions

La primera conclusió que es desprèn d'aquestes pàgines és que, a grans trets, les informacions disponibles sobre les dones giren al voltant del matrimoni, la seva descendència o el moment de la seva mort. Més enllà d'això, resulta extremadament complicat conèixer més detalls de la seva vida, tret d'algunes excepcions, com la de Berenguera, que ha deixat un llegat més ampli en cròniques per la seva condició de reina consort de Castella i Lleó.

De tots aquests aspectes, el que més destaca és, sens dubte, el matrimoni. Darrere de cada enllaç matrimonial s'hi pot llegir una estratègia política en consonància amb el context històric del moment. Així, en l'entorn de Ramon Berenguer IV s'hi poden observar unions hipergàmiques que permeten refermar el poder comtal respecte als grans magnats. Aquest és el cas de Mahalta, casada amb Guillem Ramon de Castellvell o Almodis, esposa de Ponç II de Cervera. Cal no oblidar, però que aquest darrer enllaç es va dur a terme a conseqüència d'un rapte, fet que podria amagar una alternativa per escapar de la roda dels matrimonis concertats. Tanmateix, en el cas d'Almodis i Ponç II el resultat polític final va ser el mateix que si el matrimoni hagués estat pactat pel comte. En aquest grup de matrimonis hipergàmics s'hi ha d'incloure també el de Ramon Berenguer IV i Peronella, ja que en aquest cas era ella la que aportava el títol superior de reina.

D'altra banda, es constaten unions isogàmiques, com les de Ximena amb els comtes Bernat II de Besalú i Roger III de Foix. En aquest cas l'objectiu va ser annexionar un comtat o cuidar les relacions diplomàtiques d'un territori fronterer amb l'enemic tolosà. Una altra unió isogàmica és la del mateix comte Ramon Berenguer III i Dolça de Provença, hereva del comtat.

Per acabar, hi ha unions hipogàmiques, normalment amb reis, que permeten teixir aliances importants. Per exemple, l'enllaç d'Agnès de Poitiers amb Ramir II, el de Berenguera i Alfons VII, o el de Dolça i Sanç I de Portugal. Un aspecte que cal destacar de les estratègies matrimonials és la predilecció pels comtats occitans com una regió per cercar cònjuge, tendència que ja s'observa al segle XI i que segueix al XII amb enllaços com el de Dolça i Ramon Berenguer III, Ximena i Roger III de Foix, o Agnès i Ramir II (Aurell, 1998, pp. 42-43). Finalment, cal tenir present que aquestes aliances podien tenir repercussions a llarg termini. A tall d'exemple, es poden destacar els jutges d'Arborea, que serien aliats de la causa catalana segles després a Sardenya, o Pere, fill de Sanç I de Portugal i Dolça, que contrau-

ria matrimoni amb Aurembiaix d'Urgell.

Paral·lelament a aquestes informacions més evidents, si s'analitza bé la documentació, tant el que està escrit com el que se silencia, es poden observar certs reductes de poder camuflats per a les dones. N'és un clar exemple el testament de Ramon Berenguer III. La clàusula que tradicionalment ha atret l'atenció d'aquesta escriptura és la del repartiment dels territoris comtals entre els dos fills: els comtats catalans per a Ramon Berenguer i els occitans per a Berenguer Ramon. Ara bé, aquest testament també inclou una disposició en què es valora la possibilitat que Berenguera esdevingués comtessa si morien els seus dos germans. En aquell moment Berenguera ja era l'esposa d'Alfons VII, de manera que Ramon Berenguer III preveia la possibilitat, remota, però al cap i a la fi factible, que l'herència dels comtats catalans s'acabés unint, via Berenguera, a la dels regnes de Castella i Lleó. Especular sobre aquest fet és fer *història-ficció*, però no deixa de ser un dels molts escenaris possibles al segle XII i que hauria comportat un altre cas de transmissió de poder per part d'una dona.

Amb tot, una darrera idea, i segurament la més rellevant, és que les dones hi són, tenen entitat i poden transmetre poder. Tot l'entramat diplomàtic i successori no es pot entendre sense elles, els seus orígens familiars i geogràfics, les xarxes humanes que van teixir i la seva capacitat d'influir, almenys en alguns casos. El seu paper en la transmissió i la negociació del poder va ser, doncs, determinant. Només cal parar atenció i llegir entre línies, però un altre discurs que les ubiqueu en el centre d'atenció, o com a mínim en una posició equitativa a la dels homes, és possible. Cal, doncs, treballar en aquesta direcció i fer una relectura dels episodis històrics amb perspectiva de gènere. ●

Bibliografia

- Aurell, M. (1985-1986). L'expansion catalane en Provence au XIIe siècle. *La formació i expansió del feudalisme català. Estudi General*. 5-6, 175-195.
- Aurell, M. (1998). *Les noces del comte. Matrimoni i poder a Catalunya (785-1213)*. Omega.
- Benito i Monclús, P. (2009). L'expansió territorial ultrapi-rinenca de Barcelona i de la Corona d'Aragó: guerra, política i diplomàcia (1067-1213). Dins *Tractats i negociacions diplomàtiques amb Occitània, França i els estats italians 1067-1213* (pp. 13-150). Institut d'Estudis Catalans.
- Bofarull, P. (1836). *Los condes de Barcelona vindicados* (Vol. 2). Impremta de J. Oliveres i Monmany.
- CAI] *Chronica Adefonsi Imperatoris. Edición y estudio por Luis Sanchez Belda* (Sanchez Belda, L., Ed.) (1950). CSIC.
- CODOIN] *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón* (Bofarull, P., Ed., Vol. 4). (1847-1910).
- Feliu i Montfort, G. (1998). Existí el comte Bernat III de Besalú? *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 19, 391-402.
- García Fitz, F. (1998). *Castilla y León frente al Islam. Estrategias de expansión y tácticas militares (siglos XI-XIII)*. Universidad de Sevilla.
- Garí, B. (1985). *El linaje de los Castellvell en los siglos XI y XII*.
- Garrido i Valls, J-D. (2014). *Ramon Berenguer IV*. Rafael Dalmau, Editor.
- Higounet, C. (1951). Un grand chapitre de l'histoire du XIIe siècle: la rivalité des maisons de Toulouse et de Barcelone pour la prépondérance méridionale. Dins *Mélanges Louis Halphen* (pp. 313-322). Presses Universitaires de France.
- Klinka, E. (2006). Le pouvoir au féminin dans la Castille médiévale: une deuxième voie? *E-Storia. Revue Interdisciplinaire d'études hispaniques médiévales et modernes*. <https://doi.org/10.4000/e-spania.324>
- PACB] *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV* (Edició i estudi a cura de Baiges, I. et al., Vol. 3). (2010). Fundació Noguera.
- Pacheco, N. (2022). Algunas consideraciones sobre familia y sucesión en una sociedad de frontera. Tortosa, siglos XII-XIII. *Medievalismo*, 32, 251-272.
- Pimenta, A. (1948). *Fontes Medievais da História de Portugal*.

- Poly, J-P., Lauranson-Rosaz, Ch. i Rubellin, M. (1994). Espace Lyonnais et Provençal. *Atlas de la France de l'An Mil. État de nos connaissances* (pp. 81-88). Picard.
- Rodrigues Oliveira, A. (2010). *Rainhas medievais de Portugal. Dezasetemulheres, dues dinasties, quatre séculos de História*. A Esfera Dos Livros.
- Schramm, P. (1963). Ramon Berenguer IV. *Els primers comtes reis* (pp. 1-57). Vicens Vives.
- Sobrequés, S. (1985). *Els grans comtes de Barcelona* (4a ed.). Vicens Vives.
- TCB] *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó. De Guifré Borrell a Joan II* (Udina i Abelló, A., Ed.). (2001). Fundació Noguera.
- Tona i Nadalmai, A. (1976). *Berenguera Berenguer de Barcelona, emperadriu de les Espanyes*. Rafael Dalmau, Editor.
- Vajay, S. (1966). Ramire II le Moine, roi d'Aragon et Agnes de Poitou dans l'histoire et la légende. Dans *Mélanges offerts à René Crozet* (Vol. 2, pp. 727-750).
- Virgili, A. (2020). 1113. Ramon Berenguer IV. Entre la guerra i la diplomàcia. Dans *Vides catalanes que han fet història* (pp. 124-131). Edicions 62. ●

La segregació del bisbat de Lleida i el litigi dels béns de la Franja i de Sixena: un conflicte entre Catalunya i Aragó

Carmen Berlabé
Museu de Lleida

El 15 de juny de 1995, per mitjà del Decret de la Congregació per als Bisbes «Ilerdensis-Barbastrensis de finium mutatione» es transfereixen un total de 111 parròquies de la diòcesi de Lleida a la de Barbastre, que passà a anomenar-se de Barbastre-Montsó. I d'ací arrencà un conflicte judicialitzat entre Catalunya i Aragó que comportà que 111 objectes artístics del Museu de Lleida, procedents de les parròquies segregades, anessin a parar al Museu Diocesà de Barbastre i que nombrosos béns procedents del monestir de Sixena, adquirits a la comunitat religiosa per la Generalitat de Catalunya i dipositats al Museu de Lleida, retornessin al monestir.

Orígens i configuració del bisbat de Lleida

Cal remetre'ns, abans que tot, als orígens del bisbat de Lleida. Sembla evident que la diòcesi de Lleida podria haver existit, com a mínim, des de finals del segle IV, malgrat que no en tenim notícies fins al segle V. La història del bisbat de Lleida i dels seus bisbes s'inaugura, documentalment, amb el bisbe Sagiti — aquest és el primer bisbe documentat, la qual cosa no el converteix en el primer que va tenir la ciutat —, que regí la diòcesi cap a l'any 419 (Tarragona i Berlabé, 1997; Tarragona i Berlabé, 2003). Respecte als límits que abastava, temps enrere s'havia considerat que, en època visigoda, coincidien amb els del municipi romà, els mateixos que devien correspondre a la primitiva diòcesi, basant-se en un document força sospitós atribuït al rei got Vamba. Aquest document i un altre denominat *Antiqui*

termini episcopatus Ilerdensis, també de suposada cronologia goda, semblen el producte d'una falsificació del segle XII per justificar, de cara a la restauració eclesiàstica que es duu a terme després de la conquesta de Lleida per Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona, i Ermengol VI, comte d'Urgell, l'any 1149, uns drets territorials que havien quedat desdibuixats amb la invasió andalusina, l'any 714. Una part de la historiografia havia considerat que, a partir d'aquesta darrera data i durant el segle de la dominació, els bisbes de Lleida s'aixoplugaren a les muntanyes de la Ribagorça i que el bisbat de Lleida i el de Roda n'eren un. Dada que no és certa, ja que Roda es trobava dins el territori jurisdiccional del bisbat d'Urgell en els segles IX i X, de tal forma que vers mitjan segle XI el bisbe d'Urgell en reclamà la jurisdicció, petició que és atesa pel rei Ramir I d'Aragó i Ribagorça, que va reconèixer-ne la jurisdicció (1040), per la qual cosa el seu bisbe Arnulf restà sota la jurisdicció del d'Urgell; més endavant el deposà el seu successor (1064). Conquerida la Baixa Ribagorça i Montsó al domini andalusí, els nous nuclis de població s'afegiren al bisbat de Roda (1089), en un gran radi d'expansió que incloïa territoris que havien de pertànyer amb el temps a Lleida, un cop fos conquerida la ciutat, com fou el cas d'Almenar, que formà part de Roda en el moment primer de la conquesta, el 1093. Aquestes actuacions es portaven a terme en el marc d'una política que no preveia la creació de nous bisbats, sinó la potenciació i ampliació dels existents, per la qual cosa se'ls incorporaven els territoris que

Figura 1. Forces de seguretat accedint al Museu de Lleida la matinada de l'11 de desembre de 2017. © Museu de Lleida (J. V. Pou)

s'anaven conquerint als musulmans. Fou fruit d'aquesta política precisament (Boix, 1998, 2005, 2008; Fité, 2008) el fet que el bisbat de Roda, una vegada conquerida Lleida, incorporés els nous dominis, i així el seu bisbe es convertí, després del trasllat a la nova seu episcopal, en bisbe de Roda-Lleida. En efecte, un cop la ciutat de Lleida caigué a mans feudals, es procedí a restablir el bisbat i a consagrar la mesquita major com a catedral, que es posà sota l'advocació de santa Maria. Ramon Berenguer IV, que fou qui la conquerí amb l'ajut, entre altres, del comte d'Urgell, el 30 d'octubre de 1149 promulgà la carta de dotació de l'Església lleidatana i la confirmació de la possessió de totes les mesquites de la ciutat al bisbe de Roda Pere de Ravidats, proclamat nou bisbe de la seu restaurada, per això es traslladà aleshores la seu episcopal a Lleida.

Amb la nova dotació territorial, s'afegiren al bisbat de Lleida la zona dels Monegres, tot el comtat de la Ribagorça, el Baix Cinca i la Llitera. L'any 1203, mentre era bisbe de Lleida el successor de Pere de Ravidats, Gombau de Camporrells, arran d'una disputa territorial que es mantenia d'antuvi amb els bisbes d'Osca, es definiren els límits divisoris d'ambdós bisbats, entre els rius Cinca i Alcanadre.

L'any 1118 era restablerta la metròpoli de Tarragona, amb una extensió geogràfica força semblant a la d'època romana; Lleida, per tant, continuava situada al bell mig geogràfic de la província eclesiàstica Tarraconense.

A mesura que s'anaven enfortint els altres bisbats, la metròpoli catòlica de Tarragona va

anar minvant i Lleida quedà en zona de frontera. La creació de les províncies eclesiàstiques de Saragossa (1318) i de València (1470 i 1492) retallaren la part occidental i sud de la Tarraconense. A partir del concili de Trento, però, i de l'establiment de les visites *ad limina*, començà a aparèixer la consciència que Lleida era la frontera entre Aragó i Catalunya (Bada, 2008).

L'any 1571, en crear-se la diòcesi de Barbastre,¹ algunes parròquies aragoneses del bisbat de Lleida, concretament les de la vall del riu Éssera i part de les de la vall de l'Isàvena, s'integraren al nou bisbat.

La reforma administrativa duta a terme pel ministre de Foment Francisco Javier de Burgos l'any 1833, consistent en la divisió territorial de l'Estat espanyol en 47 províncies

1 El bisbat de Barbastre va ser fundat l'any 1101, després de la conquesta de la ciutat, i va desaparèixer el 1143, de manera que els seus territoris revertiren a la diòcesi d'Osca i a la futura de Lleida, en ser aquesta restaurada, el 1149. El 1571 i per desig de Felip II, la diòcesi de Barbastre es tornà a constituir mitjançant la butlla de sant Pius V. L'objectiu d'aital creació anava encarat, com en el cas de Solsona, a contenir el protestantisme que s'escampava per França. Va ser suprimida novament en virtut del Concordat de 1851 però n'evità la desaparició i es mantingué administrada per quatre vicaris capitulars fins a l'any 1896, en què es convertí en administració apostòlica i, en virtut del *Decretum Conventum*, se li atorgà un administrador apostòlic resident a la ciutat de Barbastre per governar el territori com a ordinari. Finalment, l'any 1950 va ser erigida definitivament com a diòcesi.

Figura 2. Forces de seguretat a l'interior del Museu de Lleida l'11 de desembre de 2017.

© Museu de Lleida (J. V. Pou)

peninsulars més 2 d'insulars, va convertir el fet que Lleida tingués més parròquies a Aragó que a Catalunya en un problema. La frontera provincial estava establerta en el riu Cinca, i les parròquies situades més enllà pertanyien a la província d'Osca. En el concordat entre l'Estat espanyol i la Santa Seu de 1851 s'inicià el projecte, mai totalment realitzat,² d'adequar la divisió diocesana a la divisió provincial amb el principi general d'un bisbat per província, o creant-los de nou a la capital provincial o traslladant-lo de la ubicació antiga a la nova capital de l'Administració provincial. A Catalunya, es veié afectada per aquesta decisió la diòcesi de Solsona, que havia quedat vacant l'any 1838 i no s'havia cobert. A partir d'aquell moment es convertiria en una administració apostòlica regida per un vicari capitular, fins a l'any 1895. D'altra banda, el 6 de febrer de 1874, mitjançant una butlla de Pius IX, les esglésies que pertanyien als monestirs d'Àger, Lavaix i Sixena passaren a dependre del bisbat de Lleida (Tarragona i Berlabé, 1997; Pérez, 2007; Gros, 1980).

El concordat de 1953 torna a plantejar el tema insistint en l'article 9, que preveu textualment: «a fin de evitar en lo posible que las diòcesis abarquen territorios pertenecientes a diversas provincias civiles», per tal d'evitar que els bisbes tinguessin territoris en diverses províncies, com era el cas de Lleida. Repre-

sent el camí de la segregació i com a primera mesura, el 2 de setembre de 1955 se segregà del bisbat de Lleida tot l'arxiprestat de Berbegal, que passà al bisbat d'Osca; l'arxiprestat d'Artesa de Segre, que passà al bisbat d'Urgell; tres parròquies de l'arxiprestat de la Manresana, que passaren a Solsona, i les parròquies de Faió i Mequinensa, que passaren a Saragossa. El bisbat de Lleida rebia, a canvi, la parròquia de Maials, del bisbat de Tortosa, i l'arxiprestat de Peralta de la Sal, procedent del bisbat d'Urgell. D'altra banda, disset parròquies del bisbat de Lleida, situades a la província política d'Osca, passaren al bisbat de Barbastre.³

A Catalunya s'esdevé un altre canvi consistent en l'elevació de la diòcesi de Barcelona a arquebisbat, l'any 1964, per decisió de Pau VI, segons la butlla «Læto animo». Això suposà el trencament fàctic de la unitat pastoral de Catalunya. Tot i que Tarragona continuava sent la capital de la Tarraconense, perdia bona part dels habitants de Barcelona, que arribarien a ser les tres quartes parts dels habitants de Catalunya, mentre que les altres set diòcesis es repartiren la quarta part restant (Bada, 2008).

2 Per posar algun exemple entre d'altres, l'arxidiòcesi de Toledo (Comunitat Autònoma de Castella-la Manxa) s'estén per Extremadura, així com el bisbat de Tortosa s'estén per Castelló.

3 Es tracta de les parròquies de Morillo de Liena, Vaccamorta, Eixea, Llert, Serrate, Nocellas, Merli, Villacarle, les Viles del Turbó, Ballabriga, Baranui, Denui, Nerill, Estada, Estadella, Fonts i Almúnia de Sant Joan. Cal esmentar que cap d'aquestes parròquies ni el bisbat de Barbastre, en nom seu, van reclamar cap objecte artístic en aquell moment.

Figura 3. Exterior del Museu de Lleida la nit de l'11 de desembre de 2017.

© Museu de Lleida (J. V. Pou)

La segregació del bisbat de Lleida

L'any 1978 els bisbes de les diòcesis d'Aragó presentaren una petició formal d'unificació de tot el territori aragonès a la Conferència Episcopal Espanyola, que en assemblea plenària de novembre de 1979 aprovà que es fes, amb urgència, un estudi de planificació general de diòcesis i províncies eclesiàstiques. La Comissió Episcopal de Límits Diocesans, presidida pel cardenal Bueno Monreal, elaborà un projecte que incloïa la reivindicació de la diòcesi de Barbastro, que proposà a l'assemblea plenària de la Conferència Episcopal el novembre de 1980. La proposta sotmesa a votació es redactà en els termes següents:

¿Parece bien a la Asamblea plenaria pedir a la Santa Sede: 1) Que el territorio aragonés que actualmente pertenece a la Diócesis de Lérida sea desmembrado de ésta y 2) Que con dicho territorio y el que actualmente integra la Diócesis de Barbastro se cree una nueva Diócesis con el nombre de Barbastro-Roda o Barbastro-Monzón, u otro?

La resposta fou afirmativa per majoria absoluta i la proposta fou enviada a Roma per la mateixa Conferència Episcopal Espanyola. A l'octubre de 1981, però, l'encarregat de negocis de la Nunciatura Apostòlica de Madrid escriu al president de la Conferència Episcopal Espanyola en aquests termes: «El Consejo de Asuntos Públicos de la Iglesia encarga comunicar a V.E. un "dilata" a ambas cuestiones» (Gracia, 2001; Aznar i Román, 2009).

Les pressions governamentals i del clergat aragonès sobre Roma, però, feren que s'apliqués l'article 9 del Concordat de 1953 i que s'arribés a la segregació del bisbat històric de Lleida en favor del de Barbastre-Montsó l'any 1995, tal com dèiem al començament, fet que comportà que les parròquies del bisbat de Lleida ubicades a la zona aragonesa s'integressin al bisbat de Barbastre-Montsó. Aquest procés de segregació culminà el 1998.

El bisbat de Lleida, que era el principal símbol institucional de la societat que compartia una identitat comuna a cavall entre Aragó i Catalunya, havia quedat desmantellat, amb la qual cosa van quedar totalment alterades les vies de col·laboració de la relació institucional, social i econòmica que s'havia mantingut des del segle XII a través de la Corona d'Aragó (Sabaté, 2023).

Els béns de la Franja. Conflicte judicial entre bisbats

Pel que fa a les conseqüències de la segregació, el nunci per a Espanya, Lajos Kada, redactà un decret, de 29 de juny de 1998, en què especificava que el patrimoni artístic de les parròquies desmembrades està a Lleida a títol de dipòsit i no de propietat, mentre la diòcesi de Lleida no provés el contrari en cada cas. I aquest patrimoni artístic no és altre que bona part dels béns del Museu Diocesà, que passà a integrar-se i formar part del Museu de Lleida: diocesà i comarcal. I si ens remuntem als orígens del museu, cal recordar que el bisbe Josep Meseguer fundà el 1893 el Museu Diocesà

o Museu del Seminari, tot seguint —i aquest és un aspecte cabdal— les indicacions del papa Lleó XIII, amb el doble objectiu de protegir el patrimoni artístic de la diòcesi i alhora crear una eina docent en el seminari conciliar per tal d'educar els futurs rectors en el coneixement de l'arqueologia sagrada (Berlabé, 2017).

Per tant, en referir-nos al Museu de Lleida, la institució hereva del Museu Diocesà,⁴ cal tenir en compte que estem parlant d'una institució legítimament constituïda, d'un museu que forma part del registre de museus de Catalunya i d'una col·lecció que forma part del Catàleg de Patrimoni Cultural Català,⁵ i per això esdevé incomprensible tot el que va succeir i que narrem a continuació.

Després del decret del nunci, el 7 d'agost de 1998 el bisbe de Lleida, Ramon Malla, va presentar recurs a la Congregació per als Bis-

bes i el 30 d'octubre del mateix any el recurs fou rebutjat. Aleshores, el bisbe de Lleida va presentar recurs contra el decret a la Signatura Apostòlica, que també el rebutjà el 23 d'abril de 2001.

El nou bisbe de Lleida, Francesc Xavier Ciuraneta, s'assabentà de la situació del conflicte i dels drets que emparaven Lleida (Fité, 2021). Assumí, per tant, la defensa i demanà la *restitutio in integrum* contra el decret de la Signatura Apostòlica, del 23 d'abril de 2001. El bisbat de Lleida, per demanar la *restitutio in integrum*, al·legà l'aparició a posteriori de nous documents que provaven fets nous que contradeïen la tesi del dipòsit i que exigien una decisió contrària. Aquests nous documents provenen que la majoria dels objectes van ingressar al Museu Diocesà en concepte de compra-venda, permuta i/o donació. El 19 de gener de 2002 el Tribunal de la Signatura Apostòlica emeté un decret mitjançant el qual rebutjava aquesta petició tot al·legant que el bisbe de Lleida havia renunciat expressament al seu dret d'actuar davant el tribunal. El 31 de gener de 2002, el bisbe de Lleida recorregué novament contra aquest decret al cardenal prefecte del mateix tribunal de la Signatura Apostòlica que, en el decret de 27 de juny de 2002, rebutjà la *restitutio in integrum* contra el decret de 23 d'abril de 2001 perquè s'havia presentat fora de termini. I el 26 d'agost de 2002 el bisbe de Lleida presentà una súplica al sant pare per tal d'obtenir la *restitutio in terminis*, que va ser contestada negativament per la Secretaria d'Estat de la Santa Seu amb data de 7 de febrer de 2004. En aquesta súplica s'aportà la nova documentació, consistent en alguns dels rebuts de permuta, compravenda i donació dels objectes en litigi. El 10 de gener de 2005 el nunci per a Espanya comunicà que, per encàrrec de la Congregació per als Bisbes, amb el parer favorable de la Secretaria d'Estat, havia nomenat Silverio Nieto Núñez, director del Servei Jurídic Civil de la Conferència Episcopal Espanyola, «mediador amb plens poders» per executar el Decret de 29 de juny de 1998.

Un cop elaborat l'informe de Silverio Nieto, la Congregació per als Bisbes emeté un decret, de 8 de setembre de 2005, en virtut

4 La decisió es va prendre l'1 d'agost de 1997, quan es reuniren representants de la Generalitat de Catalunya, la Diputació de Lleida, el Consell Comarcal del Segrià, l'Ajuntament de Lleida i el bisbat de Lleida. Els concurrents es remeteren a l'acord signat el 6 de maig de 1988 per les mateixes institucions i redactaren un conveni mitjançant el qual es reparteix pressupostàriament el cost del nou edifici. Per mitjà del mateix document s'acordà que el Museu Diocesà de Lleida s'havia de denominar Museu de Lleida: diocesà i comarcal. Segons l'Acord de govern de 18 de maig de 1999 de constitució del Consorci del Museu de Lleida, s'acorden els estatuts del consorci, en virtut dels quals la Generalitat de Catalunya, la Diputació de Lleida i l'Ajuntament de Lleida adscriuen al Museu de Lleida els béns de la seva propietat que formaven part del Museu Diocesà de Lleida. La Generalitat adscriu, entre altres, els béns procedents de les compres de Sixena i la Diputació els béns museístics de l'Institut d'Estudis Ilerdencs. D'altra banda, el bisbat de Lleida adscriu al Consorci del Museu de Lleida tots els fons museístics del Museu Diocesà de Lleida.

5 Per resolució del conseller de Cultura, la col·lecció artística procedent del Museu Diocesà de Lleida esdevé patrimoni cultural català i li és aplicable la Llei 9/1993, de 30 de setembre, de patrimoni cultural català.

Figura 4. Carregant les obres de Sixena al camió per ser traslladades al monestir el dia 11 de desembre de 2017.

© Museu de Lleida (J. V. Pou)

del qual determinà quines obres eren propietat del bisbat de Barbastre-Montsó. El decret recull serioses arbitrarietats que lesionen els interessos del bisbat de Lleida (Berlabé, 2009; Berlabé, 2018).

El bisbat de Lleida va presentar nou recurs a la Signatura Apostòlica per tal d'aconseguir la suspensió del decret de la Congregació per als Bisbes, que fou denegat. Arran d'aquesta decisió, el bisbe Ciuraneta es va veure obligat a demanar a la Conselleria de Cultura la descatalogació de la col·lecció diocesana per poder complir amb les disposicions del decret i lliurar les obres al bisbat de Barbastre-Montsó. El 5 d'abril de 2006, la consellera de Cultura, Caterina Mieras, resol estimar parcialment la petició del bisbat de Lleida i autoritzar-lo a disposar de determinats béns mobles que formen la col·lecció del Museu de Lleida, sempre que es compleixin les condicions següents:

Que es respecti la unitat i la integritat de la col·lecció del Museu de Lleida mitjançant la gestió unitària de dita col·lecció per part d'un òrgan de caràcter executiu i decisor en el qual hi han d'estar representades totes les parts afectades en aquest conflicte.

Que un cop garantida la unitat de gestió de la col·lecció, es faciliti la creació de més d'una seu museística a fi que hi hagi dualitat de seus en el territori català i aragonès. [...]

Que es creï un patronat propositiu i consultiu integrat per totes les parts afecta-

des que han d'impulsar tots els anteriors compromisos.

Aquesta oportunitat per a l'enteniment i la col·laboració de les dues comunitats autònomes no prosperà.

El 28 d'abril de 2007, el Tribunal Suprem de la Signatura Apostòlica donà el decret definitiu i rebutjà tots els arguments al·legats per la diòcesi de Lleida contra el decret de la Congregació per als Bisbes de 2005. Aquell mateix any 2007, amb la renúncia del bisbe Ciuraneta per malaltia, es nomenà a l'aleshores bisbe de Tortosa, Xavier Salinas, administrador apostòlic de la diòcesi de Lleida amb poders extraordinaris. El 30 de juny de 2008 el bisbe de Barbastre-Montsó, Alfonso Milián, i l'administrador apostòlic de Lleida, Xavier Salinas, es van reunir a la seu de la Nunciatura Apostòlica de Madrid. Es redactà un document en virtut del qual l'administrador apostòlic acatà en els propis termes el decret de la Congregació per als Bisbes i manifestà el seu propòsit de lliurar, en un termini de 30 dies, els béns relacionats en el decret redactat per Silverio Nieto i emès per la Congregació per als Bisbes. Els béns no es van lliurar i el 16 de juliol de 2008 arribà el nomenament de Joan Piris, bisbe de Menorca, com a bisbe de Lleida, en substitució de l'administrador apostòlic Xavier Salinas.

I arriben les demandes civils. El maig de 2008 l'associació Amics del Museu de Lleida presenta una demanda civil al Jutjat de Primera Instància de Lleida per tal que el bisbat de Lleida es declari propietari dels béns artístics en litigi en virtut d'usucapció per l'aplicació

Figura 5. Exterior del Museu de Lleida l'11 de desembre de 2017.

© Museu de Lleida (J. V. Pou)

de la llei civil catalana davant el fet que, durant més d'un segle, havia mantingut el bisbat de Lleida la pública, constant i pacífica possessió d'aquests béns. El Jutjat de Primera Instància número 4 de Lleida desestima la demanda presentada per l'associació Amics del Museu de Lleida sobre la propietat dels béns i determina que el museu n'és depositari, però no propietari. L'associació Amics del Museu de Lleida aleshores presentà apel·lació a l'Audiència de Lleida, que dictà, el 5 d'octubre de 2011, sentència, per la qual es desestimà la demanda de l'associació afegint que no tenia sentit fer un pronunciament judicial merament declaratiu sobre l'adquisició per usucapió del dret de propietat sobre determinats béns, quan l'únic beneficiari, el bisbat de Lleida, no hi estava d'acord.

Al mateix temps, el 14 de maig de 2009 el Govern d'Aragó, juntament amb el bisbat de Barbastro-Montsó, presentà al Jutjat de Primera Instància de Barbastro una demanda civil per la qual s'exigia la devolució dels béns eclesiàstics. L'acció judicial demanava l'execució forçosa (exequàtur) de la sentència dictada el 28 d'abril de 2007 pel Tribunal Suprem de la Signatura Apostòlica de la Santa Seu. El 31 de maig de 2010 el jutge del Jutjat de Primera Instància de Barbastro denegà l'exequàtur afirmant que els decrets vaticans no tenen efectes civils a Espanya. Aquesta decisió va ser ratificada, el març de 2011, per una interlocutòria, sense possibilitat de recurs, de l'Audiència d'Osca.

D'altra banda, el 27 d'octubre de 2010 es van reunir a Madrid el bisbe de Lleida, Joan Piris, i el de Barbastro-Montsó, Alfonso Milián, amb el nunci del papa a Espanya, Renzo Fratini, per arribar a un pacte eclesiàstic sobre els béns en litigi consistent en el lliurament d'aquests béns al bisbat de Barbastro-Montsó.

Veiem, doncs, que dos dels bisbes de Lleida, Xavier Salinas i Joan Piris no van defensar els interessos de la seva diòcesi, ans al contrari, es van decantar a favor dels interessos aragonesos i vaticans, interessos, sense cap mena de dubte, contraris a Catalunya.

Finalment, hi ha una sentència que confirma la legitimitat sobre les obres d'art en litigi al Consorci del Museu de Lleida. A la demanda contenciosa administrativa presentada pel Govern d'Aragó contra el Consorci del Museu de Lleida perquè les obres del conflicte de la Franja fossin lliurades al bisbat de Barbastro-Montsó, el Jutjat Contenciós Administratiu de Lleida sentencià el 20 de juliol de 2012 que la Generalitat tenia dret a conservar al Museu de Lleida les obres en litigi, amb independència del seu origen i propietat, que els béns són patrimoni cultural català i són gestionats per un consorci, que és qui té la potestat per decidir-ne l'ús (Berlabé, 2018).

Arribem a l'any 2018, amb sengles nous bisbes als bisbats de Lleida i Barbastro-Montsó, i aquest darrer bisbat presenta una demanda civil, a la qual se suma el Govern d'Aragó, contra el de Lleida. És a dir, un bisbe demanda un altre bisbe a través dels tribunals

civils. En aquest context, el 29 de novembre de 2017 el bisbat de Barbastre-Montsó demana al ministre de Cultura, Íñigo Méndez de Vigo, que aprofiti el 155 que s'ha aplicat a Catalunya per posar fi al litigi de les obres de la Franja. L'11 de desembre de 2019 el Jutjat número 1 de Barbastre sentència a favor del bisbat aragonès. Considera que el Museu de Lleida és depositari però no propietari de les peces i ordena que tornin a les parròquies d'on són originàries, ja que en són les legítimes propietàries. La decisió judicial es basa en l'acord que van firmar els aleshores bisbes de Lleida i de Barbastre-Montsó davant del nunci per a Espanya el 30 de juny de l'any 2008, en què el plenipotenciari administrador apostòlic de Lleida, Xavier Salinas, reconeixia la propietat eclesiàstica dels béns i es comprometia a restituir-los a les parròquies aragoneses. La part catalana presenta recurs contra la sentència. El 24 de novembre de 2020 el bisbat de Barbastre-Montsó i la Diputació General d'Aragó, per altra part, demanen judicialment l'execució provisional de la sentència, que ha de comportar el lliurament dels 111 objectes en litigi per part del bisbat de Lleida al de Barbastre-Montsó. Tal com veurem més endavant, és el mateix procediment que es va fer servir per retornar les obres de Sixena. Finalment, entre el 15 de febrer i el 10 de març de 2021, davant la indiferència institucional i sense tenir sentència ferma —està recorreguda a l'Audiència Provincial d'Osca— es van dur a terme les trameses corresponents dels 111 objectes al bisbat de Barbastre-Montsó.

El cas de Sixena

Ja hem comentat més amunt que el monestir de Sixena s'incorporà a la diòcesi de Lleida el 6 de febrer de 1874, en virtut de la butlla de Pius IX. Cal recordar, d'altra banda, que la història de Sixena està íntimament lligada a la Corona d'Aragó. Des del punt de vista monàstic, fou una de les fundacions més importants del segle XII (la seva fundació data de 1188) a la província d'Osca. La seva comunitat de religioses santjoanistes estigué formada per dones d'estirp reial i de la noblesa

aragonesa més assenyalada. Després dels períodes d'esplendor de l'època medieval, el monestir entra progressivament en decadència i, després d'episodis traumàtics com la Guerra Civil Espanyola (1936-1939), l'any 1970 les cinc religioses de la comunitat de Sixena decideixen, atesa la precarietat del monestir, traslladar-se al convent del mateix orde de Barcelona (que posteriorment es desplaçarà a Valldoreix). Amb motiu d'aquest canvi, les religioses depositaren el 1970 bona part del seu patrimoni artístic al Museu Diocesà de Lleida (avui Museu de Lleida), mentre que una altra part se l'emportaren cap a Barcelona, i el 1972 la depositaren al Museu d'Art de Catalunya (avui Museu Nacional d'Art de Catalunya). En el cas de Lleida, la vinculació amb la ciutat venia de lluny, atès que aquests béns van ser recuperats durant la Guerra Civil, després de l'incendi que cremà el monestir, per agents de la Generalitat i custodiats, en època republicana, al Museu del Poble de la ciutat i, posteriorment, per la institució franquista Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional. Aquests béns foren dipositats al Museu Diocesà de Lleida des del final de la contesa i fins a l'any 1948, data en què la comunitat religiosa retornà al monestir i els reclamà.

Un cop instal·lades a la seu conventual de Barcelona, les religioses de Sixena signen un document, de data 2 d'abril de 1971, en què manifesten la decisió de romandre definitivament al convent català i declaren que tots els béns, mobles i immobles del monestir de Sixena han de passar a la comunitat de Barcelona (Arxiu Diocesà de Lleida. Religioses Santjoanistes de Sixena. Capsa n. 6). D'altra banda, el 31 de maig de 1971 sol·liciten —i obtenen— del bisbe de Lleida (tal com hem assenyalat, en aquell moment i fins al 1995 Sixena pertany al bisbat de Lleida) el trasllat definitiu a Barcelona, i el 19 d'abril de 1972 la Sagrada Congregació per als Religiosos i Instituts Seculars concedeix per rescripte aquest trasllat definitiu. Posteriorment i un cop instal·lada a Valldoreix, la comunitat santjoanista decideix vendre en els anys 1983 i 1992 la totalitat del patrimoni artístic procedent del monestir de Sixena a la Generalitat de Catalunya,

que prèviament havien dipositat les religioses al Museu Diocesà de Lleida i al Museu Nacional d'Art de Catalunya. Les vendes es van fer a través de la priora de Valldoreix, que era, alhora, la federal de l'orde, per sol·licitud expressa de les religioses de Sixena —ja incardinades a Catalunya— i amb el vistiplau dels prelatos de Lleida i Barcelona i l'autorització del Vaticà.⁶

El 21 d'abril de 1983, la Generalitat de Catalunya adquirí 44 objectes a les religioses santjoanistes per deu milions de pessetes. La venda es formalitzà aquell mateix dia mitjançant escriptura pública davant notari. Una segona venda es formalitzà el 17 de desembre de 1992. Aquesta venda afectà dotze objectes per un muntant de 25 milions de pessetes i aquest mateix dia es pactà l'opció de compra de 41 objectes més per un total de 14.855.000 pessetes, adquisició que es formalitzà en successives operacions al llarg de 1993 i 1994. Aquesta darrera venda es formalitzà amb el Museu Nacional d'Art de Catalunya. El tema provocà la indignació del Govern d'Aragó, que es queixà que aquestes vendes no es notificaren ni al Ministeri de Cultura ni a la Diputació General d'Aragó. Aquesta darrera institució no pogué exercir el dret de tanteig, segons el Reial decret 111/86, de 10 de gener, de desplegament parcial de la Llei 16/1985, del patrimoni històric espanyol, en virtut de l'article 42, que estableix que, quan es ven un Bé d'Interès Cultural,⁷ l'Administració pot exercir el dret de tanteig i obtenir aquest bé pel mateix import. Si la venda ja s'ha consumat, es pot exercir el dret de retracte durant un termini de

sis mesos i a partir del moment que es té coneixement fefaent de la venda. La Diputació General d'Aragó comunicà llur intenció d'exercir el dret de retracte i endegà, a l'estiu de 1997, la reclamació administrativa prèvia a la via judicial. Va al·legar que havia tingut coneixement de les vendes arran de la publicació de la notícia al diari saragossà *Heraldo de Aragón* en data 15 de febrer de 1997.

La resposta fou el requeriment d'incompetència plantejat per la Generalitat de Catalunya a la Diputació General d'Aragó respecte a la pretensió d'exercir el dret de retracte sobre els béns procedents del monestir de Sixena adquirits per la Generalitat, atès que considerarà que els béns adquirits no complien la condició de béns d'interès cultural, necessària perquè el Govern d'Aragó pogués exercir el dret de retracte. La Generalitat de Catalunya interposà al Tribunal Constitucional un conflicte positiu de competència el juliol de 1998. El 25 de gener de 2012, el Tribunal Constitucional va resoldre a favor de la Generalitat de Catalunya estimant el conflicte positiu de competència que havia plantejat i negant el dret de retracte al Govern d'Aragó.

El 4 d'abril de 2012 el Govern d'Aragó i l'Ajuntament de Vilanova de Sixena presentaren una demanda al jutjat de Primera Instància i Instrucció d'Osca per sol·licitar la nul·litat dels contractes de compravenda de les obres de Sixena, signats amb la Generalitat de Catalunya i amb el Museu Nacional d'Art de Catalunya. La sentència, de 8 d'abril de 2015, declarà nul·les aquestes vendes. Entre les raons adduïdes en aquesta sentència, per a la declaració de nul·litat es fa referència a la inexistència de títol jurídic vàlid per part de la priora de Valldoreix, Pilar Sanjoaquin, que era la federal de l'orde i que va dur a terme les operacions en nom i representació de la comunitat.⁸

6 Arxiu Diocesà de Lleida. Religioses Santjoanistes de Sixena. Capsa n. 6.

7 El monestir de Sixena va ser declarat monument nacional per la Reial ordre de 28 de març de 1923 i, a partir de 1985, amb l'aplicació de la Llei 16/85, de patrimoni històric espanyol, adquireix la consideració de Bé d'Interès Cultural (BIC); el Govern d'Aragó i la Sentència 48/2015, de 8 d'abril, del Tribunal de Primera Instància d'Osca, a la qual tot seguit ens referirem, consideren que els béns procedents del monestir tenen la consideració d'immobles i la categoria de BIC (Bé d'Interès Cultural).

8 Aquesta manca de reconeixement per part de la jutgessa que dictà la sentència contrasta amb la nombrosa documentació que atesta la legitimitat de la priora així com el reconeixement de la Santa Seu pel que fa a la capacitat de vendre aquests béns. En aquest sentit, el secretari general i canceller del bisbat de Lleida, Josep Maria Quintillà, certificà

Diu la jutgessa que dictà la Sentència 48/2015, de 8 d'abril, que aquestes compres són nul·les perquè els objectes artístics eren béns immobles que formaven part «inseparable» del monument i que no es podien vendre perquè tenien la consideració també de monument nacional, igual que el cenobi, declaració que, recordem, es va dur a terme l'any 1923. Cal tenir en compte que quan la jutgessa parla de béns immobles es refereix a retalles desballestats i fragmentats, pintures sobre tela, safates, plats, culleres custòdies i diferents objectes d'orfebreria, així com a peces d'indumentària civil i religiosa. Per tant, no parlem d'escultura arquitectònica (capitells, motlures...), que podríem considerar estretament lligada a l'edifici, i per això se'ns fa molt difícil pensar que una dalmàtica, una fruitera, una cullera, un calze o un cobertor d'altar puguin ser «exorno inseparable de la edificació», tal com vol la sentència. A més, si ens atenim a la documentació generada per part de la Comissió Provincial de Monuments d'Osca, responsable de la inspecció del monestir, podem observar que es parla solament de la fàbrica de l'edifici, i aquesta inspecció en cap moment s'estén a altres objectes integrants del monestir.⁹

D'altra banda, el 24 de maig de 2016 el Jutjat de Primera Instància d'Osca dictà el decret d'execució provisional de la Sentència 48/2015, per respondre a les demandes de

---

el 30 d'abril de 1982 «que la Rvda. Sor María Pilar Sanjoaquín Gracia, provista de D.N.I. 38.169.893, desempeña actualmente el cargo de priora administradora del Real Monasterio de Sijena, de la Orden de San Juan de Jerusalén, sito en la población de Villanueva de Sijena, para el que fue elegida el día once de marzo del presente año mil novecientos ochenta y dos; por lo tanto, le corresponde la representación legal del Monasterio y goza de todas las facultades que le conceden, tanto las Constituciones de la propia Orden, como el Código de Derecho Canónico». Arxiu Diocesà de Lleida. Religioses Santjoanistes del Monestir de Sixena. Capsa n. 6.

9 Arxiu Diocesà de Lleida. Religioses Santjoanistes del Monestir de Sixena. Capsa n. 4. Anys 1900-1934, 1923.

l'Ajuntament de Vilanova de Sixena i del Govern d'Aragó, que sol·licitaven dita execució. Es fixà el lliurament dels objectes per al dia 25 de juliol de 2016. El Museu Nacional d'Art de Catalunya lliurà en la data prevista 51 dels 53 objectes reclamats (dos dels quals romanen no localitzats), mentre que el Museu de Lleida no feu el lliurament. Les raons argüides foren: 1) Que es tracta d'una col·lecció de 1.810 objectes, catalogats i inclosos en l'Inventari Cultural Català mitjançant la resolució del conseller de Cultura de 20 de maig de 1999. 2) Que d'acord amb l'article 45 de la Llei del patrimoni cultural català depèn del conseller de Cultura autoritzar o denegar la disgregació de la col·lecció. Val a dir, en aquest sentit, que el 18 d'abril de 2017 l'aleshores conseller de Cultura, Santi Vila, expedí una resolució per la qual no autoritzava la sortida del Museu de Lleida dels 44 objectes procedents de Sixena adquirits per la Generalitat de Catalunya. Prèviament s'havien demanat els informes preceptius, que desaconsellaren la disgregació de la col·lecció. Havent presentat l'escrit amb l'argumentari de la Generalitat per no dur a terme el lliurament de les obres, el Jutjat de Primera Instància i Instrucció número 1 d'Osca va posar com a data màxima de lliurament el 31 de juliol de 2017. La Generalitat s'hi oposà al·legant que no es complien els requisits jurídics ni les condicions òptimes per al nou destí de les obres. A més, la Generalitat no tenia la possessió immediata de les 44 obres en litigi, ja que estaven adscrites al Consorci del Museu de Lleida.

El 30 de novembre de 2017 el lletrat de la Comunitat Autònoma d'Aragó va sol·licitar al Jutjat de Primera Instància i Instrucció número 1 d'Osca l'entrada al Museu de Lleida amb l'auxili del Grup de Patrimoni Històric de la Guardia Civil (JCO) per tal d'apropiar-se dels 44 objectes procedents de Sixena per al dia 11 de desembre. En el mateix document s'adverteix que el responsable del Departament de Cultura de la Generalitat, en virtut de l'aplicació de l'article 155 de la Constitució espanyola, Méndez de Vigo, n'estava assabentat. L'endemà, 1 de desembre, el Jutjat número 1 d'Osca dicta providència per la qual autoritza

l'entrada al Museu de Lleida dels tècnics del Govern d'Aragó, de l'empresa contractada per al transport de les obres i de les forces de seguretat, autoritzades i coordinades per la Guàrdia Civil. S'especifica en la providència que el responsable del Departament de Cultura de la Generalitat, Méndez de Vigo, «havia donat les instruccions precises per a procedir al lliurament dels béns». El mateix jutjat dicta una nova providència el 7 de desembre de 2017. Aquest cop és per autoritzar des de les 00:00 hores del dia 11 de desembre l'entrada al Museu de Lleida de les forces de seguretat coordinades per la Guàrdia Civil, fent ús de la força si és necessari, per tal de garantir l'accés a les instal·lacions dels tècnics del Govern d'Aragó i de l'empresa de transports. La matinada de l'11 de desembre, un cop acordonat el perímetre del Museu amb més de 300 tanques custodiades per mossos d'esquadra, un nombre desproporcionat d'efectius de la Guàrdia Civil, acompanyant els tècnics del Govern d'Aragó, entren en formació al Museu de Lleida i ocupen l'edifici (figura 1, figura 2 i figura 3). Un cop embalades i carregades (figura 4), les obres procedents de Sixena surten del Museu cap a les 14:30 h, camí del monestir, custodiades pel dispositiu de la Guàrdia Civil (Berlabé, 2018a; Berlabé, 2018b). Fou un desplegament de força del tot innecessari (figura 5) que va sotmetre als que ho vàrem haver de viure una experiència humil·lant i vergonyosa (Canosa, 2018; del Campo i Pou, 2018; Velasco, 2023). L'any 2021, el Tribunal Suprem dictà sentència a favor d'Aragó, que esmenava i corregia, si més no, la sentència que havia dictat amb anterioritat l'Audiència Provincial d'Osca, en la línia de la del Jutjat de Primera Instància (Velasco, 2021). Tot plegat, el principal argument per declarar nul·les les vendes de la comunitat santjoanista a la Generalitat fou un defecte de forma, ja que ni el document de fusió d'ambdues comunitats no es considerà vàlid ni entén la religiosa federal de l'orde legitimada per dur a terme aquelles vendes¹⁰ (Velasco, 2021; Sabaté, 2023).

I, respecte del monestir de Sixena, encara hem d'esmentar un altre litigi. L'any 2014, el Govern d'Aragó, en nom propi i en representació de les religioses santjoanistes i l'Ajuntament de Vilanova de Sixena, va portar a judici l'Administració General de l'Estat, la Generalitat de Catalunya i el Museu Nacional d'Art de Catalunya per haver reclamat el retorn de les pintures murals procedents del monestir de Sixena, arrencades en els anys 1936 (Menjón, 2017) i 1960 (Menjón, 2017).¹¹ El 4 de juliol del 2016, el Jutjat de Primera Instància i Instrucció número 2 d'Osca va resoldre a favor de la part actora i va emetre la sentència, que determinava el retorn de les pintures murals instal·lades al Museu Nacional d'Art de Catalunya al monestir de Sixena (Berlabé, 2018a; Berlabé 2018b). L'any 2020 l'Audiència d'Osca ratificà

11 Crida poderosament l'atenció l'interès a voler fer veure que, en el cas del contingent de pintures murals arrencades tant l'any 1936 com el 1960, estem davant d'un dipòsit forçat i anòmal, que ocasiona repugnància a la comunitat santjoanista actual, fins al punt que la federal actual de l'orde i representant de religioses santjoanistes a Espanya, Virginia Calatayud Alexandre, concorre com a part actora, representada pel Govern d'Aragó (que també hi concorre com a part pròpia), a la demanda contra la Generalitat de Catalunya, l'Administració Central de l'Estat i el Museu Nacional d'Art de Catalunya. Ens sorprèn que dos anys abans, en la demanda presentada per part del Govern d'Aragó i l'Ajuntament de Vilanova de Sixena en relació amb els objectes adquirits per la Generalitat de Catalunya i el Museu Nacional d'Art de Catalunya, hi figuri com a part demandada. I ens crida l'atenció, precisament, l'actitud i el parer de l'actual federal de l'orde, diametralment oposat a les actuacions de la seva antecessora, Pilar Santjoaquín, que, en un escrit de 4 de març del 1996 dirigit a l'aleshores director general de Patrimoni, Josep Maria Huguet, manifestà, referint-se als objectes i pintures murals procedents de Sixena: «Aprofitem l'avinentsa per agrair novament als serveis dels Museus de la Generalitat la cura i la custòdia amb què conserven ara, i salvaren abans, aquests objectes històrics i artístics» (Arxiu del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Registre d'entrada 002324 de 8 de març de 1996).

10 Vegeu nota 8.

la sentència. La decisió està ara en mans del Tribunal Suprem.¹² Davant d'aquests esdeveniments i del seu desenllaç, hi ha diferents aspectes que conviden a la reflexió, entre els quals el fet que aquests béns procedents de Sixena, custodiats en museus públics, passen a mans privades, atès que les dues sentències estimen que la inexistente comunitat santjoanista de Sixena n'és la propietària i que les obres han de retornar al monestir de Sixena, edifici que, ara per ara, no reuneix, ni remotament, les condicions adequades per aixopugar-les.

En definitiva, com apunta Flocel Sabaté, la volguda distorsió històrica sobre el passat medieval de la Corona d'Aragó passa per la confrontació entre veïns per alterar les vies de col·laboració que la relació institucional, social i econòmica ha mantingut des del segle XII (Sabaté, 2023). ●

Bibliografia

- Aznar Gil, F. i Román Sánchez, R. (2009). *Los bienes artísticos de las parroquias de la Franja: el proceso canónico (1995-2008)* (pp. 22-23). Fundación Teresa de Jesús.
- Bada, J. (2008). El bisbat de Lleida i en el marc i la forja de l'església catalana. Dins *Arrels cristianes. Temps de forja. Els inicis i l'alta edat mitjana. Segles V-XII* (pp. 116-117). Pagès Editors i Bisbat de Lleida.
- Berlabé, C. (2009). *El Museu Diocesà de Lleida. La seva formació i la legitimitat del seu patrimoni artístic* (Vol. 1, pp. 214-282, tesi doctoral, Universitat Abat Oliba CEU).
- Berlabé, C. (2017). In principio... Gènesi del Museo Arqueológico del Seminario de Lleida. Dins *La formación de colecciones diocesanas a Catalunya* (pp. 27-51). Museu de Lleida.
- Berlabé, C. (2018a). *Del Museu Diocesà al Museu de Lleida. Formació i legitimitat del seu patrimoni artístic* (pp. 174-175, 189-238, 243). Pagès Editors.
- Berlabé, C. (2018b). La polèmica dels béns de Sixena. *Catalunya Cristiana*, 1999, 24-26.
- Boix i Pociello, J. (1998). *De Roda a Lleida. La fi d'un somni heroic*. Institut d'Estudis del Baix Cinca.
- Boix i Pociello, J. (2008). *Ribagorça a l'alta edat mitjana* (Vol. 1, pp. 106-107). Tesi doctoral. Universitat de Barcelona.
- Boix i Pociello, J. (2008). Un parèntesi muntanyenc: la diòcesi de Roda. Dins *Arrels cristianes. Temps de forja. Els inicis i l'alta edat mitjana* (pp. 171-174).
- del Campo, M. i Pou, J. V. (2018). *Operació trasllat. Art de Sixena*. Pagès Editors.
- Canosa F. (2018). *Sixena: la croada de la memòria*. Editorial Fonoll.
- Fité, F. (2008). Bisbat de Lleida. Art romànic: arquitectura i escultura monumental. Dins *Arrels cristianes. Temps de forja. Els inicis i l'alta edat mitjana* (pp. 289-358). Pagès Editors.
- Fité, F. (2021). En Francesc Xavier Ciuraneta, bisbe de Lleida (1999-2007), front al conflicte de la Franja. *Miscel·lània del CERE*, 31, 67-74.
- Gracia Gimeno, J. A. (2001). *La nueva diócesis de Barbastro-Monzón. Historia de un proceso*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Gros Bitrià, E. (1980). *Los límites diocesanos en el Aragón oriental*. Guara Editorial.
- Menjón, M. (2017). *Salvamento y expolio. Las pinturas murales del monasterio de Sijena en el siglo XX* (pp.

12 El conjunt més destacat d'aquestes pintures és el procedent de la Sala Capitular. El seu arrencament, sense cap mena de dubte, va ser una operació de salvament —i no un espoli— realitzada pels germans Josep i Ramon Gudiol al setembre del 1936, després de l'incendi del monestir, incendi que s'ha volgut fer recaure sobre escamots catalans. S'ha construït, doncs, un relat que ha volgut transformar l'acció de salvament d'aquestes pintures que realitzaren els germans Gudiol en un acte de pillatge (Velasco, 2016; Velasco i Berlabé, 2017).

105-116 i 226-234). Prensas de la Universidad de Zaragoza.

Pérez, A. (2008). La primera església de Lleida des dels orígens fins al final de l'etapa tardoantiga (segles IV-VII). Dins *Arrels cristianes. Temps de forja. Els inicis i l'alta edat mitjana* (pp. 122-132). Pagès Editors.

Sabaté, F. (2023). *Assalt militar en un museu a Catalunya en el segle XXI. Anàlisi dels fets en el seu context* (pp. 22-23, 47 i 92-93). Edicions Sidillà.

Tarragona, J. i Berlabé, C. (1997). L'organització eclesiàstica del bisbat de Lleida. Dins *Catalunya romànica. Segrià, Garrigues, Pla d'Urgell, la Segarra, l'Urgell* (Vol. 24, pp. 67-75 i 86-89). Enciclopèdia Catalana.

Tarragona, J. i Berlabé, C. (2003). Apunts per a la història del Bisbat de Lleida i dels seus bisbes. Dins *Germinabit. L'expressió religiosa en llengua catalana al segle xx. Diòcesi de Lleida* (pp. 37-72). Generalitat de Catalunya.

Velasco, A. (2016). Sixena, 1936: qui va incendiar el monestir? <https://www.elpuntavui.cat/cultura/article/-/1001349-sixena-1936-qui-va-incendiar-el-monestir.html>

Velasco, A. i Berlabé, C. (2017). Violència i estralls contra el patrimoni artístic lleidatà durant la Guerra Civil Espanyola. Dins *La Guerra Civil al territori* (pp. 196-214). Generalitat de Catalunya.

Velasco, A. (2020). Sixena: i ara què? https://elpais.com/cat/2021/01/20/cultura/1611172553_276557.html

Velasco, A. (2021). Entrevista a Albert Velasco. <https://www.vilaweb.cat/noticies/albert-velasco-obres-art-sixena-museu-lleida-mnac-sentencia-suprem>

Velasco, A. (2023). *A la recerca de l'obra perduda. Històries sobre el patrimoni artístic* (pp. 7-15). Pòrtic. ●

